

1992

Oost-
Europa en
de sociaal-
democratie

Het dertiende jaarboek voor
het democratisch socialisme

Het volgen van de vele woelingen in Oost-Europa leidt niet terstond tot inzicht in de onderliggende ontwikkelingen. Maakt de democratie in het algemeen een kans en weten sociaal-democratische stromingen zich te ontplooien? In dit *Dertiende jaarboek* wordt een poging ondernomen de beschikbare informatie te ordenen. De overgang van dictatuur naar democratie heeft zich in de historie al vaker voorgedaan en de casus Oost-Europa wordt getoetst aan de daarop gebaseerde theorievorming. De aanwezigheid en aard van sociaal-democratische, sociaal-liberale en hervormd-communistische partijen – hoe rudimentair ook – is in een unieke opsomming bijeengebracht. Voorts wordt de hand in eigen boezem gestoken: hoe keken Nederlandse sociaal-democraten in de eerste naoorlogse jaren en gedurende de daaropvolgende periode van de Koude Oorlog tegen het Oosteuropese communisme aan en hoe bepaalde dat de verhouding tot de CPN: Praag 1948 revisited. Onthullend is als aanvulling hierop hoe tegen ons aan gekeken werd: de spiegel wordt ons voorgehouden op basis van na de val van de Muur toegankelijk geworden materiaal uit het Oostduitse SED-archief.

Sluitstuk van het *Jaarboek* vormt als altijd het profiel: ditmaal gewijd aan een van de grondleggers van de SDAP W.H. Vliegen. In een tijd dat de Partij van de Arbeid kampt met de gevolgen van zorgeloze omgang met haar organisatie, kan de herinnering aan de fascinerende figuur Vliegen stellig geen kwaad.

ISBN 90-295-2312-3

9 789029 523127

Oost-Europa en de sociaal-democratie

Oost-Europa en de sociaal-democratie

Identiteit, beleid, aanwezigheid

Het dertiende jaarboek

voor het democratisch socialisme

Onder redactie van

Marnix Krop, Martin Ros,

Saskia Stuiveling en Bart Tromp

Amsterdam

Uitgeverij De Arbeiderspers

Wiardi Beckman Stichting

Het dertiende jaarboek voor het democratisch socialisme is een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, in samenwerking met Uitgeverij De Arbeiderspers. De redactie is benoemd door het curatorium van de WBS, maar verricht haar werkzaamheden in onafhankelijkheid.

Copyright © 1992 Wiardi Beckman Stichting

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.*

ISBN 90 295 2312 3/CIP

Inhoud

INLEIDING Redactie *Jaarboek*

7

VAN DICTATUUR NAAR DEMOCRATIE

H. Daalder *A world safe for democracy? Moeilijkheden en mogelijkheden voor democratisering in het voormalig Oostblok*

24

OOST-EUROPA EN WIJ

Jacques Neeven *Tussen begrip en schuimbekkende haat. De Partij van de Arbeid en Oost-Europa 1946-1959*

48

Wouter Gortzak *Nieuw Links, de erkenning van de DDR en het SED-archief*

69

INTERLINKS

Ger Verrips *Desillusies en dossiers. PvdA en CPN na de bevrijding*

90

NA HET COMMUNISME: EEN TERREINVERKENNING

Alan J. Day en Berend Jan van den Boomen *De sociaal-democratie in Oost-Europa: partijen, bewegingen, stromingen*
116

PROFIEL

Jos Perry *W.H. Vliegen – een groepsportret*
134

PERSONENREGISTER/PERSONALIA AUTEURS

185

Inleiding

Voor de sociaal-democratie is Oost-Europa meer dan zomaar een deel van de wereld. Het is een politiek complex dat in de loop der tijd voor veel mensen veel dingen is gaan betekenen. Sinds de bolsjewieken in oktober 1917 de macht over de Russische Revolutie overnamen en zich opmaakten hun socialisme op aarde te vestigen, was dit allereerst een toetssteen van sociaal-democratische *identiteit*. Twee zielen streden om de voorrang in menig socialistisch gemoed. Ging het in de Sovjetunie (en later in Oost-Europa) om een geestverwant sociaal experiment, al viel het nodige op de democratische vormgeving af te dingen? Of was het communisme – door zijn totale greep op mens, staat en samenleving – juist een omkering van alles waar het socialistische vrijheidsideaal ook voor stond? Hoe verhiel het communistische experiment zich tot de eigen pogingen tot maatschappijhervorming, in het bijzonder de met vallen en opstaan op te bouwen verzorgingsstaat? Was het eerste een niet aflatende herinnering aan onverwezenlijke socialistische idealen? Of viel de vergelijking niet ongunstig uit en gaf zij aanleiding tot enige sociaal-democratische trots en zelfbewustzijn?

Een beschrijving van de geschiedenis van de sociaal-democratische houding tegenover Oost-Europa brengt onvermijdelijk schommelingen in deze kwestie van identiteit aan de oppervlakte. Soms overheerste de ene benadering, meestal de andere, zo nu en dan ook een mengvorm. Afhankelijk van specifieke omstandigheden verschilden deze bovendien vaak van land tot land. Van invloed was niet alleen de mate van succes die het communisme met zijn maatschappelijk project

leek te boeken (of de schijn daarvan wist op te houden), maar ook de wijze waarop de sociaal-democratie met de eigen politieke en maatschappelijke problemen omsprong. Een meer welwillende opvatting over het communisme kon bij voorbeeld bijval krijgen naarmate het kapitalisme in de eigen wereld werd aangeklaagd, met name ten tijde van de grote depressie in de jaren dertig. Ook later weerspiegelden toegenomen maatschappelijke kritiek en politieke polarisatie in eigen land zich soms in de bereidheid de sociaal-democratische afbakening tegenover het communisme minder consequent vol te houden.

Een ermee verwant aspect was steeds de houding die de communistische partij in eigen land tegenover de sociaal-democratie innam. Gedroeg de communistische partij zich tegenover de sociaal-democratie alsof deze in feite een groter gevaar vormde dan de 'klasse-vijand', zoals in de tijd dat de Komintern verordonneerde dat sociaal-democraten als 'sociaal-fascisten' moesten worden beschouwd en bestreden (1928-1934), dan moest de sociaal-democratie wel afstand nemen. Door die communistische opstelling werden immers in Duitsland de val van de Weimar-republiek en de komst van Hitler zeker bespoedigd. Vlak voor en vlak na de Tweede Wereldoorlog drongen de communistische partijen echter aan op de vorming van een 'volksfront' of zelfs een regering van brede samenstelling. In veel landen kon de sociaal-democratie deze lokroep weerstaan, ook al omdat haar positie in de binnenlandse politiek er niet mee gebaat scheen. Maar vooral in enkele Zuideuropese landen – waar de communistische partijen sterk en de sociaal-democratische zwak waren – is het daardoor tot vormen van 'eenheid van links' gekomen. Deze linkse *coalitie-politiek* kwam echter onder toenemende druk naarmate in de internationale verhoudingen de Koude Oorlog zich aftekende. Pas toen in die confrontatie enige ontspanning optrad, kwam er weer ruimte voor experimenten in linkse samenwerking, bij voorbeeld in Frankrijk. Maar daaraan lag eerder de logica van het gaullistisch constitutio-

neel systeem ten grondslag dan enigerlei verwantschap met het communisme of bewondering voor Oost-Europa.

De uitkomst van de Tweede Wereldoorlog leek de Westeuropese sociaal-democratie nog het uitzicht te bieden op een 'derde weg', tússeen kapitalisme en communisme, maar de wijze waarop de Sovjetunie vervolgens het ene Oosteuropese land na het andere een communistische 'volksdemocratie' oplegde maakte aan deze droom een ruw einde. De communistische machtsgreep in Praag in februari 1948 maakte een keuze ten slotte onontkoombaar. Ook al was zij liever 'brug' dan 'bruggehoofd' geweest, de sociaal-democratie opteerde nu massaal voor de verdediging van vrijheid en democratie in het Westen, voor een bondgenootschap met de Verenigde Staten en voor een fel anticommunistische en anti-Sovjet-houding. Met de sociaal-democratie in veel landen in de regering werd de opstelling tegenover Oost-Europa nu in eerste instantie een kwestie van *beleid*, van buitenlands beleid en defensiepolitiek. Gegeven de toenmalige verhoudingen was dit allereerst een zaak van verdediging en afscherming, van het opbouwen van een geloofwaardige defensie en van het aanhalen van de Westelijke samenwerking, zowel Atlantisch als Europees. Het streven was ondubbelzinnig gericht op wijziging van de status quo, op het terugdringen van de Sovjetgreep op Oost-Europa (waarvoor vaak zelfs de mogelijkheid van een volledige Duitse hereniging op de koop toe werd genomen). Op eerherstel ook voor de Oosteuropese sociaal-democratie, die de communistische broederliefde vaak met ballingschap, soms zelfs met een dodelijke omhelzing had moeten bekopen. Maar vóór het zover was, moest eerst in aller ijl de eigen vesting worden opgericht en verschanst om een onverhoedse Sovjet-doorbraak te voorkomen. Dit was ook het klimaat waarin het in 1951 gelukte de in 1940 stilletjes ten onder gegane Socialistische Internationale nieuw leven in te blazen. Volgens Moskou was dat het werk van CIA-agenten.

Nadat de Westeuropese sociaal-democratie in meerderheid aanvankelijk tot de scherpstijpers in de Oost-West-confrontatie had behoord, verschoof – eerst geleidelijk, daarna sneller – het perspectief. Vanaf het eind van de jaren vijftig begon men zich zorgen te maken over de politieke effecten van de snelle bewapening, zowel wat betreft de beheersbaarheid van het Oost-West-conflict als met name de binnenlandse uitwerking van de Westelijke kernbewapening. Haar internationaal-politieke opstelling bracht de sociaal-democratie, zo vreesde men, mogelijkwijs in botsing met het klassieke zelfbeeld van de ‘vredespartij’. Het communisme als ‘vijandbeeld’ onderging gaandeweg ook enige relativering door de positieve rol die communisten leken te spelen in de ontvoogding van wat ‘Derde Wereld’ ging heten en die ‘niet-gebonden’ wilde zijn. Daarnaast leek door de introductie van socialistisch geïnspireerde staatsinterventie in de westerse economieën de confrontatie met het Sovjet-maatschappijmodel minder totaal te zijn dan eerder aangenomen. Dit vond zijn neerslag in de toen populaire theorie over de groeiende ‘convergentie’ van beide systemen.

Dit verschuivend sociaal-democratisch perspectief op de Koude Oorlog onderging vervolgens een krachtige impuls, toen in de jaren zestig de ontspanning in de Oost-West-verhouding de boventoon ging voeren. Nikita Chroesjtsjov, John F. Kennedy en Willy Brandt werden de symbolische vaandeldragers van een nieuw tijdperk. De confrontatie bleef, maar de scherpste ging ervanaf. De status quo bleef in beginsel onaanvaardbaar, maar zolang die alleen op straffe van oorlog en nucleaire vernietiging gewijzigd leek te kunnen worden, was er veel aan gelegen de bestaande toestand zo stabiel en beheersbaar mogelijk te maken. Accommodatie was in feite ook voor de onder het Sovjet-juk zuchtende Oosteuropese bevolking maar het beste, want echte verandering zou Moskou toch niet toestaan, zoals de militaire interventie in Tsjecho-slowakije (Praagse Lente) in 1968 weer ondubbelzinnig duidelijk maakte.

Twee vormen van ontspanningspolitiek tekenden zich af. De eerste bestond vooral uit het ontwerpen van politieke regelingen van de uitstaande problemen in de Oost-West-verhouding en het functioneel verbeteren van de betrekkingen, voor zover dat gegeven de verhouding mogelijk was. Vooral de nieuwe 'Ostpolitik' van de SPD/FDP regering van Willy Brandt ruimde in dit opzicht veel obstakels uit de weg, aangezien deze de betrekkingen van de Bondsrepubliek met de Sovjetunie, Polen en Tsjechoslowakije zo goed als normaliseerde. Langs deze weg bleek het ook mogelijk (onder het openhouden van het perspectief op hereniging) een bijzondere relatie met de andere Duitse staat aan te gaan. Deze bezorgde niet alleen de DDR erkenning, maar bracht ook het gedeelde land als geheel vooral op het vlak van menselijke contacten over de 'tussenduitse' grens heen veel verlichting. Deze *Ostpolitik* was ook een belangrijke wegbereider voor het Slotakkoord van Helsinki (1975), dat enerzijds de uitkomst van de Tweede Wereldoorlog in Europa bezegelde en anderzijds door zijn nadruk op dialoog, contacten, handel en mensenrechten de mogelijkheid van verzachting van de status quo in zich hield. SPD'er Egon Bahrs gezegde 'Wandel durch Annäherung' (verandering door toenadering) hield in drie woorden het program voor deze aanpak in.

De tweede vorm van ontspanningspolitiek concentreerde zich op het stabiliseren van de militaire status quo en bestond vooral uit pogingen via overleg te komen tot tweezijdige wapenbeheersing. Aan het nucleaire front werd daarbij sneller succes geboekt dan op het politiek veel gecompliceerder gebied van de conventionele bewapening. Voor zover deze onderhandelingen niet het bevoorrechte terrein van de supermogendheden vormden, behoorden sociaal-democraten tot de warmste pleitbezorgers van wapenbeheersing, wapenvermindering en vertrouwenwekkende maatregelen. Dit werd alleen maar sterker toen aan het eind van de jaren zeventig de temperatuur in de Koude Oorlog weer snel naar beneden liep, onder invloed van de rakettencrisis in Europa (de plaat-

sing van ss-20 raketten door de Sovjetunie en het Westelijke antwoord daarop – het ‘dubbelbesluit’ van 1979) en de Amerikaanse wens aan het Sovjet-expansionisme in de Derde Wereld (Afghanistan) paal en perk te stellen. Bijna ontelbaar waren toen de initiatieven uit sociaal-democratische hoek (van de Socialistische Internationale, van de commissie-Palme, van Scandilux, van individuele partijen) om toch vooral maar de ontspanning (in Europa!) te redden en de wapenbeheersing van nieuwe impulsen te voorzien. Een massale vredesbeweging dreef de sociaal-democratie op deze weg voort, ook al bleef electorale steun grotendeels uit en geraakte mede om deze zaak de belangrijkste toen regerende sociaal-democratische partij, de SPD, in de oppositie. In Zuid-Europa waren intussen de socialistische partijen net in de regering gekomen en schaarden zij zich in het algemeen juist bij de ‘hardliners’ in de rakettenkwesie. In de SI gaf dit aanleiding tot grote spanning.

De totaal onvoorziene ontknoping is algemeen bekend. Vanaf 1985 nam in de Sovjetunie een nieuwe leider, Michail Gorbatsjov, het heft in handen. In een gedurfde, bijna desperate poging het vastgelopen Sovjet-systeem nieuw leven in te blazen, kondigde hij een politiek van hervormingen af, die niet alleen economie en cultuur betrof maar gaandeweg ook het gehele politieke systeem in een maalstroom van veranderingen sleurde. Ook de buitenlandse politiek raakte direct betrokken, doordat toenadering tot het Westen geboden was en alle uitstaande conflicten zo goed en snel mogelijk uit de weg moesten worden geruimd. De rakettenkwesie werd in 1987 op de nulstand uit de wereld geholpen. In de conventionele wapenbeheersing werd in 1990 eindelijk een grote doorbraak naar aanzienlijke, verifieerbare reducties bereikt. Een jaar later werd voor het eerst ook bij de strategisch-nucleaire wapens de weg naar ontmanteling vergaand opgegaan. Intussen had de Sovjetunie in 1989 zijn troepen uit Afghanistan teruggetrokken.

Het was zeker niet Gorbatsjovs opzet het Sovjet-imperium

in Oost-Europa te liquideren. Eerder stond hem een meer 'organische' invloedssfeer voor de geest, waarbij gerevitaliseerde en gedemocratiseerde communistische partijen leiding zouden geven aan een proces van maatschappelijke hervormingen dat door de Oosteuropese bevolkingen in grote meerderheid zou worden gedragen. Al doende zou de militaire macht van de Sovjetunie als doorslaggevend argument naar de achtergrond kunnen verdwijnen.

Het bleek de misrekening van de eeuw. De geest van de vrijheid, eenmaal uit de fles, liet zich niet meer beteugelen. 'Perestrojka' en 'glasnost' brachten steeds meer een proces van onttakeling van communistische macht op gang. In de satelliet-landen voelden de krachten van verzet zich evenzeer aangemoedigd als de heersende regimes ontmoedigd. In de tweede helft van 1989 viel opeens het doek voor Honecker, Husak en de leiders van andere Oosteuropese regimes. In 1990 kwamen daar dat van wijlen Hoxha in Albanië bij. In de zomer van 1991 ontplofte zelfs Tito's Joegoslavië, dat onafhankelijk van de Sovjetunie was gebleven, en leidde in Moskou een mislukte conservatieve coup tot de ondergang van de CPSU, het uiteenvallen van de Sovjetunie en het aftreden van Gorbatsjov. Intussen was, na de val van de Berlijnse Muur in november 1989, op 3 oktober 1990 Duitsland verenigd. In luttele jaren was de naoorlogse orde omvergekegeld en was het allesoverheersende Oost-West-conflict geschiedenis geworden. Oost-Europa is weer een deel van Europa en het vormt een geheel nieuwe uitdaging voor de sociaal-democratie.

Wellicht moet echter eerst de ervaring van een andere uitdaging goed verwerkt worden. Zeker de laatste tien à vijftien jaar was de sociaal-democratische houding tegenover Oost-Europa controversieel geworden. Het middel – ontspanning – was het doel – de bevrijding van Oost-Europa – steeds meer gaan overschaduwden. Doordat zoveel nadruk werd gelegd op het leefbaar en beheersbaar maken van de status quo, was

gaandeweg de bestaande toestand (onuitgesproken gold dit ook voor de Duitse deling) de norm geworden en had ontspanningspolitiek trekken van een ideologie gekregen. Het gedrag van de Sovjetunie mocht eigenlijk niet onder kritiek worden gesteld, want daarmee zou de ontspanning maar in gevaar worden gebracht, hetgeen ook precies het verwijt aan de Verenigde Staten of de Navo was, wanneer deze zich tegen ontspanningsonvriendelijk gedrag van de Sovjetunie te weer stelden. Om uit de greep van een politiek 'neutrale' bewapeningsrace te geraken, moest het Westen ook bij voorkeur eenzijdige, onvoorwaardelijke ontwapeningsstappen doen. De nadruk lag daarbij vooral op de nucleaire problematiek, waardoor de zeer scheve verhoudingen op conventioneel vlak, waar de Sovjetunie over een groot overwicht beschikte dat ook instrumenteel was voor zijn overheersing van Oost-Europa, te zeer buiten beeld werden gehouden. Wapens zelf werden de bedreiging van vrede en veiligheid; de politieke tegenstellingen tussen Oost en West bleven daarbij achter.

Zeker toen in de jaren tachtig de Noordwesteuropese sociaal-democratie als geheel in de oppositie was geraakt, kon zij moeilijk de verleiding weerstaan een soort schaduw-buitenlandse politiek te voeren door met Oosteuropese regeringen over wapenkwesties te onderhandelen en daarover zelfs 'model-verdragen' te sluiten. Vooral de SPD ging ver in het in de praktijk brengen van een bij de sociaal-democratie toen gangbare theorie van 'gemeenschappelijke of gedeelde veiligheid'. Op de uiteindelijke uitkomst van het militaire Oost-West-conflict kan deze benadering nog enig gunstig effect hebben gehad, maar de politiek-morele uitwerking was weinig minder rampzalig. Te zeer werd daardoor van het voortbestaan van de twee blokken uitgegaan, te zeer werden daardoor de Oosteuropese regimes als legitieme gesprekspartners aanvaard, te weinig bestond daardoor oog voor de groeiende oppositie in Oost-Europa, te sporadisch kon daardoor aandacht worden gegeven aan schendingen van fundamentele

mensenrechten. Niet dat de sociaal-democratie zich toen in echt troebel water heeft begeven – bovendien had haar Ost-politik op de politieke en menselijke verhoudingen in het Oostblok zeker indirect ook een positieve uitwerking – maar zij verloor daardoor wel het zicht op de werkelijke verhoudingen, hetgeen haar opbrak toen in het ene na het andere Oosteuropese land revolutie uitbrak. Net als bijna iedereen waren de sociaal-democratische partijen verrast door de snelheid waarmee de Sovjet-overheersing aan haar einde kwam, maar door haar geringe politieke voorbereiding erop kwam dit ook enigszins ongelegen; werd zij politiek onthand, zo leek het wel. Zelfs de SPD, die de verandering van de status quo toch steeds hoog in het vaandel had geschreven, bleek geestelijk nauwelijks voorbereid op de hereniging van Duitsland, toen eind 1989 de mogelijkheid daartoe zich opeens aandiende. De Oostduitse kiezers is dat niet ontgaan. Het beleid dat de sociaal-democratie in deze laatste fase van de Koude Oorlog heeft gevoerd deed dus onvoldoende recht aan haar identiteit, waarvoor zij nu de prijs betaalt in de vorm van een geringe aanwezigheid.

Aanwezigheid is misschien de eerste notie die te binnen schiet bij het nadenken over de plaats van de sociaal-democratie in het huidige Oost-Europa. Aanwezigheid blijkt in ieder geval een belangrijke opdracht te zijn, want zij spreekt niet vanzelf. In een aantal Oosteuropese landen was, zeker aanvankelijk, de zucht naar verandering zo groot dat iedere mogelijke associatie met het oude regime – en de fundamentele verschillen tussen communisme en democratisch-socialisme wilden menigeen niet meteen opvallen – werd afgestraft. Nu was de sociaal-democratie tijdens het communisme soms ook niet onbezoedeld gebleven. Zoals onder anderen door Korzec in het *Eerste jaarboek voor het democratisch socialisme* (1979) is uiteengezet, is vlak na de oorlog de Oosteuropese sociaal-democratie op systematische wijze door de communisten geliquideerd, tot fusie gedwongen of in ballingschap gedreven.

Niettemin was overal wel een actieve minderheid onder de sociaal-democraten te vinden die voor deze 'eenheid van de arbeiderspartijen' geporteerd was en die al dan niet bewust dit cynische spel heeft meegespeeld. Doordat later ook de Westeuropese sociaal-democratie niet ondubbelzinnig met het anti-Sovjet-verzet geïdentificeerd kon worden, fungeerde uiteindelijk in geen enkel Oost Europees land de sociaal-democratie als natuurlijke thuisbasis voor het anticommunistische, democratische alternatief. De brandschone, uit westerse ballingschap terugkerende sociaal-democraten merkten al snel dat ze generaals zonder troepen waren. Zonder uitzondering verliepen de eerste vrije verkiezingen rampzalig voor de heropgerichte sociaal-democratische partijen. Zulks gold zelfs voor de DDR, waar de SPD uiteindelijk ver achterbleef bij de haar oorspronkelijk van alle kanten voorspelde meerderheid.

Sindsdien staat de Oosteuropese sociaal-democratie voor de enorme opgave iets van het verloren terrein te herwinnen door op geloofwaardige wijze aan de politieke, economische en maatschappelijke transformatie in haar deel van de wereld bij te dragen. Dat is daarom ook zo'n moeilijke opgave omdat er geen recepten bestaan voor de overgang van dictatuur naar democratie, van plan naar markt, en van een gesloten naar een open maatschappij. De historische ervaring van de sociaal-democratie wijst ook eerder in de richting van het sociaal ordenen van een ongebreideld kapitalisme dan in het op gang brengen van een kapitalistische ontwikkeling in samenlevingen die daarvoor de politieke, economische en sociale voorwaarden eigenlijk van de grond af moeten opbouwen, zo niet uitvinden. Traditionele schema's die de politiek in 'links-rechts' of 'progressief-conservatief' indelen betekenen in deze situatie weinig – eerder gaat het om begrippenparen als 'evolutionair-revolutionair', 'geleidelijk-schoksgewijs', 'nationalistisch-kosmopolitisch' en dergelijke. En dan nog blijft het behelpen, zeker waar ook politieke partijvorming nog niet kan aansluiten bij, laat staan de neerslag vormen van,

een enigszins gekristalliseerde vorming van sociale groepen, klassen en belangen. Voor de afzienbare termijn vormt onzekerheid dus de horizon voor de Oosteuropese sociaal-democratie. Niettemin moet zij, gelet op het doorbrekende inzicht dat een markteconomie niet goed kan zonder actieve overheid, technische intelligentsia en verantwoordelijke maatschappelijke organisaties als vakbonden, niet kansloos worden geacht zich tot grotere prominentie op te werken. Maar veel zal daarbij afhangen van haar identiteit, beleid en aanwezigheid. En de Westeuropese sociaal-democratie wordt uitgedaagd haar Oosteuropese vrienden daarin bij te staan. Een bijzondere complicatie vormt dat in het huidige Oost-Europa de sociaal-democratie verspreid is over meer groeperingen dan alleen de partijen die zich met dat etiket tooien.

Dit *Dertiende jaarboek voor het democratisch socialisme* bevat een poging de knoop te ontwarren die Oost-Europa in heden en verleden voor de sociaal-democratie inhoudt en inhiel. De nadruk ligt daarbij uiteraard op de Partij van de Arbeid, maar zeker niet exclusief. Bewust is ernaar gestreefd verschillende facetten van de relatie van de pvda met Oost-Europa in een breder sociaal-democratisch kader te plaatsen, zodat zowel de overeenkomsten als ook de mogelijke verschillen met zusterpartijen aan het licht kunnen komen. Begonnen wordt met de huidige toestand in Oost-Europa in kaart te brengen en met een poging de nabije toekomst te traceren.

De politicoloog Daalder analyseert de val van de Oosteuropese dictaturen aan de hand van vergelijkbare historische voorbeelden en taxeert al doende de mogelijkheden voor een democratische ontwikkeling in deze landen. De verschillende kansen en risico's wegend en ontledend, toont hij zich niet overmatig optimistisch over een goede afloop. De terugkeer van een of andere vorm van autoritair bestuur is zeer wel denkbaar. Tegelijk geeft hij de sociaal-democratie impliciet enkele duidelijke richtsnoeren voor haar inzet de wankele democratieën in Oost-Europa op de been te houden.

Een tweede luik wordt gevormd door de artikelen van Jacques Neeven en Wouter Gortzak. Ieder van hen behandelt een belangrijke fase in de pvdA-geschiedenis en de plaats die de verhouding met Oost-Europa daarin innam. Neeven omspannt de periode die begint met de oprichting van de pvdA in 1946 en eindigt met de aanvaarding van het beginselprogramma van 1959, nadat in 1958 een einde was gekomen aan de eerste (en langste) regeringsdeelname van de partij. Hij maakt duidelijk hoe zowel binnenlands- als buitenlands-politieke overwegingen de pvdA aanvankelijk in het kamp van de felle Koude-Oorlogstrijders voerden en haar vervolgens gaandeweg weer wat van dat pad af brachten. Een toegedekt, maar ongemakkelijk compromis was het resultaat waarmee de jaren zestig werd binnengetreden.

Dat werd de tijd van Nieuw Links en van de strijd die daarover in de pvdA ontbrandde. Buitenlands-politieke onderwerpen stonden daarin centraal, al was het slechts omdat deze verknoopt bleken met de identiteit en ervaringswereld van zowel oudere en als jongere generaties in de partij. Gortzak kiest een zeer ongebruikelijke en tegelijk intrigerende invalshoek voor zijn bijdrage aan de pvdA-geschiedschrijving. Kijkend door de bril van de Oostduitse communistische machthebbers, waartoe onderzoek in de archieven van de SED hem in staat heeft gesteld, beschrijft hij de felle discussies in de pvdA van het eind van de jaren zestig over de erkenning van de DDR. Zijn voorlopige conclusie luidt dat achter het onderwerp meer een reeks van politieke terzijdes schuil ging dan dat hier serieuze buitenlandse politiek werd bedreven. De SED werd er althans niet veel wijzer van, zelfs niet van Jan Nagels historische uitspraak uit 1975 over de historische gerechtvaardigheid van de Berlijnse Muur.

Een voor de pvdA zeker zo belangrijke andere verhouding met communisten betrof die met de CPN in de onmiddellijk naoorlogse periode. Dit waren de jaren waarin van linkerkzijde twee gooien werden gedaan naar het openbreken van de

politieke verhoudingen in ons land. De oprichting van de pvdA zelf was een bewuste poging tot reconstructie van het linkse potentieel om van daaruit de brug naar de confessionele kiezer te slaan. Los van de vele obstakels die zich toch al op deze weg bevonden, werd deze poging ook nog eens bemoeilijkt door de grote naoorlogse aantrekkingskracht van de CPN. Niet alleen had deze partij de wind in de rug door de oorlogssuccessen van de Sovjetunie en van de eigen staat van dienst in de strijd tegen de Duitse bezetter, maar ook wisten de Nederlandse communisten – zeker aanvankelijk – het beeld te vestigen van een op politieke en culturele vernieuwing gerichte groepering. Hoe deze confrontatie binnen links al snel onderdeel werd van de beginnende Koude Oorlog en tot welke onsmakelijkheden zij vooral in het waterscheidingsjaar 1948 heeft geleid, doet Ger Verrips mede aan de hand van het CPN-archief uit de doeken.

Terug in het heden brengt ons de bijdrage van Alan J. Day en Berend Jan van den Boomen. Hun documentatie van de sociaal-democratie zoals die zich in het huidige Oost-Europa in partijen, bewegingen en stromingen manifesteert, biedt een helder inzicht in de veranderlijkheid en beweeglijkheid van het politieke landschap in het 'andere' Europa. Tegelijk maakt hun unieke lijst duidelijk dat de Alfred Mozer Stichting, het Oost-Europa vormingsinstituut van de pvdA, voorlopig nog handen vol werk heeft.

Dat met dit Jaarboek het onderwerp Oost-Europa en de sociaal-democratie geenszins is uitgeput, moge duidelijk zijn. Niet alleen zal nog veel en intensief moeten worden nagedacht over hoe de aanwezigheid van de sociaal-democratie in (en ten opzichte van) Oost-Europa kan worden versterkt. Maar ook het verleden biedt nog voldoende aanknopingspunten voor een vruchtbare reflectie over bij voorbeeld identiteit en beleid van de pvdA in relatie tot Oost-Europa. Hoe was bij voorbeeld de verhouding tussen het fervente anti-

rakettenstandpunt en de daaraan gepaarde grote bereidheid tot dialoog met Oosteuropese regeringen enerzijds, en de veel minder zichtbare maar niet minder reële, later op gang gekomen ondersteuning van oppositiegroepen in een land als Tsjechoslowakije anderzijds? Waren dit nauw samenhangende aspecten van een doordacht Oost-Europa-beleid van de pvdA, of deed de rechterhand hier gewoon wat de linkerhand niet mocht weten? Hoe is in dit verband te duiden dat de woordvoerder buitenland van de pvdA-fractie in de Tweede Kamer in een recente beleidsnotitie spreekt over 'de voormalige communistische vijand', waar hij diezelfde geadresseerde nog maar een paar jaar geleden als 'veiligheidspartner' betitelde? Tekenen van politieke schizofrenie of, erger, opportu-nisme? Of juist vrucht van een evenwichtige en subtiele poli-tieke strategie? En hoe verhield die zich tot de houding tegenover Oost-Europa van andere politieke stromingen? De geschiedschrijving zal het moeten leren.

Zo werpt de geschiedschrijving ook steeds weer nieuw licht op personen die in de ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie een rol van belang hebben gespeeld, en voor wie het Jaarboek traditioneel plaats inruimt. De historicus Jos Perry wijdt een uitgebreid profiel aan W.H. Vliegen, één van de voormannen van de SDAP, die deze partij in 1894 heeft helpen oprichten en die lang genoeg leefde om ook de oprichting van de pvdA nog bewust mee te maken. Afgezet tegen meer charismatische figuren als Domela Nieuwenhuis, Troelstra, Stenhuis en Vorrink, was Vliegen de man die eerder sceptisch en nuchter het belang van de moeizaam opgebouwde en kwetsbare organisaties van de sociaal-democratie in het oog hield. In een tijd dat de Partij van de Arbeid kampt met de gevolgen van zorgeloze omgang met haar organisatie, kan de herinnering aan Vliegen zeker geen kwaad.

Van dictatuur naar democratie

*A world safe for democracy?
Moeilijkheden en mogelijkheden voor democratisering
in het voormalig Oostblok*

Inleiding

Wij beleven wonderbaarlijke jaren. Nog slechts luttele jaren terug leek het bestaan van autoritaire politieke stelsels regel, van democratische systemen (gelukkige) uitzonderingen. En toen opeens stortten tal van dictatoriaal geregeerde regimes ineen: in Zuid-Europa in de jaren zeventig, in Latijns Amerika (al was en is daar al langer sprake van een afwisseling van autoritaire en constitutionele regimes), in Centraal- en Oost-Europa waar communistische regeringen als dominostenen vielen sinds 1989, en ook in verschillende landen in Afrika en Azië die de voordelen van een veelpartijstelsel als alternatief voor stukgelopen één-partijregimes lijken te herontdekken. Lukt nu dan werkelijk een wereldwijde toekomst voor de democratie, 'a world safe for democracy' als president Wilson ooit in uitzicht stelde?

Wat volgt is een inventarisatie, van mogelijkheden en moeilijkheden, voor duurzame democratische ontwikkelingen in het bijzonder in Centraal- en Oost-Europa.¹ De analyse is niet het werk van een 'Oost-Europadeskundige'. Zij behelst geen voorspellingen. Zij is, het zij op voorhand vermeld, mogelijk getekend door het pessimisme van een generatie die opgroeide in de schaduw van de opkomst van totalitaire regimes, en daarom geëtt door een dubbele angst: angst voor misbruik van politieke macht, maar ook angst de dupe te worden van te gemakkelijke verwachtingen.

1. De erfenis van totalitaire regimes

Voorop gaat de constatering dat de landen van het voormalige Oostblok ten minste veertig jaar, en voor zover het de opvolgerstaten van de voormalige USSR betreft nog veel langer, door totalitaire communistische regimes zijn beheerst. Dit is veel langer dan de periode waarin het fascisme aan de macht was in Italië, en het nationaal-socialisme in West-Duitsland. Zij die zelf nog onder democratische verhoudingen hebben geleefd, zijn oud of dood. De democratie in Oost-Europa zal moeten worden gemaakt door personen en generaties die in totalitaire systemen opgroeiden en werkten, beïnvloed ongetwijfeld door democratische voorbeelden elders, en voor een deel getekend door de verschrikkingen van eigen ervaringen. De ontwikkeling naar democratische verhoudingen wordt daarbij niet opgelegd, zoals dat wel geschiedde door bezettende machten in het geval van Duitsland en Japan. Het gaat om een nieuwbouw, in autonome processen, met lokale actoren, hoezeer ook 'de' wereld toeziet, en sprake is van levendige interactie en bewuste navolging.

Wat is daarbij de erfenis die zoveel jaren totalitair regime achterlieten?

Het wegvallen van een dominante ideologie

Analyses van totalitaire regimes accentueren steeds weer het belang van een dominante ideologie als essentieel kenmerk van de structuur en het functioneren daarvan.² Hoe voos ook, een dergelijke ideologie bood op zijn minst zo iets als een 'politieke formule'³ die een rechtvaardiging zocht te geven van de bestaande machtsstructuur en het kader aangaf voor de politieke socialisatie van nieuwe generaties. Zij pretendeerde richting te geven aan maatschappelijke ontwikkelingen en het optreden van overheidsorganen, was meeat om meningen te ijken en kritiek te smoren. Kan een samenleving die zo duidelijk op een dominante ideologie gebouwd was, het verval daarvan verwerken?

Er is reden voor pessimistische diagnoses. De exclusieve eisen van een officiële ideologie verdroegen zich niet met de ontwikkeling van een veelheid aan informatiestromen en de legitimiteit van kritische fora. De gedachte aan tolerantie, aan het aanvaarden en bewust toejuichen van pluralistische verscheidenheid, is daarom vanuit de geschiedenis van totalitaire systemen nauwelijks aanwezig. Kenmerkend is eerder een traditioneel denken in collectivistische schema's, met daarnaast een erfenis van cynisch wantrouwen, een sfeer als van een Hobbesiaanse natuurstaat met ieder voor zich en geen God voor ons allen. Vraag is of de in een dergelijk klimaat ontstane allergie tegen alle ideologische aanspraken een basis kan zijn voor de ontwikkeling van nieuwe democratische overtuigingen, dan wel of de argwaan en de angst voor nieuwe ontwikkelingen eerder de bloei zullen bevorderen van nieuwe collectivistische ideologieën, zich kristalliserend om kernen van traditionalistische religie, een romantisch geloof in de noodzaak volkse waarden te herstellen, een nieuw-beleiden exclusief nationalisme, of vergelijkbare intolerante stromingen.

Verworden overheidsapparaten

Totalitaire regimes zijn per definitie *étatistisch*. Zij onderwerpen alle sectoren van de maatschappij aan regulering en controle door de staat, en beroven zich daardoor in belangrijke mate van de mogelijke steun van zelfregulerende maatschappelijke processen. Vrijwel de gehele samenleving wordt van het functioneren van overheidsorganisaties afhankelijk. Maar tegelijk is een autoritaire politieke structuur er mede oorzaak van dat de overheidsorganisaties ten prooi raken aan inefficiency en ineffectiviteit. Het verlangen om de controle van bovenaf te bewaren, leidt tot de instelling van tal van elkaar controlerende en beconcurrerende machtsapparaten: partij, geheime politie, strijdkrachten, keurkorpsen daarbinnen, een bonte verscheidenheid aan ambtelijke instanties en diensten. Op elk niveau is sprake van strijdige be-

voegdheden, van een opzien naar bovengestelde machten, van het verlangen op veilig te spelen en de neiging geen andere dan routinematige verantwoordelijkheden te nemen en dragen. De afhankelijkheid van burgers van een dergelijk systeem van besluitvorming binnen de overheid en de verwording van overheidsapparaten, vormen een belangrijke verklaring voor de algehele politieke, bestuurlijke en maatschappelijke ontreddeering waarin totalitaire stelsels geraakten.⁴

De ineenstorting van communistische regimes verandert vooreerst weinig daarin. Grote groepen van de samenleving blijven voor hun directe levensbehoeften afhankelijk van het functioneren van bestuurlijke instanties, die echter aan verdere chaotisering ten prooi zijn. Het verval van de communistische partij betekent het wegvallen van een instrument dat althans nog enige samenhang kon bieden in het overheidsoptreden. Nieuwe politieke leiders hebben vooralsnog geen direct alternatief voor politiek en bestuurlijk handelen. Zij kunnen niet zonder hulp van bestaande bureaucratische organisaties, maar hebben daarop tegelijk nog onvoldoende greep. In een situatie waarin tallozen van de staat afhankelijk zijn, vermag diezelfde staat in feite steeds minder. De roep om 'liberalisatie', om een 'terugdringen van de staat', impliceert in dergelijke omstandigheden weinig anders dan het aan het lot overlaten van velen, zonder enige garanties voor het behoud van rechtsposities of zekerheden in een buiten de staat om behoorlijk functionerende 'civil society'.

De intermediaire structuren

Lenin sprak ooit over het belang van intermediaire organen als 'transmissiebanden', voornamelijk middel voor een communistische partij om steun voor haar optreden te vinden. De ontwikkeling van de ene partij tot 'staatspartij', en de controle die deze partij zocht uit te oefenen over tal van organisaties en groepen in de samenleving, beroofden deze laatste van veel van hun autonomie, en dus van hun bestaans-

reden als organisatie voor functionele vertegenwoordiging en gerichte zorg. Overal in ex-communistische landen worstelen daarom nu organisaties om hun maatschappelijk bestaansrecht. Oude en nieuwe vakbonden, landbouworganisaties en beroepsverenigingen strijden om het behoud of het verkrijgen van nieuwe posities, in processen van dubieuze legitimiteit en onvoldoende maatschappelijke worteling. Officiële persmedia storten in, zonder dat nieuwe dagbladen en periodieken een verzekerd alternatief bieden. De televisie, en buitenlandse omroeporganisaties, spelen een grote rol in processen van communicatie, maar bieden niet een werkelijke vervangende structuur voor een nog onvoldoende ontwikkeld, veelvormig perswezen.

Wat daarom rest zijn tamelijk zwak-ontwikkelde structuren, waarin restanten van oude communistische partijverbindingen, zwak-georganiseerde nieuwe politieke partijen, kerkelijke organisaties, losse belangengroepen en delen van de overheidsbureaucratie, naast de televisie de voornaamste politieke krachten vormen. Van een duidelijke maatschappelijke kristallisatie van rollen en bevoegdheden, van door allen gedeelde opvattingen over de legitieme toedeling van politieke, economische en maatschappelijke gezagsfuncties, is nauwelijks sprake.

De 'geïsoleerde' burgers

Totalitaire politieke systemen zijn in belangrijke mate gebouwd op het isolement van de burger, die ontroofd was van de steun van autonome maatschappelijke verbanden. Toegegeven, zelfs in de meest-totalitaire stelsels waren er wat Friedrich en Brzezinski 'islands of separateness'⁵ noemden, maar ook deze stonden constant aan bedreiging en ontbindingsprocessen bloot. Burgers waren afhankelijk van de staat, onderworpen aan willekeur die bij hen de voor autoritaire systemen typerende tweeslag ontwikkelde van ontkenning van gezag en de noodzaak tot bedelend-aanvaarden daarvan. Voor de ontwikkeling van een werkelijke burgerschapszin

was daarbij weinig ruimte: ieder was, met hoogstens enkelingen om zich heen, op zichzelf teruggeworpen in een systeem dat heette te reguleren, doch in stijgende mate ontaardde en in verval geraakte, zonder dat sprake was van voldoende ontwikkelde compenserende maatschappelijke circuits.

Nieuwe politieke leiders erfden daarom een stelsel waarin tallozen afhankelijk blijven van niet behoorlijk functionerende overheidsvoorzieningen. Er doen zich in de praktijk processen voor van een 'verdampen' van rechten, als gevolg van het niet-functioneren van collectieve voorzieningen enerzijds, de ontredderende gevolgen van inflatie anderzijds. Deze ontwikkelingen leiden tot snel toenemende maatschappelijke ongelijkheden waarin nauwelijks alternatieve kanalen aanwezig zijn voor corrigerende maatregelen, of een maatschappelijk vangnet de zwakkeren opvangt.

De militairen en hun wapens

Definities van totalitaire systemen omvatten nog een tweetal kenmerken: de willekeur van een terroriserende geheime politie, en een monopolisering van de macht over wapens. De gehate apparaten van de geheime politie zijn veelal het eerste doelwit van revolutionaire groeperingen die zich roeren bij de ontbinding van totalitaire systemen. Zij worden doorgaans onder toezicht gesteld of ontbonden, en soms volgen strafprocessen tegen haar leden. Onduidelijk blijft echter, juist ook omdat dergelijke politionele organisaties in het geheim plachten te functioneren, in hoeverre toch kernen daarvan in stand blijven, en welke rol zij mogelijk blijven spelen, ten behoeve van nieuwe politieke regeerders, of juist in verzet tegen hen.

De positie van de militairen biedt daarnaast aanzienlijke problemen. Zij beheersen de ultieme geweldsinstrumenten. Terecht heeft S.E. Finer ooit betoogd dat de kernvraag omtrent de politieke rol van militairen niet is waarom zij macht uitoefenen, maar waarom zij, ondanks het feit dat zij de wapens beheersen, dat *niet* doen.⁶ Voor mogelijke verklaringen

kan men historisch verwijzen naar de politieke controle die de communistische partij uitoefende via politieke commissarissen, naar de beheersing van de communicatienetwerken die de communistische leiding evenzeer aan zich hield, naar de grote mate van specialisatie die de verschillende strijdkrachten onderscheiden kenmerkte, en misschien ook naar de bewuste professionalisering van beroepsmilitairen die hen van het spelen van een actieve politieke rol terughoudt. De verweving van Russische en 'nationale' militaire eenheden in het kader van het Pact van Warschau maakte een zelfstandig optreden van militairen in de satellietstaten onwaarschijnlijk. Het is niettemin, op zijn minst, opvallend dat tot nu toe bij de ineenstorting van de communistische regimes de strijdkrachten niet werkelijk een zelfstandige rol hebben gespeeld, hetzij bij pogingen bestaande machtsverhoudingen te beschermen, hetzij in de overgang naar nieuwe politieke verhoudingen. Militairen blijven niettemin een onzekere factor vormen. Terwijl in de voormalige satellietstaten – waartoe Joegoslavië juist niet kan worden gerekend – meestal nog sprake is van het handhaven van de strijdkrachten als professionele eenheden die zich nog geen directe politieke rol hebben aangematigd, is de situatie in de vroegere USSR dreigend. Militairen beheersen ongekende hoeveelheden wapens. Zij werden gevormd in de gedachte dat zij bij uitstek de integriteit van de USSR, ja van het Oostblok, belichaamden, maar bevinden zich desondanks in een maalstroom, waarin zowel het Pact van Warschau als de USSR zelf aan ontbinding ten prooi is gevallen. 'Opvolger'-staten stellen rivaliserende loyaliteitseisen, en binnen deze nieuwe politieke eenheden ontwikkelen zich tal van nieuwe conflicten. Tegelijk wordt de bestaanszekerheid van militairen door besluiten tot terugtrekking uit Midden-Europa en demobilisatie verder uitgehold. Zowel politieke als militaire leiders lijken in belangrijke mate hun greep op commandostructuren en wapenvoorraden te verliezen. Kennelijk is het voor nieuwe strijdende partijen, nieuwe staten maar ook tal van ongeregelde groepen daarbinnen,

geen probleem om aan wapens te komen. Soms lijkt het alsof de grens tussen 'staatsbezit' en 'privé-bezit' bij de beheersing van wapenvoorraden zowel binnen het territoir van de voormalige Sovjet-Unie, als in internationale transacties, snel aan het verdwijnen is.

2. De grote uitdagingen

Bezien wij, tegen de achtergrond van de ineenstorting van communistische regimes in geheel Midden- en Oost-Europa,⁷ nu de mogelijkheden en de moeilijkheden voor ontwikkelingen naar meer stabiele democratische verhoudingen.

Welke territoriale eenheden?

Ongetwijfeld het grootste probleem in de voormalige communistische landen is de vraag welke de staatkundige eenheden van de toekomst zullen zijn. Deze vraag moge het meest acuut zijn in het territorium van de voormalige USSR en Joegoslavië, zij is ook elders niet irrelevant. Slowaken binnen Tsjecho-Slowakije, en revanchistische Duitsers daarbuiten, ontzeggen dat land zijn legitimiteit. Hongaren roepen telkens weer dat de vrede van Trianon na de Eerste Wereldoorlog hun rijk ten onrechte opdeelde, met als gevolg dat miljoenen Hongaren als (vaak gediscrimineerde) minderheden leven in naburige staten. Polen werd als gevolg van de beslissende strijd van de Tweede Wereldoorlog ver naar het westen verschoven. De Baltische staten werd tot voor kort nog hun claim op onafhankelijkheid ontzegd; zij hebben nog altijd Sovjet-militairen en tal van Russische burgers binnen hun grenzen. Roemenië weet zich geconfronteerd met de Hongaarse aanspraken, en is zich de annexatie van Bessarabië (nu de nieuwe opvolgerstaat Moldavië) duidelijk bewust. Bulgarije ging zich te buiten aan onderdrukking van Turken, en Macedonië lijkt opnieuw een omstreden conceptie, zoals het ook een eeuw geleden steeds was.

Binnen het gebied van de vroegere USSR vallen de staten

vooreerst uiteen volgens de grenslijnen die golden ten tijde van de Sovjet-grondwet, maar men behoeft slechts de conflicten tussen Armeniërs en Azeri, de pogingen tot het uitroepen van een zelfstandige republiek door Tartaren en Tsjetsjenen, en conflicten binnen tal van republieken tussen autochtonen en geïmmigreerde Russen te noemen, om te weten dat wij nog slechts aan het begin staan van veelal met geweld ondernomen pogingen staatsverbanden van eigen snit te vormen. Men ziet dit in het afschrikwekkend voorbeeld van de deling van Joegoslavië, waarbij iedere volksgroep zich beroept op het zelfbeschikkingsrecht. Maar die wordt dan vervat in aanspraken op *territoriale* soevereiniteit, ongezien de vraag of mogelijk sprake is van een onontwarbare geografische mengeling van verschillende etnische groeperingen. Toepassing van een territoriaal zelfbeschikkingsrecht in naam van veronderstelde etnische rechten leidt daarom niet tot zelfbeschikking (*national selfdetermination*), de erkenning van gelijke, democratische rechten voor alle burgers en groepen binnen een bepaald territoir.⁸ Zij heeft veeleer een *national determinism* tot resultaat, waarbij de machtigste etnische groep in naam van de veronderstelde eigen 'natie' alle rechten aan in hetzelfde gebied wonende minderheden ontzegt, hen tot minderwaardigen stempelt, en als logisch extreem tot genocide kan overgaan.⁹

Waar van een door allen aanvaarde politieke eenheid, van 'a people so fundamentally at one that they can safely afford to bicker'¹⁰ geen sprake is, ontbreekt de meest elementaire basis voor een duurzame democratische ontwikkeling. Zij doet dat te meer daar de strijd om de vorming en afscheiding van politieke systemen veelal blijvende conflictstof en tal van diepe, traumatische wonden achterlaat.

Onzekerheden over het constitutioneel bestel

Staten in Midden- en Oost-Europa verschillen nogal in de mate waarin zij erin slagen zich een nieuw constitutioneel bestel aan te meten. Getroffen regelingen dragen vaak het stem-

pel van improvisatie, en zijn nog nauwelijks duurzaam beproefd. Fundamentele institutionele vragen over het kiesstelsel, over de verhouding tussen regering en parlement, over de macht van het staatshoofd, over de autonomie van lokale overheden, over de rol van de rechterlijke macht en de mate waarin deze tot constitutionele toetsing gerechtigd is, over de bescherming van mensenrechten, en vele zaken meer, hebben vaak nog geen duurzame, legitieme regeling gevonden. Veelal naar het voorbeeld van bepaalde westerse landen getroffen institutionele hervormingen werken in de praktijk geheel anders uit dan verwacht werd. Al te gauw wordt aan specifieke instituties een oorzakelijke werking toegeschreven alsof het gaat om technische trucs, die men geïsoleerd zou kunnen toepassen. Alsof in de westerse landen die men tot voorbeeld neemt, de feitelijke werking van specifieke institutionele regelingen niet in belangrijke mate bepaald is door niet zonder meer overdraagbare historische politieke factoren, en het *samenstel* van institutionele regelingen waarvan een bepaalde institutie deel uitmaakt.

Oude en nieuwe politieke elites

In de omwentelingsprocessen komen soms vooral nieuwelingen (uit de kring van vroegere dissidenten) naar voren, is vaak sprake van een tijdige 'bekering' van onder het communisme opgegroeide, gepokt en gemazelde politieke leiders die in het proces van politieke overgang het touw in handen weten te houden, en vindt men niet zelden beide groepen naast elkaar. Daarbij kan de mate waarin dienaren van de oude regimes hun posten al of niet kunnen behouden, een omstreden kwestie zijn. Niet zelden wordt deze bewust via compromissen opgelost. Politiek-wetenschappelijke literatuur over de overgang van autoritaire naar democratische regimes (vooral ontwikkeld aan de hand van analyses in Latijns Amerika en Zuid-Europa)¹¹ heeft de nadruk gelegd op het belang van wat wel 'pactisme' is genoemd: het sluiten van overeenkomsten tussen oude en nieuwe machthebbers waarbij op voorhand

afgezien wordt van vervolging of zuivering van de dienaren van de ineengestorte politieke regimes. Het bewust *niet* verffenen van rekeningen kan voorkomen dat het politieke bestel belast wordt met nieuwe traumatische conflicten, en kan daarom een ontwikkeling naar door allen aanvaarde democratische verhoudingen bevorderen. Een dergelijke ontwikkeling is te meer waarschijnlijk, ja vaak onvermijdelijk, naarmate nu eenmaal tallozen in de langjarige periode van communistische heerschappij gedwongen geweest zijn zich te schikken en medewerking te geven, zodat slechts weinigen vrij zijn van politieke smetten. Bovendien is het onmogelijk alle politieke en bestuurlijke posities in één slag met nieuwe mensen te bezetten, en kan ook een revolutionair regime niet werkelijk functioneren zonder te steunen op oude apparaten en mensen. Een dergelijke, bewuste accommodatie tussen oude en nieuwe leiders veronderstelt de wederzijdse bereidheid tot depolitisering en het in de praktijk in belangrijke mate accepteren dat bestaande rechten en voorrechten van strategische groepen door het nieuwe politieke regime niet zonder meer zullen worden aangetast.

Een dergelijk naast elkaar optreden van oude en nieuwe leiders vindt men dan ook in veel ex-communistische landen, onafhankelijk van de vraag of ex-communisten zich al dan niet met succes in nieuwe 'socialistische' partijen organiseren. Voormalige communisten treft men in tal van gevestigde bestuurlijke en juridische functies aan, voor zover zij althans niet gebruik hebben gemaakt van hun kennis en ervaringen om in lucratievere functies een nieuw bestaan op te bouwen. Men vindt immers ineens tal van vertegenwoordigers van de voormalige *Nomenklatura* in landbouw, handel en industrie, niet zelden als partners van ooit-gesmade westerse ondernemers.

Om de grenzen van de overheid

Zowel de eigen afkeer van de bureaucratisch-ontaarde staat als de nadrukkelijk gepresenteerde adviezen van wester-

se zijde leidden ertoe dat tal van bestaande collectivistische structuren en regelingen op de tocht komen te staan. Dit is te meer het geval omdat in de veelal chaotische verhoudingen die ontstaan het zelfstandig 'regelen' door individuele burgers en groepen van burgers niet zelden een onmisbare voorwaarde is voor het voortbestaan van economische activiteiten, ja sterker: duidelijke perspectieven biedt op aanzienlijk gewin. De ooit alom aanwezige overheid blijkt in de praktijk zwak. Maar tegelijk worden de gevaren van een dergelijke situatie ten onrechte gebagatelliseerd. Juist waar als gevolg van de communistische erfenis zovelen van het redelijk functioneren van delen van de overheidsbureaucratie afhankelijk zijn, worden tal van groepen onmiskenbaar de dupe van een steeds gebrekkiger en opportunistisch functioneren van de nominaal voor hun lot verantwoordelijke apparaten. In een rauw spel van veelal onwettige manipulaties, soms met mafia-achtige trekken, worden sommigen snel rijk, de meesten snel armer. Vergeten is de les van het Westen, dat zelfs een stelsel van vergaand *laissez faire* bij uitstek een effectieve rechtsorde vereist en, ongeacht ideologische beweringen in tegengestelde zin, de rol van de overheid wetmatig in omvang toeneemt naarmate de economische ontwikkeling vordert.

Politieke participatie en politieke apathie

De geschetste ontwikkelingen kunnen, zelfs in ogenschijnlijk redelijk stabiele politieke verhoudingen, leiden tot een vergaande discreditering van de politiek. Nieuwe politieke partijen hebben in het begin gewoonlijk een zwakke organisatorische structuur en geringe maatschappelijke worteling. Zij vinden nauwelijks duidelijke steun van intermediaire groepen en organisaties die zelf zwak ontwikkeld zijn. Bij gebrek aan reële maatschappelijke bindingen wordt de lacune tussen politieke leiders en burgers voornamelijk door eenzijdige communicatie via de televisie opgevuld, welke per definitie een sterk incidentalistisch karakter draagt. Kiezers-

gedrag wordt niet gevoed door lang bestaande loyaliteiten. Dit kan zowel leiden tot een sterke fragmentatie (zoals zich die in Polen heeft voorgedaan ondanks het feit dat zich daar in *Solidariteit* ooit een brede massaorganisatie ontwikkelde), als tot pogingen de kloof door plebiscitaire manipulaties te overbruggen. Charismatische figuren kunnen in dergelijke verhoudingen tijdelijk floreren, doch ook hun charisma legt het gewoonlijk spoedig af tegen de realiteiten van niet-gevulde, en onvervulbare, beloften en verwachtingen. Nieuwe politieke verhoudingen mogen tijdelijk leiden tot snelle politisering van de bevolking, bij gebrek aan duidelijke en gestructureerde mogelijkheden van een gerichte participatie kunnen zij even snel vervallen tot wijdverbreide apathie, dan wel tot verzet tegen 'de' politiek dat antidemocratische krachten zich ten nutte kunnen maken.

3. Terugkeer naar autoritaire verhoudingen

Er laat zich een veelvoud van scenario's denken waarom ex-communistische staten terug zouden kunnen vallen naar autoritaire, dictatoriale regimes.

De onmacht van nieuwe democratische regimes

Nieuwe democratische regimes in ex-communistische landen zijn nauwelijks in staat tot werkelijk presteren: zij missen daarvoor zowel de ervaring als effectieve apparaten terwijl zij voor ongekende problemen van maatschappelijke veranderingen en verwachtingen staan. Vaak is eerst door de 'democratische oppositie' een eenheidsfront gevormd om een einde te maken aan de restanten van communistische heerschappij. Maar is dat eenmaal geschied, dan is er mogelijk weinig dat bindt, en is fragmentatie van partijen waarschijnlijk. Democratische politieke partijen, wij betoogden het al, zijn niet werkelijk diep geworteld en daarom nauwelijks in staat nationaal en lokaal het politieke proces te bepalen. Democratische regeringen erven het faillissement van

vorige regimes, en zullen onvermijdelijk brede groepen in de maatschappij moeten teleurstellen. Grote winsten voor een 'democratisch verbond' bij de stembus kunnen daarom in volgende verkiezingen snel verdampen. Maatschappelijke chaos en teleurstelling kunnen tegelijk ruim baan bieden voor oude en nieuwe demagogen die een nieuw extremisme in het politieke bestel introduceren.

Autoritaire revoltes via de stembus

Een parlementair stelsel en democratische verkiezingen bieden op zichzelf niet noodzakelijk voldoende tegenwicht om de opkomst van nieuwe autoritaire bewegingen te voorkomen: die kunnen hun doel ook via de stembus bereiken. Juist de politieke en maatschappelijke onzekerheden voeden gemakkelijk allerlei vormen van populisme, van rechts-nationalistische, links-radicalen, of welke soort ook. Nauwelijks democratische bewegingen (mogelijk geleid door ervaren ex-communisten) kunnen daarom in parlementaire verkiezingen triomferen, zich meester maken van een presidentsfunctie, de politieke agenda in referenda beheersen, zich opwerpen als werkelijke redders van het vaderland tegenover de 'verraders' van het volk binnen de eigen staat of daarbuiten.

Autoritaire verstrakking van oorspronkelijk democratische regimes

Evenzeer is denkbaar dat oorspronkelijk oprechte democraten zich tot nieuwe autoritaire heersers ontwikkelen. Zij staan voor onmetelijke uitdagingen, in een samenleving die althans in de aanvang veel van nieuwe leiders verwacht. Zonder eigen ervaring in het regeren en besturen, overschatten zij mogelijksterwijs wat politiek optreden vermag. Zij weten zich omringd door oude machthebbers en nieuwe aspiranten. Ligt dan niet de gedachte voor de hand dat een dergelijke situatie 'noodmaatregelen', 'uitzonderingstoestanden', 'volmachten' vergt? Kan de weg naar een nieuw autoritair regeren niet geplaveid zijn met goede voornemens?

Mochten 'echte' democraten (bij voorbeeld uit de kringen van de oppositie) nog enige moeite hebben een dergelijke weg te gaan, dat zal minder gelden voor tijdelijke neo-democraten die in een eerder bestaan al machtsposities bekleedden, in de communistische partij, in bepaalde militaire of ambtelijke functies, of als leiders van nieuwe milities die zich in een gewelddadig klimaat omhoog werken. Het 'volksbelang' verschaft autoritair-gezinden een gaarne voorgehouden vijgeblad, dat het hun tevens mogelijk maakt politiek andersgezinden als 'vijanden van het volk' te brandmerken, en te isoleren.

Paleisrevoluties en putsches

Hebben eerder genoemde scenario's nog een schijn van democratische legitimiteit: de stembus, de noodtoestand, het nationaal belang, directe revoltes blijven evenzeer mogelijk. Deze kunnen voortkomen uit kringen rondom nieuwe regeringen zelf, bij voorbeeld wanneer bepaalde leiders, of bepaalde politieke partijen, de macht grijpen onder uitschakeling van voormalige coalitiegenoten. Zij kunnen de vrucht zijn van een goed-georganiseerde putsch door kringen rondom voormalige veiligheidsdiensten of strijdkrachtonderdelen. Zelf in geweld gespecialiseerde leiders van leger of politie kunnen in naam van de noodzaak 'rust en orde' te waarborgen de macht tot zich trekken. Een burgeroorlog kan ontstaan, bij voorbeeld tussen aanhangers van verschillende etnische groepen, al of niet door meer reguliere strijdkrachten ondersteund, waarin ten slotte in bloedig wapengeweld sommigen winnen en anderen verliezen.

4. Tegenkrachten die tot het behoud van democratische verhoudingen kunnen bijdragen

Zijn op termijn autoritaire scenario's dan de enig denkbare? Men kan sombere vermoedens hebben, en toch blijven hopen op het bestaan van voldoende democratisch tegenwicht,

zo niet in alle nieuwgewonnen democratieën, dan toch in een aantal en hopelijk vele. Aan welke tegenkrachten kan men denken?

Maakbare democratie?

De meeste stabiele westerse democratieën ontwikkelden zich in historisch langjarige politieke processen. Maar ook zij hebben gestaan voor kritische keuzen waarin het optreden van specifieke politieke groepen en leiders van beslissende betekenis was. Bovendien geeft de geschiedenis van de wording van democratische stelsels blijk van tal van leerprocessen tussen landen, van het bewust overnemen van ideologieën, instituties, wettelijke regelingen, of bestuurlijke praktijken die een rol kunnen spelen in processen van verdere democratisering. De in de laatste decennia sterk gegroeide interactie tussen staten maakt het mogelijk effect daarvan sterk.

Stabiele democratieën mogen meestal historisch-gegroeide verworvenheden zijn, dat houdt niet in dat democratie in genen dele maakbaar is.

Afschuw van het totalitair verleden

De rechteloosheid van communistische regimes blijft voor tallozen een zwarte herinnering, die zowel regeerders in nieuwe democratieën als een aantal van hun opponenten ervan kan weerhouden opnieuw te grijpen naar autoritaire machtsmiddelen. Een 'dat nooit weer' kan daarom zowel bij elites als contra-elites een substantieel tegenwicht vormen tegen dictatoriale verlokkingen.

Maar hetzelfde argument kan ook voor bredere groeperingen gelden. De politieke verhoudingen mogen in vele ex-communistische landen nog hoogst labiel zijn, ettelijke malen is gebleken dat een direct massaverzet tegen putschistische avonturen onverwacht effectief kan zijn. Een verklaring daarvoor is ongetwijfeld de toegenomen betekenis van nieuwe communicatietechnieken (televisie, radio, fax, telefoon)

die een zeer snelle mobilisatie van actieve minderheden mogelijk maakt. De omstandigheid dat een poging tot geweldadige liquidatie van hun verzet zich voor het oog van televisiecamera's kan afspelen, en nationaal en internationaal grote weerzin en verontwaardiging zal wekken, weerhoudt aspirant-putschisten mogelijk ervan gebruik te maken van geweldsvormen die anders met minder aarzeling zouden worden gehanteerd.

De verbroekeling van machtsapparaten

Voorspellingen over een mogelijk putschistisch ingrijpen verwijzen als vanzelf naar leger of geheime politie. Te weinig wordt daarbij stilgestaan bij factoren die zich tegen een dergelijk ingrijpen kunnen verzetten. Een traditie van professionalisme en het verlangen de strijdkrachten te vrijwaren voor alle spanningen die een land politiek verdeeld houden, kunnen militairen doen aarzelen direct in de politiek te interveniëren. De term strijdkrachten dekt bovendien zeer verschillende militaire onderdelen die onderling tal van tegenstellingen kennen en daarom niet op voorhand als één blok zullen optreden. Gaat het bovenstaande ervan uit dat de strijdkrachten in zekere mate nog als professionele organisaties blijven bestaan, de praktijk gaat in veel landen nog veel verder. Een van de beslissende ontwikkelingen in de overgang van communistische regimes naar nieuwe democratische verhoudingen is de vergaande ontbinding die militaire en politionele organisaties hebben ondergaan, door vrijwillig of gedwongen vertrek van sleutelfiguren, door het uiteenvallen in facties of onderscheiden etnische groepen, door het opbouwen van nieuwe loyaliteiten aan nieuwe regimes, en zo meer. Deze ontwikkeling kan zo ver gaan dat de basis voor een onafhankelijk optreden van militaire organen of organisaties wegvalt.

Is mogelijk al sprake van afgenomen samenhang van vroegere machtsapparaten, ook andere factoren zullen wellicht de cohesie missen die voor een succesrijk grijpen naar de macht

nodig lijkt. Dat kan gelden voor leiderscoterieën, wier onderlinge verdeeldheid eerder tot machteloosheid van enkelingen en groepen leidt dan tot een reële kans voor sommigen hunner tot alleenheerschappij te geraken. Dat kan evenzeer de politieke partijen kenmerken die immers een nog geringe worteling en samenhang vertonen, maar daarom ook niet op voorhand het platform zijn waarop een enkele leider of leidersgroep zich blijvend tot autoritaire heerser(s) kan opwerpen.

Het mogelijk tegenwicht van maatschappelijke organisaties

Het voorgaande had als strekking dat autonome maatschappelijke organisaties – kenmerk van een werkelijke ‘civil society’ – in de meeste ex-communistische staten nog uiterst zwak ontwikkeld zijn. Toch zal men ook aan wel aanwezige kernen moeten denken indien het erom gaat een tegenwicht te vinden tegen een mogelijke terugkeer van autoritaire regimes. Daarbij kan men denken aan kerkelijke organisaties. Al was met name de Russisch-orthodoxe kerk sterk met het politieke regime verknoot – meer dan bij voorbeeld de katholieke kerk in Polen en protestantse kerken in Tsjecho-Slowakije en Hongarije –, toch hadden kerken althans een zekere organisatorische structuur die de opbouw van nieuwe politieke en maatschappelijke organisaties kan schragen. Dit kan tot een zekere democratisering bijdragen, al is ook een alternatief scenario denkbaar waarin kerken of moskeeën juist een kristallisatiepunt vormen voor nieuwe autoritaire stromingen. Verzet tegen nieuwe autoritaire ontwikkelingen kan komen van actieve minderheden in de media, en meer algemeen van allen die via moderne communicatiemediën mobiliseerbaar zijn. Van blijvend belang is ook de actieve rol van individuele intellectuelen en wellicht van universiteiten en vergelijkbare instituten. Al hebben deze nog nauwelijks een duidelijke autonomie heroverd, zij zijn de broedplaats van spraakmakende actoren en actieve studentengeneraties. In een lijst van mogelijke verzetskernen zullen daarnaast nieuwe demo-

cratische partijen niet mogen ontbreken: al zijn zij zwak georganiseerd en mogelijk onderling sterk verdeeld, zij belichamen zeker in het licht van zich snel ontwikkelende internationale verbindingen toch een zekere democratische hoop en legitimiteit.

Internationaal toezicht?

Moet men ten slotte wijzen op het meer algemeen belang van internationale factoren? Het democratische Westen kan voorbeeld een meetlat zijn, althans voor hen die werkelijk en blijvend afstand willen nemen van het failliete verleden. Materiële calculatie kan ook op zichzelf niet-democratisch gezinde elites ertoe brengen bewust beleidskeuzen in de richting van open democratische verhoudingen te doen wanneer dat westerse investeerders en geldgevers welgevallig lijkt te zijn. Op het belang van internationale politieke verbindingen die intellectuelen en sommige politieke groepen ontwikkelen, wezen wij al, evenals op het grote gewicht – nationaal en internationaal – van de snelwerkende communicatiemiddelen als mogelijk preventivum tegen overhaaste coups. Maar of dat alles voldoende is?

Internationale voogdij kan ook irriterend werken, en nationalistische krachten voeden. Niet alle westerse investeringen en hulp zijn zonder meer aan democratische verhoudingen gebonden. De kritische macht van de media kan even snel verflauwen als zij opgeleefd is. Zij zullen zich wellicht weer makkelijk schikken naar autoritaire *faits accomplis*.

Moet men dan verwachten dat internationale organisaties, van buiten, democratische verhoudingen kunnen afdwingen?¹² Het Helsinki-gebeuren, de morele invloed van een op zichzelf zwakke organisatie als de Raad van Europa, voorwaarden gesteld voor materiële steun, dat alles heeft in het verleden aan democratische bewegingen in Centraal- en Oost-Europa een zekere steun gegeven. Maar ondanks de vele woorden, gewijd aan democratie en vrije markt, is het 'record' van organisaties als de EEG en de Navo terzake van ver-

sterking van democratische regimes en bewegingen niet bepaald indrukwekkend.

Slot

Wat boven gezegd is, is bovenmatig generaliserend en speculatief. Het is naar strekking pessimistisch van toonzetting, doch laat de mogelijkheid van democratische ontwikkeling open, hoezeer ook het accent ligt op de ongekende moeilijkheden die regeerders van ex-communistische staten op hun weg vinden. Daarbij doet het onvoldoende recht aan substantiële verschillen, tussen staten in Centraal-Europa en de menigte opvolgerstaten van de voormalige Sovjetunie waarvan overigens aan vele mogelijk geen lang leven beschoren is. Evenmin doet het recht aan de zeer verschillende internationale bindingen die onderscheidene staten ontwikkelen: een Tsjechoslowakije onder Havel laat zich vooralsnog moeilijk vergelijken met de overwegend moslimgebieden in het zuiden en oosten van wat ooit de USSR was, en het lijkt oppervlakkig ervan uit te gaan dat ontwikkelingen binnen de grote Russische federatie zich zonder meer zouden laten vergelijken met die van de kleinste naar onafhankelijkheid strevende nieuwe republieken.

Vaststaat dat onze generatie politieke ontwikkelingen zonder weerga meemaakt. De bevolking van landen die in de nieuwste tijd langer dan enig ander het juk van totalitaire systemen hebben moeten dragen, heeft een wereld te winnen. De vergelijkende politicologie, het zij in een bescheiden professionele deformatie daaraan toegevoegd, eveneens.

Noten

1 – De term Oost-Europa wordt in landen als Hongarije, Tsjechoslowakije en Polen bewust verworpen, in het verlangen afstand te nemen tot de Russische dominantie enerzijds, de wens de realiteit van historische verbindingen met

West-Europa nadrukkelijk te beklemtonen anderzijds. Terecht verwijst de term 'Centraal-Europa' op belangrijke geografische en geopolitieke factoren, die landen als deze onderscheiden van de landen die ooit onder de USSR vielen, alsook van sommige Balkanlanden. Aangezien het in de hier volgende analyse vooralsnog niet gaat om een weging van ontwikkelingskansen in specifieke landen, volhard ik niettemin in dit artikel nog in het 'ijzeren gordijn'-dualisme van 'West'-en 'Oost-Europa'.

2 – Zie bij voorbeeld de befaamde analyse van Carl J. Friedrich en Z.R. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge Mass., 1956, die de volgende zes fundamentele karaktertrekken van totalitaire stelsels noemden: een officiële ideologie; een monopolistische partij die gewoonlijk door één man geleid wordt; een geheime politie die vrijwel ongebreideld te werk kan gaan; een monopolistische beheersing van de communicatiemiddelen; een monopolistische beheersing van wapens en gewelddmiddelen; en een monopolistische controle over de economie.

3 – De term is van de Italiaanse politiek-theoreticus Gaetano Mosca, en duidt door gezagsdragers en burgers gedeelde opvattingen aan omtrent de rechtvaardigheid van claims op de uitoefening van gezag in een gegeven politiek systeem.

4 – Voor een korte uitwerking van dit thema zie H. Daalder, 'Autocratie en democratie: vergankelijkheid en stabiliteit,' in: *Maatstaf*, jrg. 38, december 1990, p. 70-78. Dit artikel volgt ten dele een rapport dat Karl W. Deutsch voorlegde aan een congres over totalitaire systemen (toevalligerwijze bijeen in de week van Stalins dood in 1953), waarin Deutsch de ineenstorting van communistische totalitaire regimes in de jaren tachtig of negentig van deze eeuw voorspelde. Zie zijn 'Cracks in the Monolith: Possibilities and Patterns of Disintegration in Totalitarian Systems', in: Carl J. Friedrich (ed.), *Totalitarianism*, Cambridge Mass, 1954, p. 345-359.

5 – Friedrich-Brzezinski, *op. cit.*

6 – S.E. Finer, *The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics*, Londen, 1962.

7 – Voor een verzameling belangrijke essays zie het themanummer *The Exit from Communism* van het tijdschrift *Daedalus: Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, 121, nr. 2 (Spring 1992).

8 – Juist socialisten zouden zich de discussies moeten herinneren over het nationaliteitenbeginsel die gevoerd zijn in de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie, en met name het aandeel van Otto Bauer en Karl Renner, met hun pleidooi voor een persoonlijk nationaliteitenbeginsel, waarbij verschillende bevolkingsgroepen, onafhankelijk van hun woonplaats, in autonome organisaties georganiseerd zouden zijn voor tal van culturele en levensbeschouwelijke activiteiten.

9 – De gebruikte terminologie is die van C.A. Macartney, schrijver van het nog altijd leerzame en helaas nu voor Oost-Europa weer uiterst actuele boek *National States and National Minorities*, Londen, 1935. Voor een nuttige recente analyse, zie het rapport *Volk, natie en democratie: Een politieke plaatsbepaling tegenover herlevend nationalisme in Centraal- en Oost-Europa vanuit sociaal-democratisch oogpunt*. Alfred Mozer Stichting, februari 1992.

10 – Deze beroemde frase is afkomstig van Lord (Arthur) Balfour; zie diens voorwoord tot Walter Bagehot, *The English Constitution*, World Classics ed., Londen 1952.

11 – Zie vooral G. O'Donnell, Ph. C. Schmitter en L. Whitehead (eds.), *Transitions from Authoritarian Rule*, Baltimore 1986, 4 vols. en L. Diamond, J.J. Linz en S.M. Lipset (eds.), *Democracy in Developing Countries*, Boulder 1988, 4 vols.

12 – Voor een poging tot plaatsbepaling zie echter het rapport *Oost-Europa in Economisch Perspectief: Een Sociaal-Democratische Visie*, Alfred Mozer Stichting, december 1990.

Oost-Europa en wij

*Tussen begrip en schuimbekkende haat.
De Partij van de Arbeid en Oost-Europa 1946-1959*

‘De meningen op dit congres lopen uiteen van “begrip” tot “schuimbekkende haat”.’¹ Met deze woorden schetste een van de aanwezigen de sfeer tijdens een besloten conferentie, die het Koos Vorrink Instituut voor internationale vraagstukken van de PvdA eind 1958 had georganiseerd over de Sovjetunie en haar satellieten. De bijeenkomst werd gehouden in het kader van de toenemende kritiek vanuit de partij op haar houding ten aanzien van Oost-Europa en op haar defensiepolitiek. Zonder het te beseffen had de hier geciteerde spreker een treffende karakteristiek gegeven van de twee uitersten waartussen de visie van de PvdA op de Sovjetunie en haar bondgenoten zich had bewogen vanaf het tijdstip van haar oprichting in 1946 tot en met 1959, het jaar waarin zij haar nieuwe – tweede – beginselprogramma aanvaardde. In onderstaand artikel zal worden geschetst hoe de Nederlandse sociaal-democratie in deze periode tegen het communistische Oost-Europa aankeek, wat daarvan de gevolgen waren en in hoeverre die visie zich in de loop der tijd heeft gewijzigd.

De brug West-Europa

Kort na het einde van de Tweede Wereldoorlog was in sociaal-democratische kring al de vrees uitgesproken dat de wereld in twee antagonistische kampen uiteen zou vallen: een Sovjet- en een Amerikaanse invloedssfeer.² Onder druk van deze dreigende mondiale dichotomie pleitten de Nederlandse sociaal-democraten in de eerste jaren na de oorlog voor een speciale rol voor West-Europa als ‘brug’ tussen de twee grote tegenstanders. In *Socialisme en Democratie*, het theoretische

orgaan van de pvdA, wees de jurist A.B. Cohen Stuart begin 1947 op de belangrijke functie die West-Europa zou kunnen vervullen als brug tussen 'de Angelsaksische en de Russische gebieden'. De Westeuropeanen zouden dan echter wel moeten doorgronden '[...] door welke gedachtengang de Russische mentaliteit wordt bepaald'.³ Hiertoe waren op dat moment al stappen ondernomen. Tijdens de oprichtingsbijeenkomst van de commissie Buitenlandse Politiek van de pvdA, op 28 november 1946 in het gebouw van de Tweede Kamer, had men Rusland-specialist W. Verkade verzocht een 'Rusland-nota' op te stellen, die zou kunnen dienen als grondslag voor verdere discussie.⁴ Op 8 januari 1947 legde Verkade zijn nota aan de commissie voor.

In zijn *Vijftien stellingen over Rusland* noemde Verkade drie factoren die volgens hem de naoorlogse politiek van de Sovjetunie bepaalden: het vermijden van een nieuwe wereldoorlog; een blijvende missiedrang, waarbij sociaal-revolutionaire en nationale elementen volkomen met elkaar waren versmolten; en ten slotte een voortdurend wantrouwen tegenover het kapitalisme, het imperialisme en het klerikalisme, die werden vertegenwoordigd door respectievelijk de Verenigde Staten, het door de Conservatieven geregeerde Groot-Brittannië, en het Vaticaan. Deze factoren dreven de Sovjetunie tot een machtspolitiek die tot aan de grens van oorlog werd opgevoerd. 'De enige uitweg is een gemeenschappelijke Europese politiek, die op het vasteland van Europa zowel de Amerikaanse als de Russische machtspolitiek afwijst, maar bereid is tot de garanties voor militaire Russische veiligheid, tot economische samenwerking, voor wederopbouw en welvaartsverhoging [...] en een sociaal systeem, dat socialistische planmatigheid en de Westerse traditie van geestelijke en politieke vrijheid combineert,' aldus besloot Verkade zijn 'stellingen'.

Deze opvatting leefde ook sterk in de leiding van de pvdA. Op het eerste congres van de partij, dat op 24, 25 en 26 april 1947 in Utrecht werd gehouden, onderstreepte Geert Ruygers, lid van de Tweede-Kamerfractie, dat West-Europa

‘geen bruggehoofd maar een brug’ zou moeten worden. En fractievoorzitter Van der Goes van Naters achtte ‘naast een kapitalistisch en democratisch Amerika en naast een communistisch en autoritair Rusland, de derde weg voor West-Europa de enig mogelijke’.

In de loop van 1947 waren de verhoudingen tussen de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Frankrijk enerzijds en de Sovjetunie anderzijds aanzienlijk verslechterd. De pvda was echter blijkbaar nog zo vol van haar ‘derde weg’, dat zij slechts schoorvoetend consequenties leek te willen trekken uit deze verkillung in het internationale klimaat. Het feit dat zij de in de zomer van 1947 door de vs aangeboden Marshallhulp nog beschouwde als een Amerikaanse handreiking aan West-Europa om, zoals Friso Wielenga het verwoordde, ‘uit de klem van de Oost-Westtegenstelling te geraken’, getuigt daarvan.⁵ Toch erkende de pvda met de aanvaarding van de Marshallhulp wel dat West-Europa niet op eigen kracht de ‘derde weg’ zou kunnen inslaan. Dit zou erop kunnen duiden dat de partijleiding tenminste al enige twijfels moet hebben gehad omtrent de houdbaarheid van haar ‘bruggedachte’, die nog eens zullen zijn versterkt door de weigering van de Sovjetunie de Marshallhulp te accepteren. Bovendien kwam de pvda-leiding steeds meer onder vuur te liggen van uitgesproken tegenstanders van de ‘derde weg’, zoals Jacques de Kadt en C.D.J. Brandt, buitenland-commentator in *Socialisme en Democratie*, die steeds luider stelling namen tegen ‘de knoeiers en verzoeners, die menen dat men het reële Russische gevaar kan wegnemen door lief te zijn tegen de Russen’. De wat paradoxale houding van de pvda kwam ook tot uitdrukking in het feit dat zij in het kader van de ‘bruggedachte’ tot begin 1948 contact bleef houden met de Oosteuropese sociaal-democratische partijen, ook al waren die inmiddels steeds meer in communistisch vaarwater terechtgekomen.⁶ Nog op een bestuursvergadering van 4 november 1947 werd geopperd de contacten met Oost-Europa ‘zo lang mogelijk aan te houden’.

Overigens moet bij dit alles worden aangetekend dat de pvdA met haar optreden voor een Westeuropese 'derde weg' in 1947 geenszins alleen stond. Ook de Nederlandse regering had indertijd officieel nog geen keuze gemaakt in de toenemende controverse tussen Oost en West.⁷

Alarm in Praag

Het jaar 1948 bracht de definitieve ommezwaai in de houding van de pvdA ten aanzien van Oost-Europa. Aanleiding hiervoor vormde de communistische machtsovername in Tsjecho-Slowakije, op 25 februari van dat jaar. Deze gebeurtenis deed de angst voor het oprukkende communisme zo hoog oplopen, dat de al weifelende pvdA de 'derde weg' definitief achter zich liet en zich onverzoenlijker dan ooit ging opstellen tegenover het communisme, in casu de Sovjetunie en haar werktuigen in binnen- en buitenland. De partij hield weliswaar vast aan haar streven naar een sterk en eensgezind West-Europa, maar zij beschouwde dit niet langer als een 'brug tussen Oost en West'. Het eensgezinde West-Europa moest nu vooral een garantie bieden tegen de expansiedrift van Moskou. De pvdA herzag ook haar kritische mening over de Verenigde Staten en zij begon sterke banden met de Amerikanen te beschouwen als onontbeerlijk voor het behoud van de vrijheid in West-Europa. Medio 1948 had de pvdA alle contacten met haar 'gelijkgeschakelde' zusterpartijen in Oost-Europa verbroken.⁸

Bovengenoemde uitgangspunten vormden het fundament van het Oost-Europabeleid dat de pvdA het daaropvolgende decennium zou voeren en dat naar analogie van Konrad Adenauers *Politik der Stärke* wellicht het best kan worden omschreven als een 'politiek van kracht': een beleid dat in de eerste plaats werd gekenmerkt door het streven naar de opbouw van een krachtig Westelijk defensiesysteem, waarvan atoomwapens een onlosmakelijk onderdeel vormden, en in de tweede plaats door een onverzoenlijke houding ten aan-

zien van Moskou. Dit laatste had onder meer tot gevolg dat men weigerde de naoorlogse status-quo in Oost-Europa te erkennen.

Waarom leidde juist de communistische machtsovername in Tsjecho-Slowakije tot deze wending in de houding van de pvdA, terwijl elders in Oost-Europa de communisten de politieke macht al hadden overgenomen, dan wel op het punt stonden dat te doen? De verklaring hiervoor moet vooral worden gezocht in het feit dat de Nederlandse sociaal-democratie Tsjecho-Slowakije beschouwde als een land met een democratische traditie bij uitstek, dat meer gemeen had met West- dan met Oost-Europa. Polen, Hongarije en de Balkanlanden hadden in het interbellum – evenals Rusland vóór de Oktoberrevolutie van 1917 – rechts-autoritaire, zo niet dictatoriale regimes gekend. Zoals de communistische usurpatie van de macht in Rusland had aangesloten bij de autoritaire traditie van het Russische tsarenrijk, zo kon die in Roemenië, Bulgarije, Hongarije of Polen evenzeer worden beschouwd als in overeenstemming met de vooroorlogse politieke cultuur in deze landen. De correspondent van *Het Vrije Volk*, Richard Jokel, die vanuit zijn standplaats Praag de gebeurtenissen in heel Oost-Europa versloeg, gaf in december 1947 nog blijk van deze opvatting. Nadat hij in die maand het congres van de Poolse Socialistische Partij (PPS) had bijgewoond, schreef hij in zijn verslag aan het pvdA-bestuur dat een democratie naar westers model in Polen voorlopig niet mogelijk leek: ‘De mogelijkheid bestaat dat het hele Oosten zich op het ogenblik in een “volksdemocratisch” overgangs-stadium bevindt d. w. z. in een stadium van klasse- en standendemocratie, waar een andere, echte democratie op kan volgen.’⁹ Zelfs iemand als C.D.J. Brandt, die minder geneigd was tot relativeren als het om het communisme ging, leek deze opvatting te delen.¹⁰ Bovendien zullen de herinneringen aan de conferentie van München van 1938, waar Tsjecho-Slowakije door Frankrijk en Groot-Brittannië aan Hitler werd geofferd, ongetwijfeld hun bijdrage hebben geleverd aan de emotionele

geladenheid van de reacties op de machtsovername in Praag. Het einde van de democratische Tsjechoslowaakse republiek was toen immers het voorspel geweest van een wereldoorlog!

Het einde van een era

Op haar tweede congres in april 1949 legde de PvdA haar keuze voor een 'politiek van kracht' vast. De partij stelde hier dat de 'verovering' van Litouwen, Estland, Letland, Oost-Polen en Oost-Pruisen en de 'bezetting' van Oostenrijk en Oost-Duitsland het Russische imperialisme hadden aangewakkerd, 'zoals op tragische wijze gebleken is door het vazal maken' van de rest van Oost-Europa. Uit vrees voor verdere Sovjet-expansie en omdat zij zich verantwoordelijk voelde 'voor het behoud van de geestelijke grondslagen van de Westerse beschaving', sprak de PvdA zich uit voor de Nederlandse toetreding tot de Navo, die op 4 april 1949 met het Verdrag van Washington was opgericht. En naar aanleiding van de stichting van 'de camouflage-staat Pieckistan', zoals hij de op 7 oktober 1949 uitgeroepen DDR noemde, schreef Jan Barents, de toenmalige directeur van de Wiardi Beckman stichting in *Socialisme en Democratie*, dat het Westen ook de Duitse deling niet moest accepteren. Integendeel, het zou 'onjuist en politiek gevaarlijk zijn de scheiding als definitief te beschouwen [...] Politiek gevaarlijk, omdat een gestabiliseerde toestand in Europa op den duur alleen zal zijn te bereiken, als de Russen de gebieden in Midden- en Oost-Europa, waar zij niet behoren, hebben losgelaten.' Het uitbreken van de Koreaanse oorlog in 1950 leek de juistheid van deze stellingname nog eens te onderstrepen.

Aan het hierboven geschetste Oost-Europabeleid werd tot medio jaren vijftig binnen de PvdA eigenlijk nauwelijks getornd. Slechts incidenteel viel een 'dissidente' stem te beluisteren.¹¹ Pas het overlijden van Stalin op 5 maart 1953 en de daaropvolgende machtsstrijd in Moskou brachten weer eni-

ge beweging in het denken over Oost-Europa binnen de pvda. Men was ervan overtuigd dat de dood van Stalin 'het einde van een era' betekende. Het dagelijks bestuur liet in *Het Vrije Volk* een verklaring afdrukken, waarin het stelde dat het 'met belangstelling een verandering in de houding van Rusland' zou vernemen. In *Socialisme en Democratie* ontwaarde zelfs De Kadt in de machtsstrijd in Moskou 'sporen van een begin van liquidatie van het stalinisme'. Men had kennelijk een voorzichtige hoop op veranderingen in Oost-Europa, die nog eens werd gevoed toen enkele maanden later, op 17 juni 1953, in de DDR een volksofstand uitbrak, die slechts met wapengeweld kon worden bedwongen. 'De dood van Stalin [...] en de opstand van de arbeiders van Oost-Berlijn [...] zijn tekenen van een min of meer overrompelende wijziging in de omstandigheden, die op een koerswijziging kunnen duiden,' aldus Barents in *Socialisme en Democratie*.

Een nieuwe aanwijzing daarvoor kwam nog geen twee maanden later. In augustus 1953 bracht de Sovjetunie haar eerste waterstofbom tot ontploffing. Kort daarop kondigde premier Georgi Malenkov aan dat tussen de Sovjetunie en de Verenigde Staten een machtsevenwicht bestond. Een gewapende confrontatie tussen de twee grootmachten zou nu neerkomen op collectieve zelfmoord. De strijd tussen socialisme en kapitalisme zou zich volgens Malenkov derhalve voortaan afspelen op technologisch en economisch gebied, waarmee hij de 'twee-kampentheorie' modificeerde tot de theorie van 'vreedzame coëxistentie'.

Ondertussen werd in de kolommen van *Socialisme en Democratie* druk gespeculeerd over de vraag welke belangengroepen er op dat moment in het Kremlin met elkaar strijd leverden, welke doelen de verschillende partijen zouden nastreven en welke mogelijke gevolgen dit dan weer zou kunnen hebben voor de Sovjet-politiek ten aanzien van het Westen.¹² Praktisch alle auteurs waren het erover eens dat het stalinisme ten einde was, omdat geen der nieuwe leiders in Moskou het charisma bezat van Stalin. Bovendien, zo meende

men, moesten de nieuwe leiders rekening houden met de verschillende belangengroepen binnen de Communistische Partij van de Sovjetunie (CPSU), waardoor zij nooit Stalins grenzeloze macht zouden kunnen verwerven.

De pvdA bleef het 'gistingsproces' in Oost-Europa met belangstelling volgen en het kamerlid C.L. Patijn constateerde begin 1955 zelfs dat men zich 'op het ogenblik weer in een fase van beginnende ontspanning' bevond. Het Westen zou daarvan gebruik moeten maken en een politiek en economisch beleid moeten voeren dat tot onvrede in de Sovjetunie zou leiden en daarmee tot veranderingen in het communistische systeem. Overigens deelde niet iedereen in de pvdA dit optimisme van Patijn. Mensen als Barents en De Kadt bleven sceptisch ten aanzien van de nieuwe Sovjet-leiders en maanden de partij tot blijvende waakzaamheid. In die zin reageerde De Kadt ook op de zogeheten Geheime Rede die partijleider Nikita Chroesjtsjov hield op het twintigste congres van de CPSU, dat op 25 februari 1956 werd geopend. In deze rede onthulde de Sovjet-leider de misdaden die onder Stalins bewind waren begaan, maar wel zodanig dat hijzelf – hij was onder Stalin immers opgeklommen tot de hoogste regionen van de partij – buiten schot bleef. De Geheime Rede van Chroesjtsjov lekte al spoedig uit en bracht de communistische gelederen in de gehele wereld in beroering.

De pvdA volgde de ontwikkelingen op de voet. *Socialisme en Democratie* wijdde zelfs een heel nummer aan de gebeurtenissen in de Sovjetunie. Hierin reageerde De Kadt op zijn geheel eigen wijze op 'het platvloerse gruwelverhaal van de hoofdman van de bolsjewistische partij'. Toch signaleerde ook hij in de Sovjetunie tekenen van strijd tussen hervormers en de partijbureaucratie. Volgens De Kadt lag aan de Geheime Rede van Chroesjtsjov een strijd ten grondslag 'over de vraag hoe men tot een overgang kan komen tussen de dictatuur van de partij en de toenemende invloed van het Russische volk'. Deze strijd, die zich afspeelde 'tussen de groeiende massa van specialisten en de typische partijmensen die de be-

wegende maatschappij in hun greep willen houden', was volgens De Kadet ontstaan uit de algehele crisis in de communistische wereld en in de Sovjetunie zelf. En de oorzaak van deze crisis was 'natuurlijk het leninistisch-stalinistische pogen om mensen te gebruiken als mest op de velden der toekomst'.

Het Russische zwaard

Veel tijd om over de situatie in de Sovjetunie te debatteren had men echter niet, aangezien zich nieuwe ontwikkelingen voordeden die in één klap de eerste tekenen van ontspanning weer teniet leken te doen. In juni 1956 brak in Polen arbeids-onrust uit, die in Warschau leidde tot een ernstige politieke crisis waaruit de nationaal-communist Wladyslaw Gomulka uiteindelijk als grote overwinnaar naar voren kwam. Nog dramatischer waren de gebeurtenissen in Hongarije, waar de roep om hervormingen uitmondde in een regelrechte opstand tegen het communistische bewind. Dit laatste riep de hulp in van het Rode Leger, dat op zijn beurt eind oktober en opnieuw op 4 november 1956 intervenieerde. In de pvdA werden de ontwikkelingen in Polen welwillend begroet. In Gomulka zag men een nationalistisch communist, die, zoals De Kadet het verwoordde, 'voorlopig onmisbaar is om zich tegen het Russische zwaard te beveiligen'. Buitenland-secretaris Alfred Mozer zag in *Paraat* de onrust in Polen als zowel een opstand tegen Rusland als tegen het communisme.

De gebeurtenissen in Hongarije deden in heel Nederland de Koude Oorlog in alle hevigheid terugkeren, ook bij de pvdA.¹³ De partij was diep geschokt door het harde Russische optreden in Boedapest. Voorzichtige gedachten aan 'beginnende ontspanning' waren direct verdwenen. Hadden de ontwikkelingen in Polen nog tot een zeker optimisme geleid, het neerslaan van de Hongaarse opstand had een ieder elke illusie ontnomen. Hoezeer de pvdA-leiding door de gebeurtenissen in Hongarije van haar stuk was gebracht, mag blijken uit de discussie die werd gevoerd tijdens een vergadering

van het partijbestuur op 27 oktober 1956. Toen bestuurslid Joan Willems de vraag opwierp hoe de Hongaren nu het beste zouden kunnen worden geholpen, antwoordde de jonge Joop den Uyl hem dat hulp 'in de zin als partijgenoot Willems die vraagt alleen [...] te bereiken [is] door het zenden van Amerikaanse atoombommenwerpers naar Moskou'. Maar, zo voegde hij daar direct aan toe, 'steunverlening op deze wijze aan de opstandelingen betekent het riskeren van oorlog'. Pas toen Jaap Burger ingreep met de mededeling dat het toch 'buiten proporties [was] thans te beraadslagen of wij al dan niet een oorlog met Rusland moeten aangaan', verstomde de discussie. Ten slotte besloot men slechts een solidariteitstelegram naar Boedapest te sturen. Na de aanval van het Rode Leger op Boedapest op 4 november kwam het partijbestuur opnieuw bijeen en werd de suggestie gedaan 'de diplomatieke betrekkingen tussen de communistische en de westerse wereld' in heroverweging te nemen, maar er gebeurde verder niets. De enige concrete daad van protest van de Nederlandse regering-Drees was het bevrozen van de culturele contacten met Moskou. Dit alles tot grote teleurstelling van De Kadt. In *Socialisme en Democratie* verweet hij het Westen, dat immers zo juist tijdens de Suez-crisis zijn verdeeldheid had bewezen, de crisis in de communistische wereld te weinig uit te buiten.

'De gebeurtenissen in Hongarije hebben snel een einde gemaakt aan de hier en daar gewekte verwachting, dat de Sowjet-Unie bereid zou zijn de koude oorlog te beëindigen. Het effect van het glimlach-offensief van Boelganin en Chroesjtjow is uitgewerkt. Wat of men van de zijde van de Sowjet-Unie ook zegt, de feiten spreken duidelijke taal.' Aldus karakteriseerde Patijn op het zesde congres van de pvda, in maart 1957, niet vrij van zelfkritiek, de heersende mening in die partij. De communistische wereld verkeerde in een crisis, maar voorlopig moest het Westen op zijn hoede blijven en zijn militaire positie blijven versterken, teneinde op den duur de crisis in het Oostblok te kunnen verscherpen, zo vond de

pvdA-leiding. Maar er waren binnen de partij inmiddels ook andere geluiden hoorbaar.

Een geheel andere houding

Al in 1954 had een groep kritische pvdA-leden op instigatie van de in 1951 opgerichte vredesbeweging De Derde Weg, tevergeefs getracht een antimilitaristische werkgemeenschap in de pvdA op te richten, naast de bestaande werkgemeenschappen van protestanten, katholieken en humanisten. Een andere groep kritische partijleden, onder wie ds. Jan Buskes, Fedde Schurer en Huub Franssen, had meer succes. In februari 1955 richtten zij het Sociaal-Democratisch Centrum (SDC) op, dat zich uitsprak tegen oorlog, aangezien die 'door zijn huidige vormen van massale vernietiging' niet aanvaardbaar was voor de oplossing van politieke geschillen.¹⁴ De politieke invloed van het SDC was echter gering en deze oppositie werd derhalve door de partijleiding getolereerd. Veel bedreigender was de fundamentele kritiek die begin 1957 werd geuit op de pvdA-houding tegenover Oost-Europa door een vooraanstaand en alom gerespecteerd partijgenoot, de econoom Jan Tinbergen. De kritiek van Tinbergen veroorzaakte een kleine crisis in de pvdA en bracht een felle discussie op gang over het defensiebeleid, die uiteindelijk zou leiden tot een voorzichtige verschuiving in het standpunt ten aanzien van atoombewapening en, in het verlengde daarvan, in de houding ten aanzien van Oost-Europa.

De crisis rond Tinbergen begon met een artikel van diens hand in *Socialisme en Democratie*, waarin hij pleitte voor een andere buitenlandse politiek. In zijn bijdrage, getiteld 'De internationale taak van de sociaal-democratie', hield Tinbergen een pleidooi voor een vergelijk tussen kapitalisme en communisme, aangezien een kernoorlog de vernietiging van beide zou betekenen. Hiertoe zou de armoede in de wereld moeten worden aangepakt, want deze armoede was immers de voedingsbodem van het communisme. Daarom was volgens

hem een beleid nodig dat 'tegelijkertijd gericht is op de verdere hervorming der westerse maatschappijen, en op snelle verheffing van het inkomen van de Aziatische en andere onderontwikkelde landen'. Dit zou niet gemakkelijk zijn, aldus Tinbergen, aangezien niet alleen het 'internationaal denken' bij de sociaal-democraten naar de achtergrond was gedrongen, maar bovendien de houding ten opzichte van de communisten zou moeten worden herzien. De sociaal-democratie zou meer begrip moeten opbrengen voor hetgeen de communisten bewoog, zonder daarbij de eigen opvattingen over 'wat menselijk is en wat niet' op te geven. 'Met name zullen wij een ongeëmotioneerde discussie moeten bevorderen over de resultaten van de communistische en de niet-communistische regimes, en pogingen moeten steunen om minder in zwart en wit te redeneren dan... zij.'

Het artikel van Tinbergen zou waarschijnlijk niet zoveel stof hebben doen opwaaien, als niet een aantal buitenstaanders het had aangegrepen voor hun eigen politieke doeleinden. Op 18 mei 1957 drukte het communistische dagblad *De Waarheid* een artikel af van J. Arbatov, een politiek commentator van het Sovjet-tijdschrift *Novoje Vremja* (Nieuwe Tijd), waarin deze positief reageerde op het stuk van Tinbergen. Bovendien verscheen in *Komoenist*, het theoretisch orgaan van de CPSU, eveneens een positieve reactie op het betoog van Tinbergen, van de hand van A.D. Nikonov en de Sovjet-ambassade in Den Haag verspreidde een Nederlandse vertaling van dit artikel. Op 27 juni verscheen in *De Nieuwe Limburger* een commentaar op het artikel van Nikonov, waarin werd beweerd dat Tinbergen had gepleit voor een samenwerking met de communisten – een volstrekt onjuiste interpretatie van hetgeen deze had geschreven.¹⁵ Begin oktober ten slotte ontving het partijbestuur van de PvdA een door Chroesjtsjov ondertekende brief van het Centraal Comité van de CPSU, die een voorstel bevatte tot een gedachtenwisseling tussen beide partijen over de Amerikaanse politiek in het Midden-Oosten. Hoewel de brief waarschijnlijk om louter

propagandistische redenen was verstuurd, kwam hij voor de pvda op dat moment wel bijzonder ongelegen.

In het licht van deze ontwikkelingen voelde Tinbergen zich genoodzaakt zijn standpunten nog eens nader tot te lichten. Vooral de misvatting dat hij een pleidooi had gehouden voor samenwerking met de communisten, wilde hij rechtzetten. Het was juist het tweede artikel van Tinbergen, dat in november 1957 onder de titel 'Internationale socialistische politiek' verscheen in *Socialisme en Democratie*, dat de pvda in beroering bracht. Opnieuw uitgaande van de idee dat Oost en West tot een vergelijk zouden moeten komen – als enig mogelijk alternatief voor totale nucleaire vernietiging –, stelde Tinbergen hierin dat de, wat hij noemde, 'beginselprogramma's' van beide partijen zouden moeten worden herzien, waarbij zij hun irreële doelstellingen zouden moeten laten varen. Dit proces zou kunnen worden vergemakkelijkt, wanneer men aan weerszijden van het IJzeren Gordijn eens grondig zou onderzoeken wat nu eigenlijk de werkelijke doelstellingen van de tegenpartij waren en in hoeverre deze op een vreedzame wijze zouden kunnen worden verwezenlijkt. Een dergelijke dialoog, ze beklemtoonde Tinbergen, is nog geen samenwerking, hooguit een eerste stap op de weg daarnaartoe.

Op 25 oktober al kwam het stuk van Tinbergen aan de orde in het partijbestuur. Voorzitter Evert Vermeer toonde zich verontrust dat Tinbergen 'een geheel andere houding [...] in het algemeen tegenover de Sovjetunie had bepleit'. Bovendien bleek dat Tinbergen hierin niet alleen stond.¹⁶ Het partijbestuur besloot derhalve met Tinbergen te gaan praten en er werd tevens overwogen een debat te organiseren met partijgenoten die zijn denkbeelden deelden.

Voorlopig diende De Kadt Tinbergen in *Socialisme en Democratie* van repliek in een beschouwing ter gelegenheid van de veertigste verjaardag van de Russische Oktoberrevolutie, waarin hij stelde dat het Sovjet-systeem evenveel met socialisme gemeen had als 'een stelsel dat grond en produktiemid-

delen aan de hoogste aangeslagenen in de belasting, aan de roodharigen of aan allen wier naam met een T begint zou willen geven' en dat er derhalve geen enkele basis bestond voor een dialoog. En wat de ontwikkelingslanden betrof, die wilden volgens De Kadet veel minder 'hun eigen opgang dan onze ondergang', hetgeen westerse ontwikkelingshulp overbodig maakte. Uiteindelijk had op 23 januari 1958 in Utrecht de zogeheten Tinbergen-conferentie plaats, waar 35 bestuurders en partijleden van mening wisselden over zowel de artikelen van Tinbergen als over de afwijzende reactie van het partijbestuur op de brief van de CPSU. De conferentie leidde niet tot een oplossing van de problemen en werd achteraf door Vermeer beoordeeld als 'een nuttige bespreking', die 'ongetwijfeld moeilijke kanten had en die t.z.t. zal worden voortgezet'.

De tijd der troebelen

Het was inmiddels wel duidelijk dat er binnen de PvdA in toenemende mate kritiek was ontstaan op de tot dan toe gevoerde 'politiek van kracht' en dat de partijleiding in wezen niet goed wist hoe zij daarmee om moest gaan. Het pleidooi van Tinbergen om in het atoomtijdperk te kiezen vóór een dialoog met het Oosteuropese blok, had kennelijk meer weerklank gevonden dan het partijbestuur kon vermoeden. Dat zou tenminste verklaren waarom het de kritiek van Tinbergen cum suis noch negeerde noch hard de kop indrukte. Door zijn weifelende houding kreeg het partijbestuur het ook aan de stok met de uitgesproken voorstanders van de 'politiek van kracht'. Vooral met De Kadet, die van een dialoog met het communisme niets wilde weten, kwam het partijbestuur bij herhaling in aanvaring. Dit bleek het duidelijkst tijdens de voorbereiding van de zogeheten Rusland-conferentie, die het in 1955 opgerichte Koos Vorrink Instituut voor internationale vraagstukken eind 1958 organiseerde, en van het congres over buitenlandse politiek, dat in december van datzelfde jaar plaatshad.¹⁷

Met het oog op de lopende discussie bleek De Kadt het om politieke redenen volstrekt oneens te zijn met de wijze waarop beide bijeenkomsten waren opgezet en hij maakte zich daarover zó kwaad dat de organisatoren besloten hun aanvankelijke opzet te wijzigen.¹⁸

Zo begonnen zich in het debat over de vraag of de pvdA haar houding ten opzichte van het communistische Oost-Europa en de atoombewapening niet eens moest herzien, langzaam maar zeker drie partijen af te tekenen: een groep die naar aanleiding van de door Tinbergen geopperde ideeën een beleidswijziging voorstond; een groep, waartoe De Kadt behoorde, die onverkort wilde vasthouden aan de gevoerde politiek; en een groep die werd aangevoerd door de partijleiding, die eigenlijk nog niet precies wist waar zij stond en waarschijnlijk het grootst was.

Er zijn verschillende redenen aan te wijzen voor het ontstaan van de hierboven geschetste discussie. Ten eerste begon tegen het einde van de jaren vijftig het besef te groeien dat de escalerende kernbewapening op den duur geen oplossing zou kunnen bieden voor de tegenstellingen tussen Oost en West. Niet voor niets had Vermeer op een bestuursvergadering begin januari 1958 geklaagd dat de bewapening de mensen 'hoog' zat, waardoor het 'moeilijk [was] werkers te bewegen leden te winnen'. Tegelijkertijd werd duidelijk dat zich in Oost-Europa veranderingen – zij het uiterst kleine – voltrokken. Ten tweede werd de discussie over de houding ten opzichte van Oost-Europa en van de defensie met atoomwapens ongetwijfeld ook gestimuleerd door de oprichting van de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP), in januari 1957. Ten derde droeg het bestaan van het SDC als oppositioneel platform binnen de pvdA ertoe bij dat opvattingen als die van Tinbergen niet in het luchtledige bleven hangen. En ten vierde konden de door Tinbergen naar voren gebrachte ideeën uitgroeien tot argumenten in een bredere discussie binnen de pvdA. Vanaf begin 1958 trad immers een zekere dooi in in het internationale klimaat, hetgeen een herziening van de stand-

punten ten aanzien van Oost-Europa en de atoombewapening urgenter maakte dan voorheen het geval was.

De besloten conferentie 'De situatie in de Sovjetunie en in de satellietlanden' had plaats op 29 november 1959 onder voorzitterschap van Den Uyl. Voorafgaand aan de conferentie was in het novembernummer van *Socialisme en Democratie* een vijftal discussiestukken gepubliceerd – van de hand van respectievelijk Karel van het Reve, Hilda Verwey-Jonker, B.W. Schaper, Frans Goedhart en De Kadt – die de diverse meningen binnen de partij weerspiegelden. Patijn en Mozer hielden elk een inleiding, waarbij Patijn voor het eerst melding maakte van het nut van ontwapeningsbesprekingen. Op basis hiervan en van de vijf discussiestukken ontspoon zich een heftig debat, waarin de al eerder gesignaleerde groepen zich steeds duidelijker begonnen af te tekenen.¹⁹

Hetzelfde kan gezegd worden over het congres over buitenlandse politiek, dat op 19 en 20 december 1958 in Arnhem werd gehouden. De voornaamste taak van deze vergadering was het opstellen van richtlijnen ten aanzien van de buitenlandse politiek voor het eerstvolgende reguliere congres.²⁰ Ter discussie stonden drie preadviezen, opgesteld door respectievelijk De Kadt, Schurer en Ruygers, die elk een van de drie stromingen in het 'Oost-Europadebat' vertegenwoordigden. Opvallend was dat het partijbestuur bij monde van Ruygers voor het eerst met een mening kwam, waarin duidelijk nieuwe elementen bleken te zijn geslopen. Zich beroepend op de vredelievende tradities van de sociaal-democratie pleitte Ruygers voor 'een grotere openheid van denken' over het vraagstuk van vrede en veiligheid 'dan meestal wordt opgebracht'. Vervolgens uitte hij zijn twijfels over het onverstoorde vasthouden aan de tot dan toe gevoerde defensiepolitiek van de pvdA: 'Ook als men in de huidige situatie tegen atoombewapening geen neen zegt, blijft het de vraag of de eenzijdige beklemtoning van de atoombewapening [...] de meest juiste politiek is [...]. Op de tweede plaats is het op den duur niet vol te houden permanent langs de rand van de afgrond te lopen.'

Hiermee had Ruygers in wezen aangegeven in welke richting de mening van het partijbestuur zich inmiddels had ontwikkeld: bewapenen om sterk te staan tegenover Moskou en tegelijkertijd nadenken over mogelijkheden van ontwapening, waarbij men hoogst waarschijnlijk vroeg of laat tot een dialoog met Moskou zou moeten overgaan. Zo hoopte het bestuur blijkbaar de partij weer op één lijn te krijgen.

Het onverzoenlijke verzoend

De opvatting van het partijbestuur kreeg tevens haar weerslag in het nieuwe partijprogramma van de PvdA, dat tijdens het zevende congres, in november 1959, werd vastgesteld. Het ontwerp van dat programma was kort daarvoor verschenen in *Socialisme en Democratie*. Hierin stond dat de Nederlandse sociaal-democratie weliswaar streefde naar 'werkelijke vrede en [...] ontwapening, met garanties van afdoende controle ervan', maar werd tegelijkertijd gesteld dat dit onmogelijk was 'zolang totalitaire machten streven naar wereldoverheersing en vrijheid en menselijke waarden bedreigen'. Derhalve diende de PvdA op de korte termijn 'een doelmatige en verantwoorde bijdrage te leveren tot de politieke, economische en militaire verdediging der democratieën en met name ook ter versterking van het bondgenootschap'. Door bovendien te streven naar een einde van het kolonialisme 'in al zijn vormen' – waarmee men ook 'het communistisch kolonialisme' in Oost-Europa bedoelde –, bleef men tevens onverzoenlijk in de weigering de status quo in Europa te erkennen, hetgeen het bereiken van 'werkelijke vrede' alweer aanzienlijk moeilijker maakte.

In een toelichting op het programma wees Willem Banning, de voorzitter van de commissie die het programma had opgesteld, met nadruk op het feit dat het niet in de bedoeling van de commissie had gelegen een analyse te geven 'van het oorlogsgevaar in het atoomtijdperk', hetgeen niet verwonderlijk was aangezien daarover nog volop werd gediscus-

sieerd. Niet voor niets schreef Banning even verderop: 'Wie de politieke verantwoordelijkheid in het atoomtijdperk en in de periode van een machtig communistisch blok ernstig neemt, zal ook aanvaarden, dat er binnen de partij genuanceerd wordt gedacht [...].' Dat deze uitgangspunten bij de uitgesproken voorstanders van het harde beleid ten opzichte van Moskou en haar bondgenoten niet in goede aarde vielen, behoeft geen betoog. De Kadt veegde in *Socialisme en Democratie* de vloer aan met het nieuwe beginselprogramma, waarin volgens hem een poging werd gedaan tot 'het verzoenen van het onverzoenlijke'.

Het zevende congres van de PvdA ging uiteindelijk in grote meerderheid akkoord met het nieuwe beginselprogramma, maar niet dan nadat het tevens op instigatie van partijvoorzitter Vermeer had ingestemd met de vorming van een speciale commissie, die zich over de Oost-Westverhouding en de kwestie van de defensie met atoomwapens moest buigen en aan het volgende congres verslag moest doen van haar bevindingen. In deze commissie waren vertegenwoordigers van alle drie de vleugels vertegenwoordigd. Zo werden, naast Ruygers en Patijn, mensen als Tinbergen en Buskes erin opgenomen, maar ook De Kadt. Kennelijk hoopte de partijleiding door het creëren van een forum voor de discussie over de defensie met atoomwapens de spanning binnen de partij te verminderen en bovendien enige greep te krijgen op dit debat. Niet voor niets werd nog tijdens hetzelfde congres het SDC verboden.

Onder druk van de binnen en buiten de PvdA levende vrees voor het atoomwapen, de crises en de voorzichtige veranderingen in Oost-Europa na de dood van Stalin, de ontluikende internationale ontspanning en de wens de verdeeldheid binnen de eigen gelederen te overwinnen, had de PvdA zich genoodzaakt gevoeld haar houding ten opzichte van Oost-Europa, en daarmee tegenover de atoombewapening, te nuanceren. Haar nieuwe opstelling moest getuigen van het besef dat de tijden waren veranderd, maar mocht ook weer

niet te radicaal zijn. De partij was inmiddels immers in de oppositiebanken beland en wilde een serieuze kandidaat-coalitiepartner blijven voor de confessionele partijen. In haar nieuwe beginselprogramma sprak de pvdA zich in principe uit voor ontwapening en was de militaire verdediging niet langer allesoverheersend: 'niet zonder opzet [staat] de politieke en economische verdediging voor de militaire', zo had Banning in zijn toelichting op het stuk geschreven. Dit waren nieuwe gezichtspunten, waarmee de pvdA enigszins tegemoetkwam aan de kritiek van haar linkervleugel. Tegelijkertijd bleef zij echter met het oog op 'de totalitaire dreiging' vasthouden aan haar harde, onverzoenlijke stellingname ten opzichte van de Sovjetunie en haar bondgenoten, waarmee zij haar rechtervleugel trachtte te pacificeren. Met andere woorden, er was in de houding van de pvdA iets veranderd, maar toch was alles hetzelfde gebleven.

In wezen was de pvdA niet in staat antwoord te geven op al de problemen waarvoor zij zich gesteld zag en dat vond zijn weerslag in het nieuwe beginselprogramma. De Kadt had het bij het rechte eind, toen hij de partijleiding ervan beschuldigde het onverzoenlijke te willen verzoenen. Toch was voor de pvdA-leiding het praktische voordeel van de nieuwe positie groot. De eenheid binnen de partij bleef, in ieder geval naar buiten toe, bewaard en bovendien kon men zijn oude denkbeelden ten aanzien van Oost-Europa blijven verkondigen. Dit was vooral prettig met het oog op eventuele hernieuwde regeringsdeelname. In deze schijnbaar comfortabele positie ging de pvdA de jaren zestig in.

Noten

1 – *Verslag Rusland-conferentie*, archief pvdA, C10 1958-1959, p. 3. Het betreft hier een uitspraak van genodigde T. Eekman.

2 – Wielenga, Friso, 'De Partij van de Arbeid en het Marshallplan', in: *Het vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1984, p. 141.

3 – Tenzij anders aangegeven zijn de in dit artikel gebruikte citaten afkomstig uit *Socialisme en Democratie*, jaargangen 1946 tot 1960; *Paraat – tweewekelijks blad van de PvdA*, jaargangen 1949 tot 1960; de notulen van de vergaderingen van het partijbestuur van de PvdA uit de jaren 1946–1960; de verslagen van de congressen van de PvdA in de jaren 1947 tot 1960.

4 – Archief PvdA, B4 1946.

5 – Wielenga, p. 142.

6 – Deze contacten werden voornamelijk onderhouden via regelmatige bezoeken aan congressen van Oosteuropese zusterpartijen. Zo bezochten PvdA-delegaties, waarvan meestal in ieder geval voorzitter Vorrink en partijsecretaris Wim Thomassen deel uitmaakten, in 1946 en 1947 de congressen van de sociaal-democratische partijen van Bulgarije, Roemenië, Tsjechoslowakije, Hongarije en Polen. Met de Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED), waarin de sociaal-democratische en communistische partijen in de Sovjet-zone van het bezette Duitsland waren opgegaan, weigerde de PvdA elk contact. Voorts hield Richard Jokel, de correspondent van dagblad *Het Vrije Volk* die zijn standplaats had in Praag, de partijleiding in Amsterdam op de hoogte van de gebeurtenissen in geheel Oost-Europa en soms ook stelden bestuursleden van de Oosteuropese zusterpartijen haar in kennis van de ontwikkelingen in hun land; archief PvdA, B4 1946, 1947.

7 – Zie ook Wielenga, p. 144.

8 – De meeste Oosteuropese sociaal-democraten bevonden zich overigens inmiddels al hetzij in gevangenschap hetzij in ballingschap in het Westen.

9 – Verslag Jokel van het congres van de PPS, archief PvdA, B2 1948.

10 – Zie onder meer: Brandt, C.D.J., ‘Mene Tekel’, in: *Socialisme en Democratie*, 1948, p. 103.

11 – Zie onder meer: Hartog, F., ‘Is een andere Ruslandpolitiek mogelijk?’, in: *Socialisme en Democratie*, 1952, p. 745–751.

12 – In februari 1955 kwam Chroesjtsjov als voorlopige overwinnaar uit deze machtsstrijd te voorschijn. Pas in 1957 slaagde hij erin zijn opposanten de genadeslag toe te brengen.

13 – Voor de oorzaken van de felle Nederlandse reacties op de gebeurtenissen in Hongarije, die veel heviger waren dan elders in Europa, zij verwezen naar: Van der Meulen, G.R., 'De Hongaarse opstand van 1956 en de Nederlandse schrijvers', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1985, p. 134.

14 – Geciteerd bij: Smits, Hans, *De bom in de vuist, De Partij van de Arbeid tussen afschrikking en atoompacifisme*, Amsterdam 1984, p. 53.

15 – Dit wordt vermeld in: Tinbergen, Jan, 'Internationale socialistische politiek', in: *Socialisme en Democratie*, 1957, p. 670.

16 – Volgens bestuurslid Willems leefden dergelijke ideeën bij vooraanstaande partijgenoten in Eindhoven, onder wie Jaap Voogd.

17 – Het is aannemelijk dat beide bijeenkomsten werden georganiseerd in verband met de eerder door Vermeer uitgesproken wens om de discussie binnen de pvdA over het Oost-Europabeleid te continueren.

18 – Zie hiervoor onder meer: archief pvdA, C16 1957-1958, brief van Max van der Stoel aan De Kadt, 5 september 1958; brief van De Kadt aan Vermeer, 15 september 1958.

19 – Verslag Rusland-conferentie.

20 – Verslag congres over buitenlandse politiek, p. 6, archief pvdA C16, 1958-1959.

Nieuw Links, de erkenning van de DDR en het SED-archief

Het was 1965, de brief kwam uit Nederland, er stond de naam onder van een PvdA-bestuurder, het schrijven was gericht aan Willi Stoph, premier van de DDR.¹ De minister-president vroeg het bestuur van de Sozialistische Einheitspartei, de échte machthebber in het toenmalige Oost-Duitsland, om commentaar. De SED reageerde blij verrast. Daar waren twee redenen voor. Die partij had tot dan toe geen relaties onderhouden met de Nederlandse sociaal-democratie én was in een conflict verwickeld met de CPN, haar zusterpartij. De 'autonome' CPN verweet de SED inmenging in interne aangelegenheden en weigerde daarom ieder contact. Uitzicht op een nieuwe partner in Nederland was de SED alleszins welkom.

De missive was, behalve door PvdA-bestuurder Jan Nagel, ondertekend door Vara-perschef André van der Louw en de journalisten Wim Bloemendaal en Dick Verkijk. 'U zult begrijpen,' schreven zij, 'dat wij geen officiële PvdA-delegatie vormen. Maar het Partijbestuur is van de reden van onze reis op de hoogte gebracht.'² Aan die mededeling knoopten SED-functionarissen vergaande conclusies vast. Dom misschien, maar begrijpelijk. Communistische partijen stonden individuele bestuurders geen particulier initiatief toe. En al was de sociaal-democratie minder gedisciplineerd, ook daar werd enig centralisme niet geschuwd. Dus veronderstelden de SED'ers dat bestuursvoorkennis ook in de PvdA bestuursopdracht betekende. Zo sloeg men aan het redeneren. Als PvdA-bestuurder Nagel een brief stuurt naar de DDR-premier, dan heeft het PvdA-bestuur hem dat opgedragen. Dat bestuur oriënteerde zich tot dan toe uitsluitend op Bondsrepubliek en SPD. Met de brief zoekt het toenadering tot de DDR. Het PvdA-bestuur bereidt dus een koerswijziging voor.

De redenering klopte, de vooronderstelling niet. Het pvdA-bestuur had Nagel de brief niet gedicteerd, het nam geen afstand tot de Westduitsers en zocht evenmin toenadering tot de DDR. Nog in januari 1965 had een achttal leidende pvdA'ers, op uitnodiging van Bonn, een 'informatiereis' gemaakt door de Bondsrepubliek. Aan een soortgelijke trip door de DDR werd niet gedacht. En de koerswijziging die zich bij de pvdA aankondigde, betrof minder de houding jegens de DDR dan organisatorische en binnenlands-politieke vraagstukken. De organisatie werd minder centralistisch, de binnenlands-politieke opstelling wat hoekiger. Maar bij de SED wisten ze niet veel van de pvdA, en de weinig spectaculaire, echte ontwikkelingen in die partij beoordeelden ze niet naar hun ware betekenis.

Een overschatte toenaderingspoging

Nagels voorgenomen DDR-bezoek had niets van doen met een nieuwe pvdA-houding jegens de DDR, maar alles met de eigenzinnigheid van de jonge bestuurder. Tegenstribbelend keurden Nagels medebestuurders de reis goed. 'Het PB heeft er kennis van genomen,' zeiden ze na ampele discussie, 'dat vier jonge partijgenoten als particulieren naar Duitsland gaan, maar niet namens het PB. [...] Er mogen geen verklaringen worden uitgegeven.'³

Heel wat enthousiaster was de SED-leiding. 'Het verzoek hangt onzes inziens samen,' dacht men in Berlijn, 'met het streven van de (Westeuropese) sociaal-democraten door nieuwe initiatieven inzake het vraagstuk Duitsland eerder prestigeverlies ongedaan te maken.' Omdat Nagel en Van der Louw Vara-medewerkers waren, vermoedde de voorzitter van de DDR-Handelskammer in Amsterdam, Rudi Blankenburger, zelfs een samenzwering van Vara-voorzitter Jaap Burger. 'De ex-voorzitter van de Tweede Kamerfractie van de pvdA staat moreel noch politiek hoog aangeschreven,' waarschuwde hij Oost-Berlijn, 'maar speelt ongetwijfeld

met de gedachte nog eens een rol in de pvdA te spelen.' Berlijn moest verhinderen dat Burger de DDR-reis van Nagel daarvoor zou kunnen misbruiken.

Het Politbüro, het hoogste SED-college, besloot tot een positieve reactie en wees de gastheer aan. Premier Stoph kon het niet zijn, omdat het niet om een regeringsdelegatie ging. De SED zelf kwam niet in aanmerking: de pvdA was geen 'zusterpartij', ook anderszins onderhield de SED geen betrekkingen met de pvdA, en het ging om een inofficiële delegatie. Het Nationale Front, een samenwerkingsverband van DDR-partijen onder SED-toezicht, kreeg de opdracht de Nederlanders voor januari 1966 uit te nodigen. Er werden begeleiders geregeld en gelden vrijgemaakt (totaal ruim 9000 DDR-Mark), Tatra-limousines ter beschikking gesteld en bijeenkomsten met Oostduitse hoogwaardigheidsbekleders gearrangeerd. Zo vond bij voorbeeld een ontmoeting plaats met Krolikowski, plaatsvervangend minister van Buitenlandse Zaken. Bij die gelegenheid overhandigde delegatielid Verkijk een 'plan tot Duitse hereniging'.⁴

Nagel openhartig en eerlijk

De pvdA'ers maakten een voornamelijk positieve indruk op hun gastheren. Wel ergerden de SED'ers zich aan Dick Verkijks speurtocht naar voormalige nazi's op bestuurlijke posities, maar ze noemden Nagel 'openhartig en eerlijk' en prezen Van der Louws inspanningen 'om zich alzijdig te laten informeren'.⁵ Van der Louw en Nagel kregen dat goede rapportcijfer niet omdat de pvdA-delegatie de gastheren geen weerwerk gaf. De bezoekers, aldus de Oostduitse rapportage, weigerden te geloven dat DDR-partijen de leidende rol van de SED 'als partij van de arbeidersklasse' zonder meer aanvaardden. De gasten wezen 'staatsvakbonden' af omdat 'een vakbond de belangen van de arbeiders moet verdedigen, ook door het stakingswapen in te zetten'. De delegatieleden toonden weinig sympathie voor de militaire training van scholier-

ren: 'die doet denken aan de Hitlertijd'. En ze bekritiseerden de SED-cultuurpolitiek, die juist in die tijd was uitgemond in strafmaatregelen tegen de dichter-zanger Wolf Biermann en diens vriend, de natuurkundige Robert Havemann. Verder verweten de pvdA'ers de SED'ers veel te zwartgallig te zijn over West-Duitsland. In zijn afscheidswoord maande Nagel de SED DDR-burgers meer vrijheid van mening toe te staan, en 'de Muur naar het Westen te openen'. Economische omstandigheden mochten de DDR genoopt hebben de Muur te bouwen, deze moest 'op humane gronden' worden afgewezen. 'Als wij moeten meehelpen bij het zetten van kleine stappen (in de richting van betere verhoudingen),' besloot Nagel, 'moeten jullie ons daar wel de schoenen voor geven.'

Uit de SED-rapportage blijkt ook dat de Oostduitsers aan het bezoek een nuchterder kijk overhielden op de Nederlandse verhoudingen. Ze relativeerden hun overspannen verwachtingen omtrent de pvdA toen ze begrepen dat 'de delegatieleden uit idealistische motieven handelden en een zwakke basis hebben in de partij'. En ze zagen het bezoek nu als 'een eerste stap op weg naar hechtere contacten met de Nederlandse sociaal-democratie', die er pas zouden komen 'als het de SED lukt in Nederland steun te mobiliseren voor de strijd van de DDR tegen de pretentie van Bonn [...] heel Duitsland te vertegenwoordigen, en voor normalisering van de betrekkingen tussen alle Europese staten'.

Het DDR-reisje had geen gevolgen voor de relatie tussen pvdA en SPD. De Westduitsers verzekerden Piet Dankert, internationaal secretaris van de pvdA, dat zij zich over Nagels 'particuliere delegatie' geen zorgen hadden gemaakt. En de pvdA-leiding bleef afkerig van officiële contacten met de DDR. In de veronderstelling dat Nagels delegatie het pad had geëffend voor andere bezoeken, inviteerde de Oostduitse communistische jongerenorganisatie Freie Deutsche Jugend (FDJ) de Federatie van Jongerengroepen (FJG), de jongerenbeweging van de pvdA. Maar het pvdA-bestuur verbood FJG'er Piet Knollema de uitnodiging te accepteren. Pas een

jaar later, in 1967, bracht een FJG-delegatie (met Arie van der Hek en Relus ter Beek) 'een informatief bezoek' aan de DDR. Die reis vond plaats nadat veel PvdA-congresgangers zich eind 1966 hadden uitgesproken voor erkenning van de DDR. Het PvdA-bestuur was er niet enthousiast over. Het gaf pas toestemming nadat Ter Beek had beloofd de publiciteit te mijden en contact op te nemen met de SPD-jeugd.

De PvdA-dossiers in het SED-archief

Het PvdA-bezoek aan de DDR prikkelde de belangstelling van de SED voor de Nederlandse sociaal-democratie. Bevatten de dossiers van de Abteilung Internationale Verbindungen van het SED-bestuur tot 1966 vrijwel uitsluitend verwijzingen naar de CPN, daarna wordt de PvdA niet langer over het hoofd gezien. De rapportages komen uit verschillende bronnen en zijn aan functionarissen van uiteenlopend niveau geadresseerd. Er zijn notities van de 'Afdeling West-Europa, Werkgroep Benelux' van het DDR-ministerie van Buitenlandse Zaken. Rudi Blankenburger, de Oostduitse handelsattaché in Amsterdam, stuurde zijn vriend Ernst Walkowski, een SED-functionaris, handgeschreven kanttekeningen bij Nederlands-politieke gebeurtenissen.⁶ Dikke mappen vol artikelen en beschouwingen zijn afkomstig van Jan Snellen, destijds Nederlands correspondent voor het Oostduitse persbureau ADN. Behalve voor persberichten zorgde Snellen ook voor bijdragen die 'niet voor publicatie bestemd' waren.⁷ Als de afdeling Internationale Betrekkingen aan bepaalde ontwikkelingen een bijzondere betekenis hechtte, rapporteerde ze daarover aan het Politbüro. Ook vindt men Nederland en de PvdA terug in het Walter Ulbricht-archief. Voor Ulbricht, van 25 juli 1950 tot 3 mei 1971 algemeen secretaris van de SED, werd materiaal over Nederland voorbereid als dat thema in het Politbüro aan de orde kwam of als hij een Nederlander op bezoek kreeg.

De notities voor het Politbüro bevatten als regel feiten én

commentaar. Zo werd de val van het kabinet Cals-Vondeling, in de herfst van 1966, in verband gebracht met het zo juist gepubliceerde ontwerp-verkiezingsprogramma van de pvdA, waarin 'enerzijds vergaand rekening gehouden wordt met de eisen van de linkerzijde en anderzijds de coalitieregering wordt uitgedaagd tot een antwoord'.

Veranderingen en ongeduld

De veranderingen in de pvdA voltrokken zich voor Nagel cum suis te langzaam. De partijleiding had het vernieuwingsproces op gang gebracht na de teleurstellende verkiezingsuitslag van 1963. Het moest de partij revitaliseren en de afstand verkleinen tussen leiding en leden en tussen kiezer en gekozenen. Nieuw Links beoogde het proces in een stroomversnelling te brengen. In *Tien over Rood*, een *Uitdaging aan de pvdA* waarmee Nieuw Links in oktober 1966 in de openbaarheid trad, werd gepleit voor een pvdA die minder conservatief, meer democratisch en progressiever zou zijn.

SED-belangstelling voor de nieuwe pvdA-oppositie werd gestimuleerd door kritische passages over de Bondsrepubliek en een pleidooi voor erkenning van de DDR in *Tien over Rood*: 'De Bondsrepubliek zal haar pretentie dat zij handelt namens geheel Duitsland moeten opgeven. Zij zal [...] dienen af te zien van openlijke en verholde territoriale eisen. Zij zal haar verlangens naar bezit of medezeggenschap over het gebruik van kernwapens moeten vergeten. De Oder-Neißegrens dient te worden erkend. De DDR eveneens. Pas wanneer dit alles gebeurd is, kan men zeggen dat de voorwaarden voor de vrede in Europa zijn vervuld.'

Kreeg de gisting in de pvdA impulsen door Nieuw Links, ze werd tevens aangewakkerd door de val van het kabinet Cals-Vondeling in 'de nacht van Schmelzer', medio oktober 1966. Hoe snel de ontwikkeling voortschreed werd duidelijk op het (buitengewoon) pvdA-congres van 11 en 12 november 1966. Bij de bespreking van *Socialistisch Bestek 1967*, de basis

voor het nieuwe verkiezingsprogramma, bleek dat de Nieuw-Linkse ideeën aansloten bij die van een groeiend aantal pvdA'ers. Al sprak het congres zich nog niet uit voor erkenning van de DDR, het benaderde de betrekkingen tussen Oost en West, en in dat kader het probleem-Duitsland, anders dan vroeger. 'Voor het Duitse vraagstuk,' aldus het nieuwe verkiezingsprogramma, 'kan slechts een bevredigende oplossing gevonden worden in het kader van een ontspanning tussen Oost en West.' Voorts verlangde de pvdA van Bonn 'bij een vredesverdrag de Oder-Neißegrens te aanvaarden', en 'afstand te doen van het verdrag van München [en van] nucleaire aanspraken'.

Over dat congres werd de SED-leiding grondig geïnformeerd. De rapportage getuigt zowel van bewondering voor het optreden van Oud- en Nieuw-Linkse opposanten als voor hun resultaten: 'Niet langer gedraagt zich de linkervleugel als linkerhand van de rechtse partijleiding maar ze vormt een echte bedreiging voor rechts. Dat bleek al uit de stemming over een Nieuw-Linkse resolutie, waarin de Tweede Kamerfractie het recht werd ontzegd bij onderhandelingen met mogelijke coalitiepartners af te zien van de minimumeisen van de partij. [...] Een ware sensatie was dat de erkenning van de DDR het buitenlands-politieke hoofdthema [...] werd. Ternauwernood verhinderde de partijleiding dat de resolutie daarover meer dan 2/3 der stemmen kreeg.'

De afdeling Internationale Betrekkingen vond het pvdA-congres belangrijk genoeg om het Politbüro daarover een speciale notitie te zenden. De groeiende belangstelling voor de DDR werd daarin mede verklaard uit Nederlands onbehagen over de ontwikkelingen in de Bondsrepubliek: 'Voormalige nazi's als officier in het leger of als rechter [...] in leidende posities (in de Bondsrepubliek) dragen bij tot een anti-[West]duitse stemming. In verband daarmee laten zich sommige vooraanstaande sociaal-democratische politici, zij het voorzichtig, instemmend uit over het bestaan van twee Duitse staten.' Ook 'sterke antifascistische gevoelens' en 'de toe-

nemende economische Nederlandse afhankelijkheid van West-Duitsland' zouden voedsel geven aan Nederlands onbehagen. De mede daardoor veranderende verhoudingen in Nederland boden, dacht men bij de SED, 'goede aanknopingspunten voor verdieping van de contacten en voor een stapsgewijze ontwikkeling van de betrekkingen'.

De archieven van PvdA en SED bevatten, voor zover toegankelijk, geen aanwijzingen voor zo'n ontwikkeling. Het bleef tussen PvdA en SED bij incidentele ontmoetingen, bij voorbeeld toen Nieuw-Linkser Han Lammers journalistieke werkzaamheden in de DDR combineerde met partijpolitieke nevenactiviteiten.

Nieuw Links in opmars

Nieuw Links trad in de openbaarheid in oktober 1966, boekte succes op het buitengewoon PvdA-congres in november 1966 en veroverde de eerste bestuurszetels op het elfde PvdA-congres in november 1967. Inhoudelijke en persoonlijke vernieuwing gingen bij de PvdA nagenoeg gelijk op. De partij was blijkbaar aan sneller verandering toe dan de gevestigde orde kon verwezenlijken. Nieuw Links trad op als tolk van nieuwe zienswijzen op binnenlands- en buitenlands-politiek terrein en diende zich dusdoende aan als inhoudelijk én persoonlijk alternatief voor de zittende PvdA-leiding.

Inhoudelijke vernieuwing en strijd om de macht raakten zozeer met elkaar verknoopt, dat Nieuw Links er wel van beschuldigd werd de vernieuwingsdrift te hebben voorgewend als instrument in het gevecht om de posities. Zulke verwijten waren afkomstig van mensen die de intellectuele bagage van Nieuw Links niet hoog aansloegen. Ze werden echter ook geuit door PvdA'ers die simpelweg verontwaardigd waren over de Nieuw-Linkse ideeën. Hoe, bij voorbeeld, kon een oprecht sociaal-democraat het voorstel doen de DDR te erkennen? 'Het ziet er naar uit,' schreef PvdA-buitenlandspecialist Patijn, 'dat [dit punt] wordt aangegrepen als

een breekpunt, gebruikt als een wapen tegen de partijleiding, tot probleem gemaakt meer om redenen van interne partijstrijd dan om de zaak zelf.⁸

Ging het bij de inhoudelijke vernieuwing van de PvdA om een brede scala aan onderwerpen, in de debatten stonden de buitenlands-politieke noties vaak centraal. 'De tegenstelling tussen rechts en links manifesteert zich vooral in buitenlands-politieke vragen,' schreef de SED-rapporteur over het elfde PvdA-congres in 1967. 'Rechts kon de linkse druk slechts weerstaan door tactische manoeuvres, demagogie en slimme regie bij de stemmingen.' Maar 'het buitenlands-politieke debat zal zich in de toekomst verscherpen'.

Ook toonden de SED-waarnemers zich verheugd over de doorbraak van Nieuw Links bij de bestuursverkiezing. In 1967 werden Nieuw-Linksaanhangers als André van der Louw, Wim Polak Emzn, Irene Vorrink en George Cammelbeeck tot partijbestuurder gekozen.⁹ Al vermoedden SED'ers dat 'dit de mogelijkheid biedt met invloedrijke functionarissen contact op te nemen', daar kwam even weinig van terecht als in voorafgaande jaren. Blijkbaar wilden de meeste Nieuw-Linksers wél erkenning van de DDR, maar géén nauwe relatie met de SED. Het pleidooi voor erkenning werd in ieder geval voortgezet en Nieuw Links boekte daarmee succes toen het PvdA-bestuur zich er in november 1968 met een meerderheid van één stem voor uitsprak. In maart 1969 nam het twaalfde PvdA-congres dat bestuursstandpunt over. Datzelfde congres bezegelde tevens de bestuurlijke verankering van Nieuw Links, die de aanleiding vormde voor de 'berendans' van André van der Louw; een spontane uiting van vreugde over de verkiezing van onder anderen Han Lammers en Wim Meijer. De sterke Nieuw-Linkscomponent in het PvdA-bestuur en de uitspraak over erkenning van de DDR maakten overigens nog geen einde aan het sociaal-democratische DDR-debat.

Partijgenootschappelijke commotie over die congresuitspraak noopte het PvdA-bestuur er de afdelingen op te

wijzen 'dat staatsrechtelijke erkenning [van de DDR] nog geen waardeoordeel over het heersende regime inhoudt'. Die sus- sende woorden verhinderden echter niet dat de uitspraak la- ter een van de argumenten werd waarmee een PvdA-minder- heid de oprichting van DS'70 motiveerde. Door de DDR te willen erkennen, meende PvdA-kamerlid Goedhart, had de PvdA zich gedragen als 'pleitbezorger voor de Duitse Quis- ling die in opdracht van het Kremlin de zogenaamde DDR onder de duim poogt te houden'.

Goedharts woede reikte verder en stak dieper dan die van andere kamerleden en hij behoorde tot de PvdA'ers die uit- eindelijk via Democratisch Appèl overgingen naar DS'70. Maar al waren andere fractieleiden minder fel, allen weiger- den de erkenning van de DDR in het parlement aan de orde te stellen. Lammers verlangde eind 1969 in het partijbestuur dat de fractie zich in deze kwestie alsnog zou doen gelden. De parlementariërs legden die woorden naast zich neer. Pas in het PvdA-verkiezingsprogramma van 1971 werd een streep gezet onder deze kwestie. Daarin werd een politiek bepleit, 'gericht op normalisatie van de betrekkingen tussen Oost en West' door 'het intensiveren van de culturele en economische betrekkingen met Oost-Europa, volkenrechtelijke erken- ning van de DDR [en] het verlenen van steun aan het streven de status van West-Berlijn in overeenstemming met de wen- sen van de bevolking te regelen'.

Jaren later zou Erich Honecker de PvdA daarvoor bedan- ken. De DDR-president en SED-leider bracht in 1987, op uitnodiging van het kabinet Lubbers-De Korte, een bezoek aan Nederland. Bij die gelegenheid had Honecker ook een ontmoeting met PvdA-leider Kok. Honecker prees hem voor 'de bijdrage van de Nederlandse sociaal-democraten aan het beëindigen van de diplomatieke blokkade van de DDR'.

Het ongenoegen van de SPD

De DDR was in 1949 ontstaan, ontbeerde democratische legitimatie en werd door menigeen gezien als creatuur van het Sovjet-imperialisme. Tot ver in de jaren zestig hadden zich in Nederland nauwelijks voorstanders van 'volkenrechtelijke erkenning' gemeld. Vandaar de verbazing over het PvdA-congres van 1966, waar een sterke minderheid erkenning bepleitte. SED'ers meenden dat Nederlands onbehagen over de situatie in de Bondsrepubliek daaraan had bijgedragen. Maar tot dan toe was in het PvdA-bestuur van zo'n onbehagen niets gebleken. En ook na het partijcongres deed zich in dit opzicht geen verandering voor. Pas tegen het einde van 1967 ontstond in het PvdA-bestuur een andere sfeer, toen Nieuw-Linkers daar hun entree hadden gemaakt. Partijbestuurder André van der Louw ventileerde in het voorjaar van 1968 onvrede over de krampachtige reacties van Westduitse autoriteiten op het ontluikende studentenradicalisme; er dreigde een verbod van de Sociaal-democratische Studentenbond (SDS). Maar toen hij voorstelde de SPD daarover een protestbrief te sturen, stuitte hij op de tegenstand van internationaal secretaris Dankert. Ook fractievoorzitter Den Uyl was tegen, omdat in de Bondsdag was verklaard dat van een SDS-verbod geen sprake zou zijn en de SPD in Baden-Württemberg een zware verkiezingsnederlaag had geleden. 'Het effect van zo'n brief,' zei Den Uyl in het partijbestuur, 'zou er een zijn van wijsneuzigheid. De dialoog daar is in volle gang.' Wel wilde hij de SPD in een korte brief melden 'dat wij dezelfde problemen hebben en of wij geen gedachtenwisseling kunnen hebben'.

Van der Louw echter verweet de SPD uitsluitend 'om opportunistische redenen tegen verbod van de SDS' te zijn en verlangde dat de PvdA zich, 'op partijgenootschappelijke grondslag tot tolk maakt van de ongerustheid onder de mensen'. Het PvdA-bestuur volgde hem niet. Het besloot tot een beknopte brief, met de mededeling dat 'er een probleem is' en waarin de SPD werd uitgenodigd voor een gesprek.

Die ontmoeting vond pas een jaar later plaats. Niet het onbehagen van de pvdA stond toen op de agenda, maar de SPD-boosheid over de DDR-uitspraak van het pvdA-congres. SPD-leider Willy Brandt had zich daar schriftelijk over beklaagd en gesuggereerd dat 'het pvdA-congres de DDR zou hebben willen belonen voor haar rol bij de inval in Tsjecho-Slowakije'. Op die beschuldiging had het pvdA-bestuur gereageerd door erop te wijzen dat 'tegen deze smerige collaboratie in Nederland het allereerst gedemonstreerd werd achter de rode vlag van het democratisch socialisme'.

De bitse partijgenootschappelijke briefwisseling liep in juni 1969 uit in een gesprek in Bonn. Brandt, Wehner en Schiller vertegenwoordigden de SPD, en Vondeling, Den Uyl, Dankert en Lammers de pvdA. Volgens Vondeling was de sfeer ijzig en kwamen de partijen niet tot elkaar.¹⁰ Ook Lammers noemde het 'een bespreking zonder resultaat'. Wehner, aldus Lammers, zou de pvdA, onder verwijzing naar het Oostduitse partijblad *Neues Deutschland*, hebben verweten feitelijk hulp verleend te hebben aan DDR en SED.¹¹ De verwijten droegen niet bij tot verbetering van het klimaat, dat in de jaren zeventig verder verslechterde toen pvdA en SPD ruzieden over het Duitse *Radikalenerlaß* dat in Nederland *Berufsverbot* heette. Dat pvdA-voorzitter Ien van den Heuvel toen Westduitse protestvergaderingen toesprak viel bij de zusterpartij in even slechte aarde als het pvdA-comité tegen de *Berufsverbote*.

Nieuw Links door SED-bril

De verslechterde betrekkingen met de SPD werden niet gecompenseerd door intensievere contacten met de SED. Behalve Han Lammers, redacteur van het weekblad *De Groene Amsterdammer*, medeauteur van *Tien over Rood* en vanaf 1969 lid van het pvdA-bestuur, komt men geen pvdA'ers in de Oostduitse archieven tegen.

De eerste gesprekken tussen Lammers en SED-functiona-

rissen vonden plaats in juni 1967, tijdens een bezoek aan de DDR van een aantal journalisten.¹² ‘Geschrokken terug uit de DDR’ schetste hij (24 juni 1967) in *De Groene* een geïdealiseerd beeld van dat land. ‘Er gaapt een grote kloof,’ schreef hij, ‘tussen de werkelijkheid [...] en het beeld dat er in ons land van bestaat. [...] Wij vergissen ons schromelijk, als wij aannemen dat er in de DDR geen sprake zou zijn van democratie’ en ‘één ding is zeker: de DDR is als staat niet meer weg te denken’.

Hij bracht daarmee Nieuw Links in opspraak. Nieuw Links immers bepleitte erkenning van de DDR, schreef Lammers later, als ‘voorwaarde voor ontspanning tussen Oost en West, die weer voorwaarde is voor ontspanning van de interne verhoudingen binnen het Warschaupact’,¹³ niet omdat het in de DDR zo aangenaam zou zijn. Toch hield Lammers, ondanks heftige kritiek, vast aan zijn positieve kijk op de DDR. ‘Het is steeds meer aannemelijk,’ schreef hij anderhalf jaar later, ‘dat zich [in de DDR] een tweede Wirtschaftswunder aan het voltrekken is. Het onderwijs is sterk ontwikkeld [...]. De sociale voorzieningen en de woonfaciliteiten [zijn] tamelijk bevredigend. De verhoudingen binnen de bedrijven worden gekenmerkt door een [...] verfijnd stelsel van medezeggenschap.’¹⁴

In 1969 bracht Lammers de DDR een tweede bezoek, opnieuw als lid van een journalistieke delegatie. Tijdens een afzonderlijk gesprek met SED-functionarissen refereerde hij aan ‘brede kringen van de Hollandse bevolking, die zich de groeiende spanningen in Europa bewust zijn en wie de gevaren van het Westduitse imperialisme steeds duidelijker worden’. Namens veel Nederlanders, die bang waren voor een herenigd Duitsland, sprak Lammers de verwachting uit ‘dat de Duitse deling tot in de volgende eeuw zou voortduren’.

Al konden de SED'ers het met Lammers goed vinden en bezagen ze Nieuw Links met welgevallen, ze sloegen de stroming niet hoog aan. ‘De linkse groepen,’ was hun oordeel in 1966, ‘zijn weinig georganiseerd. Ze hebben hun basis in de

jeugdbeweging en in een enkele krant, *Vrij Nederland*.' De Oostduitsers vermoedden dat de nieuwe oppositie haar ontstaan dankte aan 'de verscherping van de tegenstellingen in het kapitalisme, die geleid heeft tot polarisering van de klas-sekrachten in Nederland. [...] De tegenstellingen in de Navo en de bedreiging van de wereldvrede door de Amerikaanse agressie in Vietnam verontrusten de Nederlandse jeugd en intelligentia steeds meer.'

Ook toen Nieuw Links in 1969 zijn positie in het pvdA-bestuur verankerde, bleef de SED terughoudend: 'Het kleinburgerlijk klassekarakter van Nieuw Links houdt de ontwikkeling tegen van de heldere ideeën inzake inkomens- en vermogensverdeling, die nodig zijn om de pvdA-leden voor een linkse politiek in beweging te brengen.'

In SED-rapportages werd Nieuw Links vooral gebrek aan discipline, onvoldoende inzicht in de ware aard van het imperialisme en onbegrip voor de reële betekenis van de DDR verweten. Om écht wat te kunnen betekenen moest de Nieuw-Linksers duidelijk gemaakt worden dat SPD-leiders optraden als 'hulptroep van het Westduitse monopoliekapitaal bij de realisering van haar reactionaire binnen- en buitenlandse politiek', en moest hun begrip worden bijgebracht voor 'de ontwikkeling van de sociale democratie in de DDR'.

Meer woorden dan actie

Oktober 1966 verscheen *Tien over Rood*. Daarin bepleitte Nieuw Links erkenning van de DDR. In 1969 sprak een pvdA-congres zich daarvoor uit en verankerde Nieuw Links zijn positie in het pvdA-bestuur.

De SED heeft de ontwikkeling van de pvdA tussen 1965 en 1970 intensief gevolgd. De SED'ers waren verheugd over de uitkomst van het erkenningsdebat en over de opmars van Nieuw Links. Het positiever oordeel over de pvdA ging gelijk op met een negatiever waardering van de CPN. Er woedde een oorlog tussen SED en CPN, en in Oostduitse ogen konden

de Nederlandse communisten weinig goed doen. Zo meende de SED dat de CPN negatief-sektarisch reageerde op de ontwikkelingen in de PvdA waar de SED nu juist zo ingenomen mee was.

De PvdA-congresuitspraak over erkenning van de DDR leidde tot verslechtering van de betrekkingen tussen PvdA en SPD, maar niet tot nauwere relaties tussen PvdA en SED. In dit opzicht werden de Oostduitsers in hun verwachtingen teleurgesteld. Een officieel bezoek, in september 1975, van een PvdA-delegatie onder leiding van voorzitter Ien van den Heuvel, leek een doorbraak te bewerkstelligen. PvdA en SED beloofden elkaar toen delegaties uit te wisselen en gezamenlijke studiegroepen op te zetten. Maar het bleef bij een uitspraak van partijbestuurder Nagel ter rechtvaardiging van de Berlijnse Muur, en een knallende ruzie daarover in het PvdA-bestuur. Oorzaken? Misschien schrok de PvdA wel voor regelmatigere contacten terug. De DDR had van oudsher een slechte reputatie en dat bleef zo nadat Nederland de staat had erkend. Steeds opnieuw trakteerde de publieke opinie PvdA'ers als Lammers en Nagel, die zich positief uitlieten over Oost-Duitsland, op heftige reacties. Het PvdA-bestuur moet daar huiverig van zijn geworden.

Voorts valt aan te nemen dat het Internationaal Secretariaat van de PvdA zo'n warmere relatie niet bevordert heeft. Hoe hartelijker de betrekkingen met de DDR, hoe onplezieriger die met de SPD. En Piet Dankert en – in de jaren zeventig – Harry van den Bergh hechtten er zeer aan de relatie met de SPD, die toch al onder druk stond, overeind te houden.

Misschien ook was er bij de PvdA onvermogen of, simpeler nog, onverschilligheid in het spel. Onvermogen? Zelfs een PvdA in goeden doen was, vergeleken bij de SED, een lilliputter. De partij ontbeerde een apparaat voor het onderhouden van intensieve contacten met het buitenland. Of was het onverschilligheid? Rondreizende PvdA'ers deden wel vaker beloften die ze al weer waren vergeten als ze hun hielen hadden gelicht.

Weinig contacten dus tussen de partijorganisaties, wél ontwikkelden zich betrekkingen tussen partijleden. PvdA-bestuurder en Eerste-Kamerlid Uijen was tevens bestuurslid van de Vereniging Nederland-DDR, Tweede-Kamerlid Hein Roethof lid van het bijbehorende Comité van Aanbeveling. Wegens instemming met 'het reëel bestaande socialisme' en ontzag voor het 'antifascistisch karakter' van de DDR of uit bezorgdheid over een al te machtige Bondsrepubliek? Uitlatingen van de betrokkenen doen het laatste vermoeden, maar ook mag worden aangenomen dat Lammers niet de éne PvdA'er was die de DDR hoger schatte dan het land verdiende.

Zelfs over een betrekkelijk overzichtelijk onderwerp als de verhouding tussen PvdA, SED, Nederlandse sociaal-democraten en Oostduitse communisten kunnen zo zonder moeite reeksen vragen gesteld worden. Wie? Wanneer? Waarom? Onder welke omstandigheden? Waartoe? Die verhoudingen waren al omstreken toen de DDR nog bestond en redelijk duurzaam leek. Nu het SED-regime in rook is opgegaan, zijn ze nóg meer in opspraak gekomen.

Nader onderzoek kan tot een evenwichtig oordeel leiden. Wie het verricht zal in ieder geval baat hebben bij de zorgvuldigheid waarmee de communisten hun stukken opsloegen en voor het nageslacht bewaarden. Al moet er nog veel recent archiefmateriaal gecatalogiseerd en toegankelijk gemaakt worden.

Noten

1 – Deze bijdrage is mede gebaseerd op materiaal uit het archief van de inmiddels ter ziele gegane SED. In 1991 bevond zich dit Zentrales Partei Archiv nog in het Institut für Geschichte der Arbeiterbewegung (IfGA/ZPA) dat behoorde tot de erfopvolgster van de SED, de PDS. Hoewel de toekomst van het instituut uiterst onzeker was, en de medewerkers onregelmatig betaald werden, gaven ze me alle denkbare hulp. De brief bevindt zich in dossier IfGA ZPA IV A 2/20/493.

De notulen van vergaderingen van de pvdA-besturen zijn geraadpleegd op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG).

2 – In de pvdA-brief aan premier Stoph waren de functies van betrokkenen vermeld. Dat was niet volgens afspraak. Jan Nagel had zijn collega's in het pvdA-bestuur gezegd dat de reis, als het aan hem lag, een particuliere zaak zou blijven. 'Komt men er toch achter dat wij lid van de Partij zijn, dan zou gevraagd kunnen worden dit niet openbaar te maken.' IISG *Notulen PB pvdA16-09-1965*.

3 – Zowel in het eigengereide gedrag van bestuurder Nagel als in het uitblijven van bestuurlijke sancties daarop, kwam de verzwakking van het pvdA-centralisme tot uiting. De partijbestuurders verweten Nagel herhaaldelijk oncollegiaal gedrag, soms dreigden ze hem uit het bestuur te zetten en een enkele keer deed hij een stap terug. Maar vaker gedroeg Nagel zich als voorpost van het later ontstane Nieuw Links, dat liever de strijd aanbond met de gevestigde sociaal-democratische orde dan zich aan het gezag ervan te onderwerpen. Zijn collega-bestuurders waren daar ongelukkig over, maar zij beperkten zich tot schrobberingen en zagen af van maatregelen.

4 – ifGA ZPA IV a/20/493. Notitie ('Aktenvermerk') over gesprek tussen Krolkowski en pvdA-delegatie op 29-01-1966.

De SED-reactie op Verkijks plan, waarschijnlijk een produkt van huisvlijt, valt evenmin in het SED-archief na te gaan als in pvdA-stukken uit die tijd. Het 'drie-stappenplan' voorzag in vrije verkiezingen in beide delen van Duitsland, regeringsvorming na verkiezingen en onderhandelingen over hereniging door de vrij gekozen regeringen. Krolkowski zal zeker over die 'vrije verkiezingen' niet enthousiast zijn geweest.

5 – Notitie van 8-02-1966. ifGA ZPA IV A 2/20/493. Volgens de pvdA-notulen is het bezoek in het pvdA-bestuur uitsluitend aan de orde geweest in verband met een uitnodiging aan de FJG voor een bezoek aan de DDR.

6 – In het Politbüro was Hermann Axen belast met de verbindingen met het buitenland. Toen Axen Blankenburgers rapportages onder ogen kreeg verzocht hij de handelsattaché ook voor hem zulke notities te schrijven. Blankenburger voelde daar weinig voor, durfde het Axen niet meteen te zeggen en vroeg Walkowski hem te verontschuldigen. ‘Ik doe het allemaal in mijn vrije tijd en zie niet hoe ik nog meer kan doen.’ IfGA ZPA IV 2/20/493.

7 – Jan Snellen was journalist geweest bij het CPN-dagblad *De Waarheid* en daar eind 1963 ‘wegens bezuiniging’ ontslagen. Op voordracht van CPN-bestuurder en Pegasus-directeur Van Seggelen, met steun van handelsattaché Blankenburger en na aarzelend gegeven toestemming van het CPN-bestuur, werd Snellen in het voorjaar van 1964 Nederlands correspondent voor het Oostduitse persbureau ADN. Toen later de conflicten tussen de CPN en andere communistische partijen hoog opliepen, ontkende het CPN-bestuur Snellens correspondentschap te hebben toegestaan en drong bij de Oost Duitsers aan op diens ontslag. Op advies van Blankenburger weigerde de SED daarop in te gaan.

Over en van Snellen is van alles te vinden in IfGA IV 2/20/489 en 233/I 3-11d.

8 – In *Socialisme en Democratie*, 1969, p. 1.

9 – *Het Parool* (27-11-1966) telde elf Nieuw-Linksers in het nieuwe PvdA-bestuur, het *Algemeen Handelsblad* kwam er tot acht en PvdA-Tweede-Kamerlid Frans Goedhart tot zeven. Maar ‘helaas zitten er in het huidige partijbestuur naast zeven Nieuw-Linksers nog een vijftal andere leden, die bereid zijn (soms met een door Nieuw Links ingediend) voorstel mee te gaan’. In: F.J. Goedhart, *De Crisis in de Partij van de Arbeid*, p. 5.

10 – Mondelinge mededeling van Vondeling aan de auteur. In het PvdA-archief valt daar geen bevestiging van te vinden, omdat bij het IISG de notulen ontbreken van de PvdA-bestuursvergadering waarop verslag gedaan moet zijn van het bezoek aan Bonn.

11 – Ontleend aan een notitie van DDR-handelsvertegenwoordiger R. Blankenburger over een gesprek, op 24 augustus 1969, met Han Lammers. ifGA ZPA IV A 2/20/492.

12 – De delegatie bestond uit Martin van Amerongen (*Vrij Nederland*), Henk Glimmerveen (*Trouw*), Cor van de Poel (*Het Vrije Volk*) en Han Lammers. Het gesprek wordt gememoreerd in het SED-archief. Nadere bijzonderheden ontbreken. Zie ook: Han Lammers, 'Geschrokken terug uit de DDR', in: *De Groene*, 24-06-1967.

13 – Han Lammers in *Het Parool*, 30-01-1991.

14 – In *Socialisme en Democratie* 1969, p. 9.

Interlinks

Desillusies en dossiers – pvda en cpn na de bevrijding

Tussen de beëindiging van de Tweede Wereldoorlog en de Duitse bezetting in 1945 en het begin van de Koude Oorlog, die in de jaren 1947-1948 een feit werd, heeft het democratisch socialisme in ons land een belangrijke rol gespeeld in het politieke leven, door zijn grote aandeel in het beleid van de eerste naoorlogse regeringen, maar ook waar het een krachtige poging ondernam tot nieuwe partijpolitieke verhoudingen te komen. Van bijzonder gewicht was zijn opstelling tegenover de toentertijd electoraal uitzonderlijk sterke Communistische Partij van Nederland, een onderwerp waaraan tot dusver nauwelijks aandacht is besteed.

De sociaal-democraten waren in de jaren dertig de actiefste en meest consequente bestrijders van de Nationaal-Socialistische Beweging van Mussert geweest en van de illusies over de ontwikkelingen in nazi-Duitsland en de buitenlandse politiek die van Hitler was te verwachten welke hiertelende in de jaren dertig welig tierden. De veel kleinere cpn had zich op dat punt evenmin onbetuigd gelaten, maar zij werd door de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen toch in de eerste plaats beoordeeld en bestreden om haar bewondering voor en verbondenheid met Stalins dictatuur in de Sovjetunie. *Vrijheid, Arbeid, Brood*, het veel gelezen en gezamenlijk uitgegeven propagandaweekblad van sdap en nvv, dat in 1933 in antwoord op Hitlers machtsovername in Duitsland van start ging, ageerde in hoofdzaak tegen het nationaal-socialisme, maar voerde niet voor niets als ondertitel *Tegen fascisme en communisme*.

Bleef de afstand tussen sociaal-democraten en communisten in ons land gedurende de jaren dertig ondanks de economische crisis die beider aanhang ernstig trof altijd al bijzonder groot, door het Sovjet-Duitse pact in augustus 1939 en de Sovjet-Finse oorlog in de winter van 1933-1940 werden de onderlinge betrekkingen tijdens de laatste maanden voor de Duitse inval en het eerste jaar erna vijandiger dan ooit. SDAP-voorzitter Koos Vorrink verklaarde 'dat er geen enkele vorm van verwildering der politieke zeden uit de geschiedenis van het nationaal-socialisme kan worden aangewezen, waarvan het voorbeeld niet terug te vinden is in het wapentuig van het internationale communisme' en zijn reactie op het Sovjet-Duitse pact luidde: 'In het bondgenootschap der dictators is de waan ondergegaan, als zou er toch sprake kunnen zijn van een bekering van het communisme tot de beschavingsnormen der democratie. Eenheidsfront en Volksfront hebben het graf der schande gevonden, waarin alle karakterloosheid en ongelof aan de kracht van het eigen beginsel roemloos ondergaan.' Ook zijn vonnis over de sociale strijd die de communisten voerden, voornamelijk onder de werklozen, liet geen ruimte voor ook maar de geringste toenadering: 'Zij misbruiken de moeilijkheden der Nederlandse arbeidersklasse voor het verwezenlijken van de barbaarse plannen van Stalin: het Westen onder het juk van het terroristische Aziatische communisme te brengen.'

Pas na de Duitse inval in de Sovjetunie in 1941 en onder invloed van de anti-Hitlercoalitie van het Westen met Moskou, veranderde er iets, maar een in 1942 vanuit de – op dat ogenblik al twee jaar illegaal opererende – leiding van de CPN ondernomen poging om contact te krijgen met Vorrink, liep op niets uit. In de tamelijk recent verschenen beschrijvingen van toenemend samengaan van socialisten en communisten en politieke koerswijzigingen in die richting in de laatste oorlogsjaren, wordt nogal eens over het hoofd gezien dat een en ander zich afspeelde in de wel zeer bijzondere verhoudingen die vanaf 1 april 1943 waren ontstaan, toen de Duitse Sicher-

heidsdienst erin slaagde zowel de illegale leiding van de CPN als SDAP-leider Vorrink door arrestatie uit te schakelen. Na de terugkeer van de vooroorlogse leiders in mei 1945 was de vertrouwde afstand tussen beide partijen snel hersteld.

De illusies over de mogelijkheden een ongekend grote linkse concentratie of volkspartij tot stand te brengen, leidden tot enkele ernstige politieke misrekeningen. Ze leefden in en rond de CPN, maar waren ook jonge en oude aanhangers van het democratisch socialisme en andere voorstanders van een drastische doorbreking van de partijverhoudingen van voor de oorlog niet vreemd.

De SDAP ging na de bevrijding voort op de kort voor de oorlog al enigermate ingeslagen vernieuwingskoers en trachtte zich fors te verbreden naar het politieke en sociale midden, tot de niet meer in de klassebegrippen gebonden Partij van de Arbeid. Zowel in de top van de partij als in de leiding van de Nederlandse Volksbeweging, die zich een grondige vernieuwing van het vooroorlogse politieke bestel ten doel had gesteld, rekende men er eind 1945 nog op dat het resultaat van de eerste naoorlogse Kamerverkiezingen zou zijn, dat de CPN ter linkerzijde vijftien procent en de confessionele partijen ter rechterhand samen nog twintig procent van de stemmen zouden krijgen, maar dat de overige kiezers zich voor de 'doorbraak'-gedachte en de Partij van de Arbeid zouden uitspreken. De magere negenentwintig procent die de PvdA in mei 1946 in de stembussen bleek te zijn toebedeeld, bracht diepe teleurstelling teweeg.¹ Buiten de partij bleek de drang tot herstel aanzienlijk sterker en die tot vernieuwing veel geringer dan men verwachtte.

Bij een niet onbelangrijk deel van de kiezersstroom uit het traditioneel socialistisch georiënteerd electoraat richting communisten speelde niet alleen de verzetsreputatie van de CPN een rol en de daarmee samenhangende populariteit van de Sovjetunie, bepaald door haar oorlogsinspanningen, maar ook dat deze verkiezingen de eerste waren sinds de sociaal-

democratie in ons land medeverantwoordelijkheid voor het regeringsbeleid droeg en de inmiddels door oorlogsellende geradicaliseerde aanhang de daarmee gepaard gaande koude douches moest leren verdragen, notabene op een moment waarop de pas opgerichte Partij van de Arbeid in veler ogen niet meer dan een 'verburgerlijkte' versie van de SDAP zou worden. Er was de sociaal-democraten natuurlijk veel aan gelegen deze kiezers bij de CPN terug te halen; dank zij de snel opstekende storm van verontwaardiging over de Sovjet-politiek jegens de kleine landen in Oost- en Midden-Europa, waar het Rode Leger zelfs aan minuscule communistische partijtjes de staatsmacht garandeerde, en gezien de opstelling van de CPN, die de Sovjet-politiek kritiekloos ondersteunde, kon de PvdA er met een nieuw colportageorgaan letterlijk en figuurlijk *Met volle zeilen* op af en werden de betrekkingen tussen PvdA en CPN weer snel gekenmerkt door vijandelijkheden.

Tot dan toe domineerde bij de PvdA een visie op de naoorlogse internationale verhoudingen waarin Europa een brugfunctie tussen de Verenigde Staten en de Sovjetunie kon vervullen, uitgaande van de veronderstelling dat de maatschappelijke systemen van deze supermogendheden zouden evolueren, respectievelijk socialer en democratischer worden, en meer en meer met elkaar zouden gaan overeenstemmen. Maar het duurde niet lang tot men, onder de indruk van de Sovjet-politiek in Oost-Europa, de Verenigde Staten aanvaardde als 'enige tegenkracht van betekenis die de Russen ontmoetten bij hun voornemen om de wereld tot een eenheid te maken en onder hun leiding te organiseren', zoals De Kadt het in zijn *Rusland en wij* begin 1947 formuleerde. Binnen een jaar ging de PvdA er in de Tweede Kamer echter al van uit dat de breuk tussen Oost en West door West-Europa niet te overbruggen was, dat er in elk geval een westelijk politiek bondgenootschap tot stand moest komen en ook van overheidswege tot bestrijding van de CPN moest worden overgegaan.

Een veelzeggend wereldbeeld in die dagen en een opmer-

kelijke uiting van gefrustreerde hoop en vernieuwingsdrang uit PvdA-kringen bij deze ontwikkelingen verscheen enkele maanden later van de hand van Willem Banning in *Tijd & Taak*: 'Sovjet-Rusland wordt, na 1945, steeds meer de vijand, de verrader van het Socialisme, niet alleen binnen zijn eigen grondgebied, maar ook in de buitenlandse politiek. Toen het fascisme in Europa politiek en militair verslagen was, toen in Engeland de Labour-regering aan het roer kwam – terwijl in Zweden, Noorwegen, Denemarken, Nederland en België en later ook in Frankrijk regeringen met sterke socialistische invloed kwamen – was er de zeer reële mogelijkheid om in Europa een begin te maken met de verwerkelijking van het socialisme, waarin de geestelijke vrijheid voor ieder mens een beslissend beginsel was. De Sovjet-leiders hadden de volle gelegenheid om dit proces met kracht te bevorderen. Zij hebben het gesaboteerd. [...] Indien in Moskou lieden aan het roer zaten, die ernst maken met wat Stalin wél heeft gezegd: dat er in de wereld ook plaats moet zijn voor een ander type socialisme dan het Russische, dat er ook andere wegen en methoden mogelijk zijn dan de revolutie en de dictatuur – indien de Russische leiders daarmee ernst hadden gemaakt, dan hadden zij de wereld op de weg naar een nieuwe maatschappelijke orde kunnen leiden en helpen. Zij hebben het niet gedaan, zij hebben het niet gewild. Dat is hun onvergeeflijke schuld, dat is hun verraad.'

Tijdens de bezetting waren de communisten de enige stroming in ons land die in partijverband zowel politiek als militair verzet tegen de Duitsers organiseerde – 'het meest gedurfde', zoals de Britse inlichtingendienst oordeelde; dit feit, en de legenden die er op den duur omheen werden geweven, bepaalden goeddeels haar bijzondere publieke reputatie en het beeld dat zij van zichzelf nog tientallen jaren bleef koesteren. In het eerste half jaar na de bevrijding werden de door de vuurpelotons en concentratiekampen gedecimeerde rijen van nog slechts enkele duizenden vooroorlogse partijgangers

versterkt met veertigduizend nieuwe, overwegend jonge leden. Binnen de partij deed zich echter slechts korte tijd een niet meer dan grillig en vluchtig gedroom voor over een vernieuwing van de politieke verhoudingen ter linkerzijde – vooral bij Paul de Groot, die in 1938, aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, tot partijleider was benoemd; na de heftige botsing die op de eerste naoorlogse partijconferentie, in juli 1945, plaats had tussen De Groot en een gecombineerde oppositie onder leiding van Daan Goulooze (vanaf ver voor de oorlog de verbindingsman tussen CPN en Communistische Internationale in Moskou) en Anton Koejemans (sedert 1943 hoofdredacteur van het partijdagblad *De Waarheid*), bleven vernieuwingen van de leiding en de organisatie van de CPN echter uit. Er werden in 1945-1946 nog wel enkele formalistische en ongeloofwaardige pogingen richting sociaal-democratie gedaan om tot een nieuwe massale linkse formatie te komen, maar ook zij leidden tot niets. Ze werden, overigens in veel milder termen dan vóór de oorlog gebruikelijk waren, maar tevens vanuit niet minder besliste standpunten, door de sociaal-democraten van de hand gewezen; als belangrijkste motief werd opnieuw de onbetrouwbaarheid van de CPN aangevoerd, op grond van haar verbondenheid met de Sovjetunie onder Stalin.

Overigens bleef het publieke optreden jegens elkaar van deze twee linkse partijen, de enige die ons land in die tijd kende, zakelijker dan ooit het geval was geweest. Het socialistisch partijdagblad *Het Vrije Volk* wijdde in 1946 zelfs enige regels met waardering voor de al even onverwacht welwillende opstelling van de communistische voorman De Groot inzake de herstellpolitiek van de regering Schermerhorn-Drees, hoewel dit kabinet door socialisten was geformeerd zonder er, anders dan elders in West-Europa, communisten in op te nemen. Ook wat betreft de opstelling van Nederland tegenover de Republiek Indonesië, in die tijd het grootste geschilpunt met de PvdA, nam de CPN een beheerste, constructief-kritische houding in. Na haar eclatante verkiezingsover-

winningen in mei 1946 (van drie naar tien procent voor de Tweede Kamer en naar elf procent voor de Provinciale Staten) werd er van CPN-zijde voor gepleit het gezamenlijk gewicht van de 'twee socialistische fracties' van 39 van de toen in totaal honderd zetels in de schaal te werpen om de dominante positie in de regeringscombinatie over te nemen van de Katholieke Volkspartij, die met haar 31 zetels de grootste Kamerfractie vormde. Toen de PvdA ook daar niet op inging – wat alleen al vanwege haar betrekkingen met de KVP alleszins begrijpelijk had kunnen zijn – verzeilde de CPN al heel gauw op een koers die er wel van uitging dat de KVP als het 'bolwerk van de politieke reactie' moest worden beschouwd, maar waarbij men in feite voor alles wat de rooms-rode coalitie in het kabinet-Beel ondernam in de eerste plaats, en op al onverzoenlijker wijze, de PvdA verantwoordelijk stelde. Een half jaar later was ook de voorgenomen fusie van het door sociaal-democraten geleide Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) en de door communisten geleide Eenheids Vak Centrale (EVC) – vooral dank zij de arrogante opstelling van het aan zelfoverschatting lijdende EVC-bestuur – van de baan.

Deze gang van zaken werd aangescherpt door Sovjet-Amerikaanse conflicten en daaruit voortvloeiende internationale spanningen en de volledige vereenzelviging met de politiek van Moskou waar de CPN in het najaar van 1947 voor koos. Door de Communistische Partij van de Sovjetunie werd toen, samen met zes satellietpartijtjes in de door haar bezette buurlanden en de communistische partijen van Frankrijk en Italië, het zogeheten Communistische Informatie Bureau opgericht, beter bekend als de Cominform, een instelling die herinneringen opriep aan de voor de oorlog in dienst van Moskou werkzame Communistische Internationale (Comintern). Er werd een gezamenlijke verklaring gepubliceerd die het beeld van een in twee kampen opgedeelde wereld schetste, waarin de Westeuropese sociaal-democraten als de grote, verraderlijke boosdoeners optraden. Een en an-

der viel in het najaar van 1947 samen met omvangrijke politieke stakingen in Frankrijk en Italië, waar de communisten toen electoraal respectievelijk de grootste en de op een na grootste politieke partij van het land vormden. Door zich te verenigen met de 'bondige, heldere, zelfbewuste ontleding van de krachten van de vooruitgang en van de krachten der reactie' door de Cominform-partijen, en door ook zelf te gaan spreken van de 'politiek van verraad' van de sociaal-democraten – die, aldus de CPN-reactie, zouden 'pogen de struikroverspolitiek van het imperialisme onder het masker van de democratie en van een socialistische fraseologie te verbergen, terwijl ze in werkelijkheid niets anders dan de getrouwe dienaren der imperialisten zijn'² –, maakte de CPN zich ook programmatisch los van in ons land elementair geachte democratische normen en werd haar feitelijk politiek isolement onvermijdelijk.

Voorafgaand aan de oprichting van de Cominform en de aanvaarding van haar resoluties als een richtlijn voor de eigen activiteit toonde de CPN ook enkele malen in staat te zijn tot onafhankelijk oordelen. Buiten haar opstelling in de Indonésische kwestie gold dat voor haar Nationaal Welvaartsplan, gelanceerd in mei 1947, op een moment waarop na de periode van herstel van de oorlogsschade ook voor de regeringspartijen fundamentele keuzes voor de nationale economie aan de orde waren. In het toenmalige beeld van de internationale situatie in de CPN was nog geen sprake van een verdeling van de wereld in slechts twee 'kampen', een theorie die kort daarna bij de Cominform werd geïntroduceerd door Zjdanov – in die tijd waarschijnlijk de meest klassieke, rabiante wereldrevolutie in het Politiek Bureau van de CPSU dat Stalin er toen op na hield –, bovenal gericht tegen het door de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken gelanceerde en naar hem genoemde Marshallplan voor economisch herstel van Europa; de Communistische Partij van Nederland zag toen nog 'tenminste vijf machtscentra' in de wereld.

Na het overnemen van het Cominform-standpunt heeft de

CPN bijna tien jaar lang geen millimeter afstand meer gehouden van de brute veroveringspolitiek en machtsuitbreiding van de Sovjetunie in Oost- en Midden-Europa. Het culmineerpunt in deze beleidslijn werd al zeer snel bereikt: het gejuich, en meer dan dat, bij de communistische machtsgreep in Praag, februari 1948.

Het feit dat ook Tsjecho-Slowakije bij het Sovjet-imperium werd ingelijfd, was een gebeurtenis die bij sociaal-democraten – en niet alleen bij hen – pijnlijke herinneringen oproep aan het verraad van München in 1938, toen dit land door het democratische Westen, lees: Groot-Brittannië en Frankrijk, achter de rug van het democratisch gekozen staatshoofd en van de regering in Praag om, zonder meer aan Hitler werd uitgeleverd. Maar de CPN juichte de omwenteling in Praag zonder enig voorbehoud toe – sommigen in de CPN-leiding beleden openlijk er een voorbeeld in te zien voor de gewenste gang van zaken in eigen land.

Daarop werden communistische wethouders uit het dagelijks bestuur van de gemeenten verwijderd; om dit in Amsterdam te kunnen realiseren, waar de twee CPN-wethouders weigerden te vertrekken, werd een wetswijziging doorgevoerd die een tot dan toe ondenkbaar ‘tussentijds ontslag’ kon afdwingen. In de Tweede Kamer werd de CPN-fractie buiten de vaste commissies voor Buitenlandse Zaken en Defensie gehouden. De regering besloot aanhangers van de CPN uit vertrouwensfuncties te weren, begon voor ambtenaren een verbod van het lidmaatschap van de partij en haar verwante organisaties voor te bereiden en besloot voortaan twee soorten persconferenties te houden: de algemene waar ook redacteuren van *De Waarheid* werden toegelaten, en de vertrouwelijke waarvan zij waren uitgesloten.

Buiten het kabinet-Beel speelden de socialistische ministers, in het bijzonder Willem Drees, een matigende rol bij het beperken van de democratische rechten van de CPN en het nemen van wat in feite oorlogsmaatregelen waren tegen wie

‘de binnenlandse vijand’ gingen heten. Maar en plein public beet de Partij van de Arbeid het spits af in de strijd tegen de communisten, vooral bij monde van partijvoorzitter Vorrink. Op een protestmeeting tegen de gebeurtenissen in Praag in het Concertgebouw in Amsterdam liet Vorrink geen ruimte voor twijfel aan de onverzoenlijkheid waarmee de PvdA de CPN zou bestrijden. ‘Allen zijn vervuld met ontzetting en verbittering, tevens over het feit dat de mensheid na haar heroïsche worsteling voor de vrijheid andermaal staat voor het gevaar van een nieuwe tirannie. Allen, met uitzondering van de gedweë napraters van Moskou.’ Hij verwees naar CPN-voorzitter Gerben Wagenaar, die kort ervoor op een meeting in hetzelfde Concertgebouw had verklaard dat het Tsjechoslowaakse voorbeeld navolging verdiende en vooral naar diens woorden ‘dat ook wij thans moeten overgaan tot het vormen van actiecomités. In Tsjechoslowakije hebben de arbeiders deze overwinning kunnen behalen door deze actiecomités.’ Vorrink benadrukte: ‘Het masker is gevallen [...] Zij zijn de gevaarlijke vijfde colonne van het bolsjewisme en als zodanig zullen zij moeten worden gesignaleerd en behandeld.’

Vorrink stelde echter ook, onmiskenbaar bedoeld als antwoord op verdergaande ideeën in de Verenigde Staten, in de KVP en bij sommige scherpslijpers in de PvdA: ‘De massa van de communistische kiezers van 1946 bestaat uit vrijheidlievende Nederlanders, die met afschuw vervuld zouden zijn, indien de bolsjewistische “volksdemocratie” hun deel zou worden. Zij verlangden een radicale politiek en hebben de vergissing begaan te geloven, dat ze die in Nederland buiten de PvdA en met de CPN konden verwezenlijken.’ Dus: ‘Geen slechtere politiek denkbaar, dan die de communistische partijen zo gauw mogelijk wil verbieden en ze dus drijft in de illegaliteit. Speciaal voor wat Nederland betreft is het van het grootste belang dat de CPN deelneemt aan de verkiezingen en dat het Nederlandse volk en speciaal de communistische kiezers van 1946 de gelegenheid krijgen om zich openlijk voor of tegen de CPN uit te spreken.’

Het pvdA-bestuur besloot om elke vorm van samenwerking met de communisten te verbreken, ging akkoord met maatregelen die communisten uitsloten van bepaalde functies bij de overheid, sloot zich aan bij Nationaal Instituut Steun Wettig Gezag en riep de leden op zich te melden bij eenheden van de reservepolitie, welke naar het voorbeeld van de Vrijwillige Landstorm van voor de oorlog werden gevormd; een meerderheid keerde zich tegen voorstellen de CPN te verbieden. Vorrink verzekerde dat hij 'principiëel' tegen een feitelijk vergaderverbod voor de CPN door 'zaalaf-drijving' was; de CPN werd echter wel met instemming van de pvdA uitgesloten van elk gebruik van de publieke omroep en de toen nog socialistische Vara toonde zich op dat punt tientallen jaren de meest consequente zendgemachtigde.

Bij de Kamerverkiezingen werd Vorrink alleen in de kieskring Amsterdam ingezet; hij voerde de pvdA-lijst aan waar de botsing met de CPN het frontaalst zou zijn. Tegen de CPN werd een folder verspreid met de titel *Geen Russische kolonie* (oplaag 650.000) en later, alleen in de hoofdstad, nog een extra-pamflet (oplaag 150.000). De CPN-top had het zware weer zien aankomen en eind 1947 een reorganisatie van de leiding doorgezet, die begin 1948 onder meer resulteerde in de vervanging van Koejemans als hoofdredacteur van *De Waarheid* door de algemeen secretaris De Groot in eigen persoon. De totale oplage van de krant was al gezakt van 380.000 op 1 januari 1946 naar 157.000 op 1 februari 1948. Door deze schermutselingen raakten pvdA en CPN, vooral na de gebeurtenissen in Praag en bij de inzet van de campagne voor de Kamerverkiezingen, alle gruwelen en politieke ervaringen van de bezettingsjaren en verlangens naar politieke vernieuwing ten spijt, terug bij de felle controverses van kort voor de Tweede Wereldoorlog, toen de Vorrink- en de De Groot-leiding elkaar ook reeds als politieke doodsvijanden hadden bestreden.

Een en ander speelde zich voornamelijk af in de partijkranten, *De Waarheid* en *Het Vrije Volk*, en op soms massaal be-

zochte openluchtmeetings. Daarbij werd aanvankelijk alleen van communistische, maar later ook nu en dan van socialistische zijde gewerkt met halve en hele leugens en waarheden omtrent gedragingen van vooraanstaande socialisten en communisten tijdens de bezetting, die werden ontleend aan dossiers en na de oorlog verkregen verklaringen van op hun veroordeling wachtende Duitse politiemensen. Wat hierbij niet over het hoofd mag worden gezien, is dat de massameetings en de partijdagbladen in die jaren van de televisieloze tijd – een groot deel van de arbeidersbevolking beschikte niet eens over een radio! – vaak de enige bron van politieke informatie waren.

Nooit bereikte de communistische verkettering van een sociaal-democraat in ons land zo'n politiek en moreel dieptepunt als toen *De Waarheid* onder de nieuwe hoofdredacteur De Groot een maand voor de verkiezingen een politiek vervolghet verhaal startte, omtrent de strekking waarvan geen enkel misverstand kon bestaan: de voorzitter van de Partij van de Arbeid – van wie de CPN-leiding zeer goed wist dat hij, na een vergeefse poging naar Engeland te ontsnappen, sedert de zomer van 1940 een moedige, scherpzinnige en strijdbare verzetshouding had gekozen, en met wie De Groot en Wageenaar twee jaar eerder nog in de Nationale Advies Commissie van de voormalige illegaliteit hadden samengewerkt, een man die ook in *De Waarheid* werd gerespecteerd, toen hij als Nederlandse kroongetuige optrad voor het Internationaal Tribunaal in Neurenberg tegen de leiders van nazi-Duitsland – presenteerde men in deze politieke feuilleton als een man die zich aan het verzet had onttrokken en in 1943 met de nationaal-socialisten had willen pacteren. Een en ander uitsluitend op grond van geselecteerde fragmenten uit op zichzelf toch al dubieuze, en in elk geval ook voor meer dan één uitleg vatbare politiedossiers.

Het eerste schot viel, een maand voor de verkiezingsdatum, in *De Waarheid* van 8 juni 1948, met de opening van een dagelijks voortgezette serie 'onthullingen' over wat betiteld

werd 'De Grote Samenzwering'. Zij opende quasi-onschuldig over het toen nog niet lang bekende 'England-Spiel', waarmee de Duitse contraspionage, onder leiding van de SD'er Schreieder, met behulp van een na de oorlog wegens verraad ter dood veroordeelde Nederlandse handlangster, Van der Waals, vele vanuit Engeland per parachute gedropte agenten kon opvangen. 'De artikelen behandelen de achtergrond van het proces Van der Waals en wat er verder ter tafel komt...' Wat in *De Waarheid* van het begin af aan al ter tafel werd gebracht waren kopieën van processen-verbaal, opgesteld door rechercheurs van de Politieke Opsporings Dienst en diverse Politieke Recherche Afdelingen, die na de bevrijding gevangengenomen beambten van de Sicherheitsdienst hadden verhoord.

Vanaf de derde en de vierde aflevering werd het vuur op de pvda-lijsttrekker in Amsterdam, partijvoorzitter Vorrink gericht, een van de slachtoffers van het spionagewerk van Van der Waals, die rechtstreeks betrokken was bij Vorrinks arrestatie en overlevering aan Schreieder. Het overkwam Vorrink al eerder over deze episode in zijn leven publiekelijk te worden geschandaliseerd: in 1946 was hij al mikpunt geweest van aanvallen op zijn gedragingen tijdens de Duitse bezetting, maar toen waren deze afkomstig uit een uiterst rechtse hoek van de KVP, verwant met een obscuur klein groepje fascistische in het zuiden van het land. Vorrink had er eind 1946, op een door de Partij van de Arbeid daartoe belegde meeting in de Apollohal in Amsterdam, uitgebreid en gedetailleerd op gereageerd, in een rede die integraal over de radio werd uitgezonden – een bijzonder evenement in die dagen; hij verantwoordde bij die gelegenheid waarom hij zich, eenmaal in handen van de SD, had gezet aan het schrijven van wat hijzelf 'mijn politiek testament' noemde, maar wat naderhand door politieke tegenstanders zijn politieke 'geloofsbelijdenis' zou worden genoemd, eindigend met de verzuchting: 'Ik wou dat ik die 275 pagina's nog eens in handen kreeg. Dan gaan wij het drukken en dan laten wij ze het hele Nederlandse volk lezen. Dat plezier zou ik U gunnen.'³

Toentertijd maakte de CPN er geen punt van – in de berichtgeving in *De Waarheid* nam men het zelfs voor de PvdA-leider op, maar zaterdag 12 juni 1948 werd de ‘geloofsbelijdenis’ weer ter sprake gebracht en gerelateerd aan Schreieders vergeefs gebleken hoop de toenmalige SDAP-leider te winnen voor een grote politieke collaborateursrol in het bezettersregime. ‘Koos Vorrink, komende man der nazi’s’ luidde de kop boven aflevering VI van ‘De Grote Samenzwering’ in *De Waarheid*, dit keer prominent boven aan de voorpagina geplaatst. En een paar dagen later was De Groot, die onmiskenbaar persoonlijk de hand heeft gehad in deze hetze, op een punt beland waar schunnigheid jegens de politieke tegenstander, gekoppeld aan leugenachtige zelfverheerlijking, geen enkele grens meer leek te kennen: ‘Men vraagt zich af waarom de Duitsers zulke schone plannen niet met Jan Postma of Hannie Schaft hadden? Omdat *onze* verzetsstrijders hen daartoe geen kans gaven! Zij beseften, en dat was de “afpraak” van de illegale CPN, dat een Nederlandse leider ook in het oog van de vijand fier en rechtop had te staan en zijn volk een voorbeeld had te geven tot in de dood. Wie dat niet deed werd uit onze rijen gestoten. Indien Koos Vorrink de “hope Duitslands” was, dan kan dat niet anders worden verklaard, dan dat hij de Duitsers aanleiding had gegeven deze hoop te koesteren en door zijn houding hun vertrouwen had gewonnen.’

CPN-voorzitter Wagenaar, een door Eisenhower, opperbevelhebber der geallieerde strijdkrachten, gedecoreerde verzetsstrijder en in kringen van de illegaliteit door velen van andere politieke gezindte bewonderde man, werd – toch nog maar een dertiger – in die dagen wegens hartklachten in een ziekenhuis opgenomen. Maar de CPN stevende op het slot van haar verkiezingscampagne af: een grote openluchtmeeeting in Amsterdam: ‘Paul de Groot spreekt: Wagenaar of Vorrink?’

De eerste, gematigd uitvallende reactie van *Het Vrije Volk* kwam op 14 juni 1948, in een commentaar op de voorpagina onder de kop 'Tjonge-jonge': 'Na de campagne van het voormalige Zwart Front van Arnold Meijer tegen Vorrink komt *De Waarheid* het nog eens dunnetjes over doen. Waarom zijn de Duitsers met die politieke geloofsbelijdenis niet dadelijk voor de dag gekomen, als daaruit bleek, dat Vorrink "voor negentig procent voor nationaal-socialistische ideeën toegankelijk was"? Wat een propagandastunt zou dat geweest zijn! Waarom bleef dit kostelijk propagandawerk in de kast liggen?' Maar twee dagen later wordt bericht dat communisten in Amsterdam verkiezingsborden van de Partij van de Arbeid hebben vernield – 'net als vroeger het Mussert gespuis' – en vervolgens papiertjes op de ramen plakten, waarop Vorrink werd aangeduid als 'de meest vuile persoon uit de bezettingstijd' en als 'de verrader van onze illegalen'.

Het socialistische dagblad gaat er pas voluit tegenaan op 19 juni 1948, door over twee volle pagina's van de in totaal zes die grote dagbladen toen op zaterdag nog slechts telden, te pogen een andere 'samenzwering' in beeld te brengen. 'Met welke personen of groepen in de illegaliteit heeft Schreieder contact gehad? Wie heeft of wie hebben hem getipt dat de "groep Vorrink" met "iets" bezig was, zodat hij met behulp van Van der Waals via het Englandspiel zijn vingers achter deze groep kon krijgen?' En voorts: 'Nog nooit is, in onze herinnering, een deel van het justitiële apparaat in Nederland zo corrupt geweest als thans.' De redactie signaleert dat 'bij volstrekt onbevoegden en bij kwaadwillige chantageplegers dossiers liggen, stampvol met geheime stukken die verband houden met justitiële onderzoeken.' Slotsom: 'In arren moede zijn de leurders terecht gekomen bij de... communistische *Waarheid*.' Op het in de CPN-krant inmiddels benadrukte verwijt aan Vorrink – het aan de SD prijsgeven van namen en adressen van illegalen – wordt niet rechtstreeks gereageerd. Gesuggereerd wordt dat een bekende ex-fascist de leverancier is geweest van de in *De Waarheid* geciteerde docu-

menten; er wordt een foto van de man in fascistisch uniform bij afgedrukt met als onderschrift: 'Zonder Jan Baars heeft *De Waarheid* geen toekomst.' *De Waarheid* reageert alleen op dat laatste, ontkenkend uiteraard.⁴

Aan de vooravond van de verkiezingen wordt *Het Vrije Volk* scherper. Onder de kop 'Communisten saboteerden het verzet' wordt gezegd: 'Nu de communisten, tegen heug en meug in, de indruk proberen te wekken alsof zij alleen het verzet tegen de Duitsers hebben gevoerd, en alsof alle andere Nederlanders "verraad" hebben gepleegd, kan het nuttig zijn met bewijzen aan te komen dat de werkelijkheid precies andersom is.' Men citeert dan een beschouwing in het nummer van *De Waarheid* dat begin februari 1941 verscheen, zinsneden als 'Engeland is even slecht als Duitsland [...] Zeker, ons land moet van de Duitse overheersing worden bevrijd en daarvoor moet goed en bloed op het spel worden gezet. Doch niet voor de zaak van het Oranjehuis en wat er om heen hangt, die is de knoken van geen enkele Nederlander waard. [...] Sabotagedaden tegen de Duitse Wehrmacht kunnen deze strijd slechts schaden, daarmee kan geen enkel nut voor de strijd van de massa's worden bereikt. [...] Achter de praatjes van de heren van Vrij Nederland schuilt niets anders dan dienstbaarheid aan het Engelse imperialisme, waaraan zij dezelfde diensten bewijzen als de NSB aan het Duitse imperialisme.' *Het Vrije Volk* spreekt van 'verraders van de vrijheidsstrijd' en besluit: 'Het geschreeuw en het gelaster waarin de communisten zich thans uitputten, dient slechts om de aandacht af te leiden van het communistisch verraad.'

Als op 7 juli 1948 de stembussen opengaan blijken de kiezers een ruk naar rechts teweeg te hebben gebracht; de Partij van de Arbeid scoort opnieuw teleurstellend laag, ze verliest ondanks Drees' populariteit 133.000 stemmen en twee zetels. *Het Vrije Volk* troost in vette kapitale letters over alle kolommen met 'Nederlaag voor communisten'. De CPN verliest 140.000 stemmen en eveneens twee zetels. Voor een zelfde

aantal Kamerzetels als in 1946 zou de pvda bijna 10 en de cpn bijna 27 procent stemmen meer moeten hebben gehad dan zij kregen. Aangenomen dat de afgehaakte cpn-kiezers naar de enige andere linkse partij zijn gestroomd die in die jaren bestaat, ziet de pvda een kwart miljoen van haar kiezers afzwaaien naar rechts. Het meeste profijt hiervan trekt de vvd, maar ook de kvp boekte opnieuw winst en de katholieken worden daardoor een nog dominerender partner in de rooms-rode coalitie.

Ook in Amsterdam, waar de botsing tussen sociaal-democraten en communisten het zwaarst is geweest, zijn de pvda en de cpn de enige partijen die verlies boeken: van hun ahang in 1946 is respectievelijk 7,85 en 14,43 procent vertrokken. In beide gevallen is het verlies echter duidelijk minder dan het landelijke! De pvda wint er vergeleken met 1946 15.000 stemmen van de cpn, zij verliest echter tweemaal zoveel kiezers aan alle overige partijen samen: aan de vvd maar liefst 11.500.

Was de uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen in 1946 – gezien de hoge verwachtingen van een breuk in de dijken die kiezers op confessionele partijen weerhielden zich naar links, richting democratisch socialisme, te bewegen – voor de Partij van de Arbeid al ontgoochelend geweest, na deze verschuiving naar rechts leek de kans op een grote doorbraak voor lange tijd verkeken.

Vorriink verdedigde in ‘Na de slag’ de strategie om de hoofdaanval te richten op ‘de destructieve invloed van het terroristische communisme. [...] de verachtelijke papegaaien van het Kremlin, de doodgravers van de rechten van de mens, de erfgenamen van het nazi-terrorisme’. Hij erkende dat de pvda haar winst in de hoofdstad vooral behaalde in arbeidersbuurten en verlies boekte in de buurten waar middengroepen en beter gesitueerden domineerden – ‘de opstand der belastingbetalers’ –, om vervolgens te stellen dat hoe belangrijk de middengroepen voor de toekomst van het democratisch so-

cialisme ook mochten zijn, 'een socialistische beweging die haar steunvlak in de eigenlijke arbeidersmassa ziet afbrokkelen of dreigt te verliezen, ten dode is opgeschreven'. ,

Het Vrije Volk beëindigde de verkiezingsstrijd tegen de CPN dat jaar in haar commentaar 'Stalins karwats': 'Moskou is over de Nederlandse communisten niet tevreden. [...] Wij moeten nog zien dat Paul de Groot over een jaar nog partijsecretaris is.' Maar wie de opvolger ook mocht worden, er zou hem geen andere bejegening wachten: 'De filiaalhouder wisselt, Moskou is gebleven. De ene sinistere clown is vervangen door een andere sinistere marionet.' De Groot is echter nog een kleine dertig jaar leider van de CPN gebleven en zijn positie zou slechts één keer enigszins in gevaar zijn, in 1956, nadat ook in Moskou de misdadigheid van Stalin werd erkend.

Na de verkiezingen in 1948 heeft de CPN nooit meer een woord vuil gemaakt aan 'De Grote Samenzwering' van De Groot. Maar het infame beeld van Vorrink dat was opgeroepen zou in de CPN, ook bij diverse opposanten die de partij in de loop van de tijd verlieten, nog lang een taai leven leiden; zelfs bij het opheffingscongres van de partij in 1991 kwam het (in de kolommen van *Trouw*) nog even terug.

Wellicht had het plotse zwijgen over Vorrinks houding tijdens het bezettingsverleden te maken met het feit dat de pvdA-voorzitter, samen met de in 'De Grote Samenzwering' eveneens belasterde Goedhart, oprichter van het verzetsblad *Het Parool* en na de bevrijding Kamerlid voor de pvdA, een klacht had ingediend bij de procureur-generaal in Amsterdam wegens aantasting in eer en goede naam door *De Waarheid*.

Overwogen werd hoofdredacteur De Groot te dagvaarden. Maar in gedachtenwisselingen met het ministerie van Justitie werden daartegen ernstige bedenkingen naar voren gebracht. De officier van justitie meende dat de positie van beledigde voor een politicus als Vorrink onwenselijke gevol-

gen met zich mee zou kunnen brengen, zeker indien de gepubliceerde verklaringen op de terechtzitting nog eens breed zouden worden uitgemeten. Hij omschreef Vorrinks houding tijdens de bezetting wel als 'bij uitstek "voorbeeldig" vaderlandslievend', nam aan dat Vorrink zijn gedragingen volkomen kon verklaren en rechtvaardigen, maar... 'mogelijk blijft er toch iets bij het publiek hangen of geeft dit weer aanleiding tot venijnige en minderwaardige opmerkingen in de uiterst linkse bladen – zulks terwijl de oorspronkelijke beledigingen reeds lang in het vergeetboek geraakten'.

Ook op het ministerie werd gevreesd voor een échec: voor een vrijspraak of een ontslag van rechtsvervolging, wat niet alleen voor beide klagers maar ook voor het openbaar ministerie als 'hoogst onaangenaam' werd gezien 'en koren op de molen van beide verdachten'! Men oordeelde dat de 'hoogst geraffineerd opgezette courantenartikelen niet "direct"-beledigend zijn gesteld en alleen "indirect" in hun geheel door strekking en inhoud de integriteit van beide klagers aantasten'. Aangevoerde bewijzen die onjuist bleken, zouden kunnen worden voorgesteld als niet 'opzettelijk' onjuist voorgestelde feiten en vergissingen en werd zulk een verweer geaccepteerd, dan zou vrijspraak moeten volgen. Met de procureur-generaal in Amsterdam verwachtte men voor *De Waarheid* vrijspraak dan wel ontslag van rechtsvervolging en werden Den Haag en Amsterdam het erover eens nader overleg met Vorrink en Goedhart te plegen 'en enige aandrang uit te oefenen om de klacht in te trekken'.

Vorrink ging niet in op suggesties de klacht in te trekken, maar het onderhoud met de officier van justitie hierover kon lange tijd geen doorgang vinden: het vliegtuig dat de PvdA-leider in januari 1949 in een geheim gehouden missie naar Noorwegen had moeten brengen, waar hij steun zocht voor de Indonesië-politiek van de Nederlandse regering, stortte neer. De ernstig gewond geraakte Vorrink was de enige die het ongeluk overleefde. Zijn intimi waren van mening dat hij de vliegcrash fysiek noch moreel ooit helemaal te boven is

gekomen. Hoe het zij, in februari 1950 – bijna twee jaar na de campagne – kon de minister van Justitie worden bericht dat zowel Vorrink als Goedhart ‘er thans geen prijs meer op stellen dat deze zaak verder zal worden vervolgd’.

Wanneer men zich de positie van vooraanstaande politici als gevangenen in handen van de Duitse machthebbers indendt, wetend hoe het ook anderen dan de SDAP-voorzitter in zulke situaties verging, en Vorrinks eigen uiteenzettingen na al die jaren nog eens erop naleest, wekt het verwondering dat het feit dat hij in de cel een omvangrijke politieke verhandeling schreef, in die tijd op het ministerie van Justitie op hoog ambtelijk niveau nog als ‘minstens gezegd zonderling’ werd beschouwd. Het is echter onwaarschijnlijk dat ook dat een rol heeft gespeeld bij het dringend advies de klacht in te trekken. Waar het prijsgeven van namen en adressen aan de SD door Vorrink aan de orde zou komen, mag worden aangenomen dat Vorrinks verdediger, mr. Van Hattum, tijdens de bezetting zelf actief in de illegaliteit, bijzonder goed was geprepareerd: ook zijn naam zouden de Duitsers te weten zijn gekomen via Vorrink.

In de schaduw van de veel aandacht trekkende publiciteit rond Vorrink deed zich een incident voor dat voor de gang van zaken binnen de CPN van grotere betekenis is geweest: de verwijdering van de enige belangrijke tegenstanders van De Groot binnen de partij, Goulooze en diens aanhangers. Halverwege de agitatie rond ‘De Grote Samenzwering’ publiceerden onder andere het katholieke weekblad *De Linie* en *Het Parool* beschuldigingen aan het adres van CPN en Goulooze – ‘Er was ook nog een “Russland-spiel”! Communisten bereid het samen met Schreieder te spelen: adressen en namen genoemd, code verraden’ –, gebaseerd op verhoren van SD’ers, die niet veel minder voorbehoud verdienden dan de stukken uit politiedossiers die *De Waarheid* tegen Vorrink hanteerde. De Groot reageerde meteen: Goulooze ontving stante pede een brief van het landelijk secretariaat van de CPN,

waarin hem werd meegedeeld dat 'de partijleiding' had besloten hem 'voorlopig te schorsen als lid van de partij' en de volgende dag verscheen in *De Waarheid* 'Vorrinks Kartoffel-salade', een anoniem, maar zonder twijfel door De Groot zelf geschreven hoofdartikel, waarin over het CPN-verleden van 'een zekere D. Goulooze' flagrante leugens werden verteld. In de loop van een onderzoek naar zijn oorlogsverleden zou Goulooze uit de CPN zijn verwijderd.

Maar een jaar later, toen Goulooze als getuige zou worden gehoord door de Enquêtecommissie, ingesteld door de Tweede Kamer, die een onderzoek deed naar het regerings-beleid in de jaren 1940-1945, waarbij vragen over zijn radioverbindingen met Moskou en Londen aan de orde zouden komen, namen De Groot en Wagenaar weer contact op met Goulooze en werd onderhandeld over de verklaringen die zij tegenover de commissie omtrent de illegaliteit van de CPN en hun doen en laten daarin zouden afleggen. Een van de resultaten van deze onderhandelingen was dat zowel De Groot als Goulooze voor de Enquêtecommissie, onder ede, verklaringen heeft afgelegd die niet juist zijn gebleken. (Wagenaar heeft het schriftelijk verslag van zijn getuigenis nooit van zijn handtekening willen voorzien.)

Er is de CPN na 1946-1948, in de jaren van de Koude Oorlog, veel overkomen – toch ziet het er in een terugblik over meer dan vier decennia naar uit dat haar terugkeer naar de hoofdlijnen van voor de oorlog, in het bijzonder haar vereenzelving met de politiek van de CPSU, communistisch gezinde Nederlanders kort na de bevrijding al de weg afsneed naar een constructiever deelname aan het naoorlogse politieke leven. Twee jaar na haar grootste electorale succes was zij een kwart van de aanhang al weer kwijt. De krachtige mobilisatie van de vaste aanhang op openluchtmeetings en de heftige stemmingmakerij in de krant leidde er in 1948 toe dat de eerste terugslag na de spectaculaire verkiezingszege in 1946 hard aankwam. Men moest 'ernstig verlies' toegeven, vooral op

het platteland, maar eveneens in Rotterdam, Den Haag en Utrecht. Het partijbestuur maakte in een open brief de balans op; de belangrijkste conclusie daarin was dat de vakbondspolitiek van de partij moest veranderen: 'In het bijzonder wreekt zich het feit dat de communisten, op enkele uitzonderingen na, geen werk voor de dagelijkse belangen der arbeiders in het NVV en de confessionele vakorganisaties hebben verricht. [...] De partij heeft na de oorlog de gehechtheid van de meerderheid der arbeiders aan hun oude vakorganisaties onderschat.' Men moest 'zonder aarzeling optreden voor de spoedige verwezenlijking van de eenheid van de EVC met het NVV'.

De pogingen deze koers door te zetten liepen slechts uit op grote onenigheid binnen de eigen rijen; zij vormden de belangrijkste achtergrond van de scheuring in de partijleiding eind jaren vijftig, toen de CPN electoraal terugviel naar het vooroorlogse niveau van drie à vier procent; de EVC, die vlak na de bevrijding nog even de grootste vakcentrale was geweest, verdween toen geheel van het toneel. Eind jaren zeventig gleed de CPN verder terug naar het peil van voor de Eerste Wereldoorlog; de vernieuwing die toen werd ingezet, leidde vrij snel tot de conclusie dat het maar beter was de partij helemaal op te heffen.

De desillusie, waartoe de sterke hoop op een doorbraak in de partijpolitieke verhoudingen bij de bevrijding leidde, moet het hardst zijn aangekomen bij wie ervan uit waren gegaan dat de – voor hen veelal schokkende en levensbepalende – ervaringen die in de jaren 1940–1945 waren opgedaan, ook bij de grote massa van de kiezers in dit land doorslaggevend zouden blijven. Een niet zo erg verbazingwekkende vergissing – op het gemak van het achteraf bezien. Niet alleen ter linkerzijde ervoer men dat oorlogservaringen voor de kiezers niet maatgevend waren; de anti-revolutionairen, in confessionele kringen de meest actieve verzetsgroepering, incasseerden in 1946 bij de Kamerverkiezingen de grootste terugslag: van hun zeventien zetels verloren ze er vier.

Door zich in de eerste jaren na de bezetting intensief bezig te houden met de bestrijding van de CPN – achteraf gezien waarschijnlijk mede ingegeven door ernstige overschatting van de reële kracht van deze partij toentertijd –, heeft de Partij van de Arbeid het extra moeilijk gehad bij haar pogen meer aantrekkingskracht te verkrijgen voor andere categorieën van de bevolking dan degenen die toch al bereid waren de verzuiling te doorbreken en hun stem voor een progressief beleid uit te brengen. Een belangrijk deel van het toeziend publiek moet de politieke strijd tegen het communisme in eigen land vooral als een probleem binnen links hebben gezien en zich ook daarom des te gemakkelijker naar rechts hebben bewogen. Vooral van de kant van de protestantse confessionele oppositie werd daar ook krachtig op ingespeeld: men stelde er de socialisten voor als degenen die de communisten de weg bereidden en hulp boden, onder meer aanvoerend dat de PvdA ‘de verwerping van het wettig gezag in Nederlands-Indië nastreefde’, zoals het door de anti-revolutionairen vaak werd geformuleerd.

Maar de meest onderschatte factor lijkt dat de confessionele partijen in die jaren hun levensbeschouwelijk karakter benadrukten; vooral de actieve politieke opstelling van het episcopaat van de katholieke kerk sterkte hen daarin. In een tijd van nieuwe tumultueuze maatschappelijke veranderingen en dreigingen moet dat, evenals tijdens de bezetting toen de Nederlandse kerken over het algemeen bakens van nationaal moreel verzet waren, de vele tot conservatisme geneigden in ons land meer hebben aangesproken dan de zeker toen nog weinig uitgewerkte ideeën omtrent politieke vernieuwingen die ter linkerzijde te berde werden gebracht.

Noten

1 – Prof. H. Brugmans (NVB), een van de voormannen van de Nederlandse Volksbeweging, aan wiens herinneringen deze gegevens zijn ontleend, trok er de conclusie uit dat het

nationale kader geen reële vooruitzichten bood op een echte doorbraak tussen traditionele tegenstellingen, en stelde zijn hoop op vernieuwing vanuit het perspectief van de Europese integratie. (Interview met Kiki van Amsberg en Hans Simons, VPRO-radio 1987.)

2 – ‘De Veiligheidsraad van de arbeidersklasse’, door P. de Groot in *De Waarheid*, 8 oktober 1947.

3 – De volledige tekst werd door dr. C.H. Wiedijk zorgvuldig gereconstrueerd; ze is gepubliceerd in het *Jaarboek van het Rijks Instituut voor Oorlogs Documentatie 1989*.

4 – Bij de ambtelijke voorbereiding van het antwoord van de minister van Justitie op de vragen die de PvdA-fractievoorzitter in de Tweede Kamer, Van der Goes van Naters, met betrekking tot de ‘onthullingen’ over Vorrink stelde, werd opgemerkt dat in ons land na de bevrijding een groot aantal zogenaamde inlichtingendiensten en -dienstjes werkzaam was. Duitse en Nederlandse gedetineerden die ermee in contact kwamen vertelden ‘wat zij kwijt wilden’. Ook werd geconstateerd dat verschillende overheidsorganen en uiteenlopende stromingen in de illegaliteit tegen elkaar in werkten, ‘waarbij onderlinge naijver en baantjesjagerij een rol speelden en zich spanningen en excessen, met inbegrip van gewapend optreden voordeden, evenals het verduisteren van een groot aantal documenten en bezwarende stukken [...] Meestal wisten ondergeschikte rechercheurs niet eens waarvoor en voor wie ze nu precies werkten.’ Gevolg onder meer ‘dat iedereen die een belangrijk rapport maakt er een copy van overhoudt, voor vriendjes om te boffen, of voor andere instanties, die een baantje beloven’, zoals een van de bij het onderzoek betrokken inspecteurs van politie meende. (Archief ministerie van Justitie, Pol/Kab. A 121/47, doos 11 en Dossier Code nr. P207/51.)

5 – *Paraat*, 16 juli 1948.

Na het communisme: een terreinverkenning

De sociaal-democratie in Oost-Europa: partijen, bewegingen, stromingen.

Het politieke landschap in de voormalige communistische wereld is sterk in beweging. Democratische structuren zijn nieuw en nog aan ingrijpende verandering onderhevig. Nieuwe politieke leiders en groeperingen hebben zich opgeworpen, soms echter nog in hevige concurrentie met oude elites, ook al heeft de communistische partij als zodanig afgedaan. In het ideologische vacuüm, dat door de val van het communisme is veroorzaakt, strijden democratische ideeën en nationalistische aanspraken om de voorrang.

In dit krachtenspel speelt ook de sociaal-democratie een, zij het vooralsnog vaak bescheiden, rol. Hieronder is geprobeerd de sociaal-democratie in Oost-Europa in kaart te brengen. Daarbij zijn ruwweg drie categorieën te onderscheiden. Allereerst gaat het dan om de als zodanig georganiseerde sociaal-democratie, dat wil zeggen de partijen die zich sociaal-democratisch noemen en op die benaming, op grond van woord en daad, ook aanspraak kunnen maken. Vaak zijn dit partijen die, direct of indirect, teruggrijpen op de sociaal-democratie uit de voor-communistische tijd. Soms zijn het echter nieuwe partijformaties. Vrijwel steeds betreft het partijen die lid zijn van de Socialistische Internationale (SI) of daarmee enigerlei band hebben aangeknoopt.

Ten tweede gaat het om groeperingen die zichzelf niet in de eerste plaats als sociaal-democratisch definiëren, maar die in de Oosteuropese context wel als progressief of sociaal-liberaal zijn aan te merken, dan wel stromingen in zich herbergen die bij het sociaal-democratisch gedachtengoed aansluiten. Vaak zijn dit anticommunistische 'platform-bewegingen' waarbinnen verschillende personen en groepen een plaats

hebben gevonden en waarvan de politieke richting in de huidige overgangsfase nog sterk ter discussie staat.

Ten derde betreft het voormalige communistische partijen waarvan kan worden aangenomen dat zij zich op geloofwaardige wijze aan hun verleden hebben ontworsteld en zich het democratisch-socialisme hebben eigen gemaakt. Hier is echter grote voorzichtigheid geboden. Weliswaar zeggen vrijwel alle voormalige communistische partijen in Oost-Europa dit proces te hebben aangevangen, hebben zij zich inmiddels dikwijls tot 'socialistische' partijen omgedoopt en beroepen zij zich nu ook op de beginselen van de Socialistische Internationale. Vastgesteld moet echter worden dat nog geen van hen zichzelf op ondubbelzinnige en onomkeerbare wijze in deze zin heeft hervormd. Door de SI heeft zo'n erkenning ook niet plaatsgehad; van die kant wordt bovendien terughoudend omgesprongen met informele contacten met deze partijen, zo ze niet volledig worden gemeden. Niettemin zijn sommige post-communistische partijen onmiskenbaar bezig van karakter te veranderen, wat onder andere in aanzetten tot een gewijzigde politieke opstelling, programmatisch denken, organisatiestructuur, leiderschap en dergelijke naar voren komt. Alleen deze partijen, waarin zich ook vaak een herkenbaar sociaal-democratische stroming (veelal voormalige 'reformkommunisten') voordoet, zijn met het nodige voorbehoud in het onderstaande overzicht vermeld.

Een ander voorbehoud geldt de vermelde gegevens over het voormalige Joegoslavië en de voormalige Sovjet-Unie. Vergeleken met de andere Oosteuropese landen zijn hier de politieke verhoudingen nog vaak zo weinig uitgekristalliseerd, dat over de 'hardheid' van de verschaft informatie gerechtvaardigde twijfel mogelijk is. Meer nog dan voor de andere landen moet het voorlopige karakter van deze gegevens worden beklemtoond.

Net als in de documentatie van SI-leden in het *Derde jaarboek* en het *Tiende jaarboek* (1982 resp. 1989) wordt in het onderstaande per land en per partij de informatie gegroepeerd

rond een aantal politieke kerngegevens, althans voor zover die bekend zijn. Overigens moeten de daarbij opgegeven ledenaantallen weer met de nodige reserve worden gelezen. Aparte vermelding krijgt de status van de relatie met de Socialistische Internationale. Om het beeld van de voormalige Sovjet-wereld te completeren is Mongolië aan de lijst toegevoegd. Het overzicht is op 10 juni 1992 afgesloten.

Albanië

Sociaal-democratische Partij van Albanië.

Nieuwe partij. Opgericht in maart 1991. Ledental: 25 000. Leider: Skender Gjinushi. Bij algemene verkiezingen van maart 1992 7 zetels behaald in parlement (van 140 zetels).

SI-status: gast bij Raadsvergaderingen.

Armenië

Armeense Socialistische Partij.

Oude partij. Opgericht in 1893. Tijdens de Sovjet-periode in ballingschap. Heropgericht in 1990. Ledental: 3000. Leaders: Jean Krikorian en Mario Nalpatian. Twaalf zetels in parlement (van 220). Oppositiepartij.

SI-status: gast bij Raadsvergaderingen.

Azerbaidzjan

Sociaal-democratische Partij van Azerbaidzjan.

Nieuwe partij. Opgericht in 1989. Ledental: 3000. Leider: Aras Alisade. Nog geen electoraal resultaat.

SI-status: gast bij Bureauvergaderingen. Volledig lidmaatschap aangevraagd.

Bosnië-Herzegowina

Democratisch-Socialistische Unie van Bosnië-Herzegowina.

Nieuwe partij, die echter is voortgekomen uit de voormalige Socialistische Alliantie van Bosnië-Herzegowina. Opgericht in juni 1990. Ledental: 80 000. Leider: Mirko Pejanovic. Nog geen electoraal resultaat.

SI-status: geen.

Bulgarije

Bulgaarse Sociaal-democratische Partij (BSDP).

Oude partij. Opgericht in 1891. Heropgericht in 1990. Ledental: 40 000. Leider: Peter Dertliev, die aan het hoofd stond van de Unie van Democratische Krachten (Centrum) die bij de algemene verkiezingen van oktober 1991 3,2% van de stemmen maar geen parlamentszetels won. Vormt sindsdien een alliantie met de liberale/groene groep.

SI-status: volledig lid.

Estland

Estse Sociaal-democratische Partij (ESDP).

Oude partij. Opgericht in 1905. In ballingschap na 1940. Heropgericht in 1990. Ledental: 250. Leider: Vello Saatpalu. Steunde bij de algemene verkiezingen van 1990 het Ests Volksfront, dat sindsdien de regering vormt.

SI-status: volledig lid.

Georgië

Sociaal-democratische Partij van Georgië.

Oude partij. Opgericht in 1893. In 1921 verboden. Van 1921 tot 1953 illegaal actief. Daarna in ballingschap in Frankrijk. Sinds 1990 weer legaal in eigen land. Ledental: 1200. Leider: Goeram Moetsjaidze. Bij verkiezingen van 1991 kiesdrempel (4%) niet gehaald.

SI-status: gast bij Raadsvergaderingen.

Hongarije

Hongaarse Sociaal-democratische Partij (MSZDP).

Oude partij. Opgericht in 1891. In ballingschap vanaf 1948. Lid van de kortstondige regering tijdens de opstand van 1956. Heropgericht in 1989. Ledental: 10 000. Leider: tot april 1992 Anna Petrasovits, die toen door een bijzonder congres is afgezet. Sindsdien berust de leiding bij een elfkoppig partijbestuur. Bij de verkiezingen van maart-april 1990 werd met 3,5% de kiesdrempel (4%) niet gehaald.

SI-status: volledig lid, maar voorlopig geschorst in verband met interne troebelen.

Als sociaal-democratisch aan te merken stromingen bevinden zich verder bij de volgende Hongaarse partijen:

Bond van Vrije Democraten (SZDSZ).

Nieuwe partij. Opgericht in november 1988. Ledental: 32 500. Leider: Janos Kis. Behaalde bij algemene verkiezingen van 1990 21,39% van de stemmen en 95 (van 394) parlementaire zetels. Grootste oppositiepartij.

In haar gelederen is een sociaal-democratische stroming duidelijk aanwijsbaar (leider: Istvan Podkonicsky). Partij als geheel oriënteerde zich echter meer op de Liberale Internationale. Sinds onlangs staat de richting van de partij intern ter discussie.

SI-status: geen. Wel contact met Westeuropese sociaal-democratische partijen.

Hongaarse Socialistische Partij (MSZP).

Nieuwe partij, maar opvolger van de voormalige communistische partij. Opgericht in 1989. Ledental: 32 000. Leider: Gyula Horn. Bezet sinds algemene verkiezingen van 1990 33 (van 394) parlamentszetels.

Naar eigen karakterisering een democratisch-socialistische partij. Was de eerste regerende Oosteuropese communistische partij die het communisme afzwoer.

SI-status: geen. Wel contact met sommige Westeuropese sociaal-democratische partijen.

Ook in de Bond van Jonge Democraten (FIDESZ) bevinden zich groepjes en personen van sociaal-democratische signatuur. De partij als geheel bestempelt zichzelf echter als liberaal. Ledental: 10 000. Electoraal resultaat: 21 zetels bij verkiezingen van 1990.

SI-status: geen. Wel contact met Westeuropese sociaal-democratische partijen.

Joegoslavië (Servië/Montenegro)

In verband met de oorlogssituatie in het voormalige Joegoslavië was het op het moment van opstellen van dit stuk onmogelijk nauwkeurige informatie te verkrijgen over de partijpolitieke situatie in Servië en Montenegro.

Het volgende kan in ieder geval met zekerheid gezegd worden:

Momenteel is in Servië geen partij actief die zich sociaal-democratisch noemt. Zeer recent (juni 1992) hebben zich echter 12 parlementariërs van de Socialistische Partij van Milošević afgescheiden en een onafhankelijke parlementaire groep opgericht. Zij hebben verklaard dat ze binnenkort een sociaal-democratische partij gaan oprichten. Leider: Jovan Zvetkovic.

Verder zijn in de vroegere autonome gebieden Vojvodina en Kosovo sociaal-democratische partijen actief. Deze partijen komen bij de uitslag van de recente (juni) verkiezingen in Joegoslavië niet voor op de lijst van partijen die zetels hebben gehaald. Of ze aan de verkiezingen hebben deelgenomen dan wel deze hebben geboycot is onbekend. Zeker is wel dat deze partijen nog actief zijn:

Bond van Sociaal-Democraten in Vojvodina/Joegoslavië.

Nieuwe partij. Opgericht in 1990. Ledental: onbekend.

Leider: Nenad Canak. Reikwijdte beperkt tot het gebied Vojvodina. Voert oppositie tegen de voormalige communistische partij van president Slobodan Milošovic. Is gekant tegen Servisch nationalisme.

SI status: geen.

Sociaal-democratische partij van Kosovo.

Nieuwe partij: opgericht 1990. Ledental: onbekend.

Leider: Mohammed Koellasji. Kleine oppositiepartij die vooral etnische Albanezen organiseert. Verzet zich tegen Servisch nationalisme.

SI status: geen.

In Montenegro was tot voor kort in ieder geval actief de Bond van Hervormingskrachten van Joegoslavië, een platform waarbij verschillende oppositionele partijen waren aangesloten. Leider: Ljubisa Stankovic.

Behaalde bij verkiezingen eind 1990 17 zetels in parlement (van 125).

Komt bij de uitslag van de jongste verkiezingen (juni 1992) niet meer voor op de lijst van partijen die zetels in het parlement hebben veroverd.

SI status: geen.

Kazachstan

Sociaal-democratische Partij van Kazachstan.

Nieuwe partij. Opgericht in 1990. Ledental: 200. Leaders: Sergej Doevanow en Dos Koesjimow.

SI-status: volledig lidmaatschap aangevraagd.

Kirgizstan

Sociaal-democratische Partij van Kirgizstan.

Nieuwe partij. Opgericht in 1991 door liberale ex-com-

munisten. Ledental: onbekend. Leider: onbekend. Nog geen electoraal resultaat.

SI-status: geen.

Kroatië

Sociaal-democratische Partij van Kroatië (SDSH).

Nieuwe partij. Opgericht in 1989. Maakt er echter aanspraak op de politieke erfgenaam te zijn van de in 1894 opgerichte partij van dezelfde naam. Ledental: 7000. Leider: Anton Vujic. Bezet drie zetels in parlement (van 360 zetels). Na korte regeringsdeelname thans oppositiepartij.

SI-status: geen. Wel contact met Westeuropese sociaal-democratische partijen.

Socialistische Partij van Kroatië.

Opvolger van voormalige blokpartij. Opgericht: 1990. Ledental: 30 000. Leider: Zeljko Mazar. Bezet 6 zetels in parlement (van 360 zetels).

SI-status: geen.

Letland

Letse Sociaal-democratische Arbeiders Partij (LSDSP).

Oude partij. Opgericht in 1904. In ballingschap na 1940. Heropgericht in 1989. Ledental: 250. Leider: Uldis Berzins. Opereert in samenwerking met het regerende Letse Volksfront, dat bij de algemene verkiezingen van maart-april 1990 een parlementaire meerderheid behaalde en sindsdien de regering vormt.

SI-status: volledig lid.

Litouwen

Litouwse Sociaal-democratische Partij (LSDP).

Oude partij. Opgericht in 1896. In ballingschap na 1940.

Heropgericht in 1989. Ledental: 450. Leider: Aloyzas Sakalas. Bezet sinds algemene verkiezingen van maart 1990 10 zetels in parlement (van 90 zetels). Werkt samen met regerend Sajoedis-volksfront.

SI-status: volledig lid.

Macedonië

Sociaal-democratische Partij van Macedonië

Nieuwe partij. Komt voort uit de liberale vleugel van de voormalige Socialistische Alliantie van Macedonië. Opgericht in 1990. Ledental: onbekend. Leider: Slavko Milosavljevski. Behaalde bij algemene verkiezingen van 1990 1,3% van de stemmen. Bezet geen zetels in het parlement.

SI-status: geen.

Socialistische Partij van Macedonië.

Nieuwe partij, zij het gevormd door een deel van de Socialistische Alliantie van Macedonië. Opgericht in 1990. Ledental: onbekend. Leider: Kiro Popovski. Behaalde bij algemene verkiezingen van 1990 5,8% van de stemmen. Bezet sindsdien vier zetels in het parlement (van 120 zetels).

SI-status: geen.

Moldavië

Sociaal-democratische Partij van Moldavië.

Nieuwe partij. Opgericht in 1990. Ledental: 200. Leaders: Oazu Nantoi en Alexander Kosjolew. Nog geen electoraal resultaat.

SI-status: geen. Wel contact.

Mongolië

Sociaal-democratische Partij van Mongolië.

Nieuwe partij. Opgericht in 1990. Ledental: onbekend. Leider: Bat-Erdeneen Batbayer.

SI-status: voorgedragen voor volledig lidmaatschap.

Montenegro

Partij van Montenegrijnse Socialisten.

Nieuwe partij. Komt echter voort uit een vleugel van het voormalige Socialistische Alliantie Front. Opgericht in 1990. Ledental: onbekend. Leider: Zarko Rakcevic. Nam deel aan algemene verkiezingen van 1990 als onderdeel van de Alliantie van Hervormingsgezinde Krachten die 17 van de 125 zetels veroverde.

SI-status: geen.

Oekraïne

Sociaal-democratische Partij van de Oekraïne.

Nieuwe partij. Maakt er echter aanspraak op de politieke erfgenaam te zijn van de in 1905 opgerichte sociaal-democratische partij. Opgericht in 1990. Ledental: 2000. Leider: Oleksander Sugonjoko. Nog geen electoraal resultaat.

SI-status: geen. Wel contact.

Verenigde Sociaal-democratische Partij.

Nieuwe partij, zij het voortgekomen uit Sociaal-democratische Partij (zie boven), die onmiddellijk na oprichting in twee groeperingen uiteenviel. Belangrijkste onderscheid betreft de internationale status van het land. De SDP is voor volledige onafhankelijkheid, terwijl de VSDP pleit voor soevereiniteit binnen enigerlei confederatie van (delen) van de voormalige Sovjetunie. Opgericht: 1990. Ledental: 400. Leaders:

Aleksandr Alin en Sergej Kileev. Nog geen electoraal resultaat.

SI-status: geen.

Oezbekistan

Geen sociaal-democratische partij of groepering bekend. De regerende Volksdemocratische Partij, opgericht in november 1991 en voortgekomen uit de voormalige communistische partij, heeft zich tot de SI gewend met het verzoek als waarnemer te worden toegelaten.

Polen

Poolse Socialistische Partij.

Oude partij. Opgericht in 1892. Tot fusie met communistische partij gedwongen in 1948. Bleef echter tevens als partij in ballingschap bestaan. Heropgericht in 1990. Ledental: 3000. Leaders: Jan Jozef Lipski (overleden in 1991), Peter Ikonowicz en Stanislaw Wasik. Steunde Lech Walesa bij de presidentsverkiezingen van november 1990. Had bij de algemene verkiezingen in oktober 1991 een lijstverbinding met Solidarność Pracą (zie hieronder). Bezet zelf echter geen zetels in het parlement.

SI-status: adviserend lid.

Als sociaal-democratisch aan te merken stromingen bevinden zich verder bij de volgende Poolse partijen:

Democratische Unie.

Een samenvoeging (sinds 1991) van verschillende delen van de politieke partij Solidarność, die na het uiteenvallen daarvan aanvankelijk los van elkaar opereerden. Vooral de groep rond Geremek en Kuron, geheten ROAD, was als sociaal-democratisch aan te merken (hoewel ze zelf die term steeds zorgvuldig vermeed).

Ledental: 15 000. Leider: Tadeusz Mazowiecki. Behaalde

bij de algemene verkiezingen van oktober 1991 12,31% van de stemmen en bezet sindsdien 62 zetels in het parlement (van 460 zetels). Electoraal sterkste partij van het land. Neemt echter geen deel aan de regering.

SI-status: geen.

Arbeiders Solidariteit (Solidarność Praca).

Een van de delen van het voormalige Solidarność. Formeel geen partij maar een vereniging. Identificeert zich met sociaal-democratische waarden en opvattingen. Opgericht in 1991. Ledental: 1000. Leiders: Karol Modzelewski en Ryszard Bugaj. Behaalde bij de algemene verkiezingen van 1991 2,05% van de stemmen en bezet sindsdien vier zetels in het parlement (van 460 zetels).

SI-status: geen. Wel contact met Westeuropese sociaal-democratische partijen.

Democratisch-Socialistische Beweging.

Afsplitsing van voormalige ROAD-groep (zie boven). Opgericht in 1991. Ledental: onbekend (maar gering). Leider: Zbigniew Bujak, die ook de enige parlamentszetel bezet.

SI-status: geen. Wel contact met Westeuropese sociaal-democratische partijen.

In mei 1992 zijn PSP, Arbeiders Solidariteit en Democratisch-Socialistische Beweging besprekingen begonnen over de mogelijke gezamenlijke oprichting van een nieuwe sociaal-democratische partij.

Roemenië

Roemeense Sociaal-democratische Partij (PSDR).

Oude partij. Opgericht in 1893. Tot fusie met communistische partij gedwongen in 1947. Bleef echter tevens als partij in ballingschap bestaan. Heropgericht in 1990. Ledental: 10 000. Leider: Sergei Cunesco (die ook al tot de leiders van

de vooroorlogse partij behoorde). Behaalde bij de algemene verkiezingen van mei 1990 0,5% van de stemmen en bezet sindsdien twee zetels in het parlement (van 400 zetels). Maakt deel uit van de oppositionele Conventie die bij de lokale verkiezingen van februari 1992 sterk winst boekte.

SI-status: adviserend lid.

Daarnaast zijn er in Roemenië talloze partijen en partijtjes die zich met het etiket sociaal-democratisch tooien. Van meer betekenis is vooral nog echter de Burger Alliantie Partij, waarin sociaal-democratische groepen en personen een plaats hebben. Net als de PSDR maakt de BAP deel uit van genoemde Conventie. De BAP onderhoudt contact met verschillende Westeuropese sociaal-democratische partijen.

Rusland

Sociaal-democratische Partij van de Russische Federatie (SDPRF).

Nieuwe partij, die echter aanknoopt bij de traditie van de mensjewistische (sociaal-democratische) partij uit de tijd van voor de communistische machtsovername. Opgericht in 1990. Ledental: 3600. Leiders: Boris Orlow, Oleg Roemjantsjew en Leonid Volkow. Bezet 6 zetels in het parlement (van 1068 zetels). Steunt het hervormingsprogramma van president Jeltsin, zij het niet zonder kritiek op diens politieke stijl.

SI-status: gast bij vergaderingen en congressen.

Slovenië

Sociaal-democratische Partij van Slovenië.

Nieuwe partij. Opgericht in 1989. Ledental: 3500. Jozef Pucnik. Leidde de DEMOS-coalitie die de algemene verkiezingen van april 1990 won. DEMOS-coalitie inmiddels uit elkaar gevallen, maar een aantal van de deelnemende partijen, waaronder de sociaal-democratische, vormen nog steeds de regering.

SI-status: geen. Wel contact met Westeuropese sociaal-democratische partijen.

Sloveense Socialistische Partij.

Nieuwe, kleine partij. Opvolger van voormalige blokpartij. Opgericht in 1990. Ledental: 10 000. Leider: Viktor Zakelj. SI-status: geen. Wel contact met Oostenrijkse SPÖ.

Partij voor Democratische Vernieuwing.

Nieuwe partij, maar opvolger van de voormalige Sloveense Bond van Communisten. Heeft zich bekeerd tot het democratisch-socialisme. Opgericht in 1990. Ledental: 50 000. Leider: Ciril Ribicic. Haar kandidaat voor het presidentschap, de populaire 'reformkommunist' Milan Kucan, won de presidentsverkiezingen van april 1990 met 58,4% van de stemmen (in de tweede ronde).

SI-status: geen.

Tadzjikistan

Geen sociaal-democratische partij of groepering bekend.

Tsjechoslowakije

Tsjechoslowaakse Sociaal-democratische Partij (CSD).

Oude partij. Opgericht in 1878 als de Tsjechische Sociaal-democratische Partij in Oostenrijk. In 1918, na stichting van de Republiek Tsjechoslowakije, heropgericht als Tsjechoslowaakse Sociaal-democratische Partij. Vóór de Tweede Wereldoorlog sterkste partij van het land. Tot fusie met communistische partij gedwongen in 1948. Bleef tevens als partij in ballingschap bestaan. Heropgericht in 1990. Ledental: 14 000. Leiders: Jiri Horak en Valtr Komarek. Feitelijk alleen actief in Bohemen en Moravië (zie Slowaakse Sociaal-democratische Partij). Haalde bij de algemene verkiezingen van juni 1992 gemiddeld 7% van de stemmen (derde Tsjechische

partij in electorale sterkte). Bezet 16 zetels in het federale parlement (twee Kamers van elk 150 zetels) en 16 zetels in het Tsjechische parlement (van 200 zetels).

SI-status: volledig lid (samen met Slowaakse Sociaal-democratische Partij).

Sociaal-democratische Partij in Slowakije.

Nieuwe partij, zij het afgesplitst van de Tsjechoslowaakse Sociaal-democratische Partij. Opgericht in 1990. Ledental: 1000. Leider: Alexander Dubcek (sinds begin 1992). Behaalde bij de algemene verkiezingen van juni 1992 alleen voor één van de twee federale Kamers met 6,09% de kiesdrempel (van 5%). Bezet 5 zetels in de Kamer van Naties (van 150 zetels). Niet vertegenwoordigd in Slowaaks parlement.

SI-status: volledig lid (zie boven).

Als sociaal-democratisch aan te merken stromingen bevinden zich verder bij de volgende Tsjechische en Slowaakse partijen:

Burger Beweging (Obcanske Hnuti).

Het progressieve deel van het voormalige Burger Forum (opgericht in november 1989), dat in 1990 bij de algemene verkiezingen een parlementaire meerderheid behaalde en de regering vormde, en waarvan president Vaclav Havel de voorman was, maar dat sindsdien in verschillende groeperingen uiteen is gevallen. Burger Beweging (leider: Jiri Dienstbier) wordt overigens gedomineerd door liberalen en oriënteert zich onder andere op de Liberale Internationale. Bleef bij de algemene verkiezingen van juni 1992 met gemiddeld 4,6% van de stemmen onder de kiesdrempel (5%).

SI-status: geen.

Associatie van Sociaal-democraten (ASD).

Kleine groepering van sociaal-democraten die formeel van

Burger Beweging deel uitmaakt, maar in werkelijkheid min of meer onafhankelijk opereert. Leider: Rudolf Battek.

SI-status: geen.

Burger Democratische Unie.

Maakte oorspronkelijk deel uit van het in november 1989 opgerichte Publiek tegen Geweld, de Slowaakse tegenhanger van Burger Forum (zie boven), maar dat na de regerings-overname in juni 1990 ook in verschillende groeperingen uiteen is gevallen. BDU is daarvan het meest progressieve deel. Bleef bij de algemene verkiezingen van juni 1992 met gemiddeld 4% van de stemmen onder de kiesdrempel (5%).

SI-status: geen.

Partij van Democratisch Links.

Nieuwe partij, zij het voortgekomen uit de voormalige Slowaakse communistische partij. Opgericht in 1990. Leider: Peter Weiss. Anders dan bij haar Tsjechische tegenhanger zijn er aanwijzingen dat deze post-communistische partij tamelijk geloofwaardig op weg is zich tot een democratisch-socialistische partij om te vormen. Behaalde bij de algemene verkiezingen van juni 1992 gemiddeld 14,4% van de stemmen (tweede Slowaakse partij in electorale sterkte). Bezet 23 zetels in federaal parlement (twee Kamers van elk 150 zetels) en 29 zetels in Slowaaks parlement (van 150 zetels).

SI-status: geen.

Toerkmenistan

Geen sociaal-democratische partij of groepering bekend. De regerende Democratische Partij Toerkmenistan, opgericht in november 1991 en voortgekomen uit de voormalige communistische partij, zoekt toenadering tot de internationale sociaal-democratie.

Wit-Rusland

De Witruussische sociaal-democratische partij noemt zich 'Gramada' (= partij). Nieuwe partij. Opgericht in 1991, zij het voortgekomen uit het in 1989 opgerichte Volksfront (Wedergeboorte) dat zich voor democratisering en onafhankelijkheid heeft sterk gemaakt. Ledental: 1500. Leider: Michas Tkatsjow. Bezet 12 zetels in het parlement (van 345 zetels). Oppositiepartij.

SI-status: geen.

Profiel

W.H. Vliegen – een groepsportret

Is het mogelijk in enkele tientallen bladzijden recht te doen aan het leven en werk van een vooraanstaand sociaal-democraat als W.H. Vliegen (1862-1947)? Zoveel produktieve jaren, zo'n lange reeks van gebeurtenissen, van partij- en publieke functies, van publikaties... Nemen we het oeuvre als leidraad, de ontwikkeling van zijn ideeën, de gebieden waarop en organisaties waarin hij de activiteiten ontplooidie die hem maakten tot wie hij was?

In het volgende heb ik geen van deze wegen gevolgd. In plaats daarvan wil ik de man portretteren door hem te plaatsen naast en tegenover een viertal andere persoonlijkheden die evenals hij een prominente rol speelden in het Nederlandse socialisme. Het is een opzet die nadelen heeft. Politiek laat zich niet reduceren tot karakters, tot persoonlijke verhoudingen. Toch meen ik dat een dergelijke benadering, hier ondernomen bij wijze van experiment, ons beeld van deze figuur kan verhelderen.

Jeugd

Willem Hubert Vliegen werd geboren in 1862 en groeide op in het dorp Gulpen, halverwege Aken en Maastricht. Het was een uithoek van het koninkrijk, waar het Duits en het Frans de bevolking vertrouwder in de oren klonken dan het Hollands, waar franken en marken even courant waren als guldens, en waar de sympathieën voor het jonge België sterker waren dan die voor het protestantse noorden.

Zijn moeder, afkomstig uit het inmiddels Belgisch geworden plaatsje Henri-Chapelle, stierf toen hij vijf jaar oud was.

Volgens familie-overlevering bezweek zij aan de gevreesde epidemie die in de jaren 1866-1867 vooral onder de volksklasse tal van slachtoffers maakte: 'Ze ging naar de markt en kwam terug en kreeg cholera en ging dood.' Zijn vader, die schrijnwerker was, ambachtsman zoals zijn voorouders, bleef achter met vijf kinderen: twee dochters en drie zoons. Het was niet ongewoon in dergelijke gevallen een of meer kinderen bij verwanten onder te brengen. Willem werd toevertrouwd aan de zorgen van een oom en twee tantes: ongetrouwde, al wat oudere mensen. De oom was koster van de katholieke kerk in Gulpen.

Een dorp in een uithoek – maar niet het bolwerk van achterlijkheid en roomse monocultuur dat de Noordnederlandse lezer zich daar misschien bij voorstelt. Gulpen, zo klein als het was, beschikte behalve over genoemde katholieke kerk ook over een hervormde. Bovendien was er een synagoge voor de joodse gemeente. De lagere school ter plaatse had onder hoofdonderwijzer J.M. Notermans een goede reputatie. En dan was er het klooster van de paters redemptoristen in het nabij gelegen Wittem. Een bolwerk van bedrijvigheid en cultuur: met niet alleen eigen groenteteelt, veestapel, steenbakkerij enzovoort, maar ook een indrukwekkende bibliotheek en zelfs een natuurkundig kabinet, dat met zijn telescopen, elektrische lampen, telegraaf en tal van andere moderniteiten alles bood (of in elk geval veel) wat op wetenschap beluste tijdgenoten kon boeien.

Kerk, school en klooster droegen elk op hun manier bij tot de ontwikkeling van de schrijnwerkerszoon, die later, woekerend met de in Gulpen gekweekte vaardigheden, menig antiklerikaal artikel uit zijn pen liet vloeien – maar tegelijk een moeilijk benoembare band met het katholicisme zou behouden.

Een roomse jongen die opgroeide in het huis van een koster, had een vanzelfsprekend, dagelijks contact met de kerk en het heilige. Willem was misdienaar en zong in het kerkkoor. Hij zou later zijn oom als koster kunnen opvolgen. Hij

was vlug van begrip en leerde gemakkelijk en graag, zodat ook een toekomst als priester werd overwogen. Hoe serieus waren die plannen, en uit wiens koker? We weten het niet. Maar er kwam niets van. Een hogere opleiding, ook een priesteropleiding, was destijds voor een kind uit een onbemiddeld milieu een minder voor de hand liggend pad. Zelf herinnerde hij zich later hoe hij als elfjarige zijn verzorgers aan de kop had gezeurd om van school af te mogen en een vak te leren: 'Waar van verder onderwijs toch geen sprake kon zijn, achtte ik mij zelf "uitgeleerd", wilde gaan werken en geld verdienen.'

Zijn vader had geen emplooi voor hem. De plaatselijke drukkerij van Alberts, die van Vliegen senior haar letterkasten betrok, had dat wel. Deze drukker profiteerde van Bismarcks *Maigesetze* (1873), die bedoeld waren om de Duitse clerus van Rome los te maken en nogal wat Duitse kloosterlingen, onder wie een aantal geleerden en schrijvers, naar Wittem had doen uitwijken. Zij bezorgden de drukkerspatroon een stroom opdrachten. Zo trok de jeugdige zettlersleerling Willem Vliegen weldra heen en weer tussen drukkerswerkplaats en klooster met proeven en kopij, en leerde behalve het typografenvak ook spelenderwijs Duits.

Hij bleef in Gulpen en bij Alberts tot zijn twintigste jaar. Hij had het er niet slecht. De uren in de drukkerij waren lang, maar het werk werd gaandeweg afwisselender en al op zijn veertiende verdiende hij er het volle zetterstarief. De dagelijkse omgang met kranten en boeken versterkte echter zijn gevoel dat er meer moest zijn dan het kalme, gemoedelijke leven in het Zuidlimburgse heuvelland, hoe behaaglijk dat op zichzelf ook was.

In 1882 trok hij de wereld in. En de wereld, gezien vanuit Gulpen, dat was bij voorbeeld een metropool als Luik. Andere mogelijkheden waren plaatsen als Verviers, Aken – de eerste echte stad die hij als kind had leren kennen. Maar Luik had het voordeel dat hij daar familie had wonen. Hij vond er werk in zijn vak en bleef er een jaar; genoot er van de grotere

vrijheid, en keek met verbaasde nieuwsgierigheid naar de tekenen van de nieuwe tijd: optochten met rode vlaggen, spandoeken met teksten als 'Vive le suffrage universel'.

De beweging

Slapte in de Luikse bedrijven, en geruchten over een aanstaande wereldtentoonstelling in Amsterdam die aan vele hand werk en brood zou verschaffen, brachten Vliegen op het idee naar het noorden te vertrekken. Contacten daar had hij niet, hij ging op de bonnefooi. Maar de gok was goed; hij kreeg ook in Amsterdam meteen werk als zetter, waarbij de omstandigheid dat hij behalve Nederlands nu ook Duits én Frans kende, van pas kwam.

Was hij in Luik nog wel eens – meer uit gewoonte dan uit overtuiging – op zondag naar de kerk gegaan, in Amsterdam voelde hij zich al spoedig aangetrokken tot het milieu van vrijdenkers en socialisten. Hun geschriften en redevoeringen pákten hem. Als jongen in Gulpen had hij al vaag gevoeld dat de begrippenwereld van de dorpspastoor hem te weinig ruimte bood. Eens had een van die zondagse preken in de parochiekerk tot een diepgaand gesprek geleid tussen Willem en zijn oom. 'Ik kon mij niet verenigen met de gedachte, dat een doodzonde – en daarover had ik mijn primitieve begrippen van dorpsjongen – de eeuwige straf in de hel ten gevolge zou hebben.'

Zoals voor zoveel Nederlandse socialisten, was ook voor Vliegen de schrijver Multatuli bij uitstek de man die het tekort van het overgeleverde christelijke denken verwoordde. Multatuli's befaamde 'Gebed van den onwetende', eindigend met de woorden 'O God, er is geen God!', maakte diepe indruk op hem. Dit hartstochtelijke verlangen naar helderheid, de opstandige weigering deemoedig het hoofd te buigen voor onbegrijpelijke dogma's die maatschappelijke misstanden leken te rechtvaardigen en bestendigen, was ook het zijne.

Op latere leeftijd, toen rooms en rood in Nederland met meer waardering naar elkaar begonnen te kijken, had hij de neiging zijn breuk met kerk en geloof te relativieren. Hij schreef die achteraf toe aan de geestelijke invloed van zijn toenmalige Amsterdamse omgeving van socialisten en Dageraads-mensen, en zijn eigen geringe zelfstandigheid als 21-jarige. Maar van gebrek aan zelfstandigheid is in zijn levensloop weinig te merken. Als hij juist deze kring betrad – en trouw bleef, dan kan dat alleen maar zijn omdat hij daar de dingen herkende die ook hemzelf bezighielden; omdat hij er een houding aantrof die hem aansprak, die ook de zijne was, of worden zou.

Dat een jong, avontuurlijk ingesteld werkman die graag las en om zich heen keek, bij de socialisten belandde, was trouwens niet verwonderlijk. Verwonderlijk is eerder hoe snel hij zich in deze voor hem volstrekt nieuwe wereld thuis voelde en er een vooraanstaande plaats verwierf. Nog geen half jaar nadat hij op het Centraal Station in Amsterdam arriveerde en op zoek ging naar een betaalbaar logement en (vooral) werk, sloot hij zich aan bij de plaatselijke Sociaal-Democratische Vereeniging. Enkele maanden later veranderde hij opnieuw van baas en vestigde hij zich in Maastricht; niet alleen kon hij daar als zetter werk krijgen, maar bovendien was hij van plan om er te gaan werven voor algemeen kiesrecht en socialisme. 'Het propagandistenbloed bruiste.' Ferdinand Domela Nieuwenhuis, de gewezen predikant, inmiddels vrijdenker, voorman en inspirator van de jonge socialistische beweging in Holland, had vertrouwen in de jonge bekeerling en zag hier een kans deze beweging ook in het zuiden wortel te doen schieten. In november 1885 trad Vliegen te Maastricht voor het eerst op als politiek spreker, met een voordracht getiteld 'Algemeen Stemrecht of Revolutie'. Verwijzend naar de grote kiesrechtbetoging die kort tevoren had plaatsgevonden, trok hij een parallel tussen de gebeurtenissen in Frankrijk in 1848 en de situatie in Nederland anno 1885. Zoals destijds het huis Orléans ten val

kwam, zo zou het ook het huis van Oranje kunnen vergaan, als de regeerders niet tijdig tegemoetkwamen aan de eisen des volks. Dreigende taal, die geheel in overeenstemming was met de politieke atmosfeer van dat roerige najaar.

Vliegens politieke activiteiten hadden hem intussen echter wel zijn baan gekost. Tot dusverre had hij bij het zoeken naar werk steeds de wind in de zeilen gehad. Profiterend van de conjunctuur, en geholpen door zijn vakmanschap en getuigschriften had hij probleemloos de overgang kunnen maken van Gulpen naar Luik, van Luik naar Amsterdam, en vandaar weer naar Maastricht. Maar na deze vier werkplaatsen keerde zijn fortuin en leerde hij wat werkloosheid betekende. Maandenlang zocht hij tevergeefs een nieuwe broodwinning. In januari 1886 vond hij die ten slotte in Den Haag, waar de door zijn eigen geestverwanten gedreven socialistische partijdrukkerij Excelsior een zetter kon gebruiken.

Vliegen/Domela

Kort nadat hij bij Excelsior was begonnen, raakte hij betrokken bij een conflict dat de geschiedenis inging als 'de zaak-Van Raay'. Het was zijn eerste ervaring met een verschijnsel dat bij de arbeidersbeweging scheen te horen; de eerste in een lange reeks van botsingen waarin politieke meningsverschillen, persoonlijke rivaliteit, verschillen in afkomst en temperament op een nauwelijks te ontwarren manier met elkaar vervlochten waren. 'Maar zelden heb ik een konflikt zóó in eens tot op de allerhoogste spits zien drijven,' merkte hij later zelf op. Een van de gezellen, die geen genoegen nam met het hem aangezegde ontslag, dreigde belastend materiaal naar de politie door te spelen. C.J. van Raay, die net als Vliegen zelf op de drukkerij werkte en tevens propagandist was, raakte bij de zaak betrokken. Hij had zich gemanifesteerd als iemand die over verschillende zaken anders dacht dan Domela en dat ook liet blijken. De kwestie escaleerde en liep uit op ontslag en roeyment van verschillende Haagse SDB-leden onder wie

ook Vliegen. Van Raay poogde een eigen socialistische organisatie op te richten. Domela Nieuwenhuis zou later in zijn memoires spreken van een heel listige poging van Van Raay om 'heeren' en arbeiders van elkaar te scheiden door het oprichten van een partij die uitsluitend uit handarbeiders zou bestaan. De poging mislukte al heel gauw en Vliegen keerde terug tot de SDB. Domela schonk hem opnieuw zijn vertrouwen. Vliegen werd in 1887 gekozen als lid van de Centrale Raad (vergelijkbaar met een partijbestuur) en zou de daarop volgende jaren herkozen worden. Dat hij nu volledig tot Domela's 'inner circle' behoorde blijkt uit het feit dat hij bij gelegenheid voor Domela de redactie van het partij-orgaan *Recht voor Allen* waarnam. Hij trouwde met een meisje dat hij in Maastricht had leren kennen en dat om hem van huis was weggelopen, Maria Margaretha (Greetsje) Hofman; toen hun eerste zoon geboren werd, noemden ze hem Ferdinand – naar de bewonderde voorman.

Samen met Domela en anderen maakte Vliegen in 1889 deel uit van de Nederlandse delegatie naar het internationale congres van socialisten in Parijs. Kort daarop was het weer Domela die de Centrale Raad voorstelde Vliegen te benoemen tot administrateur van het sociaal-democratische fonds tot uitkering bij overlijden – een begrafenisfonds. Het voorstel werd aangenomen, waardoor hij, met twaalf gulden per week, een van de eerste bezoldigde functionarissen in de beweging werd. Dit inkomen stelde hem in staat zich opnieuw in Maastricht te vestigen, nu onafhankelijk van een 'burgerlijke' broodheer. Zo kon hij daar zijn in 1885 noodgedwongen afgebroken propagandistische werk hervatten. Van 1889 tot 1897 bleef hij in deze stad actief. Zelf sprak hij later van 'harde maar mooie jaren'; jaren waarin het socialisme een aanzienlijke aanhang kreeg onder de katholieke fabrieksarbeiders.

De band tussen Domela Nieuwenhuis en Vliegen scheen hecht; de kortstondige breuk van Vliegen met de SDB in 1886 leek achteraf onbeduidend. Toch was 'de zaak-Van Raay' in

Portret van W.H. Vliegen, vermoedelijk daterend van de jaren 1885-1890. (Collectie IISG.)

zekere zin een voorspel van wat de twee propagandisten later uiteen zou drijven. Voor Domela Nieuwenhuis waren politieke eensgezindheid en persoonlijke loyaliteit niet van elkaar te scheiden. Volgelingen en medestanders die dat niet langer konden of wilden zijn, waren in zijn ogen al gauw verraders. Vliegen van zijn kant had, zoals de meeste arbeiders in de beweging, een groot respect voor Domela (Domela's verdiensten als pionier van de Nederlandse sociaal-democratie zou hij tot zijn dood toe erkennen), maar dat respect was niet onbegrensd. Voor de jonge Vliegen was het socialisme een bevrijdingsstrijd, te voeren voor en door de arbeiders. Buitenstaanders die zich daarin mengden bezag hij met wantrouwen.

Van Raays arbeiderisme paste bij het zijne. 'Neem gij mij niet kwalijk,' schreef Vliegen aan Domela, 'wanneer ik hier en daar eens hamer op de *bourgeois* die in onze beweging zooveel kwaad doen. Ik beschouw U als een uitzondering 't welk ik ook in 't publiek gaarne wil verklaren, indien het te pas komt.' Zijn loyaliteit ten opzichte van Domela ging ver. Maar Domela's toenemende afkeer van alles wat zweemde naar parlementair werk deelde hij niet. Hij onderkende bij Domela wat hij noemde 'anarchistische neigingen', maar tilde daar aanvankelijk niet zwaar aan. Wat voor hem veel zwaarder woog was de zorg 'dat wij bij de geringe krachten waarover wij heden beschikken, vereenigd blijven'. Toen de meningsverschillen over het 'parlementarisme' en het al dan niet deelnemen aan verkiezingen ernstiger werden, bleef Vliegen ze eerst relativeren. Het viel hem niet licht zich te verwijderen van Domela, die hem na stond, en zich te verbinden met luidruchtige nieuwkomers als Troelstra, die hij wantrouwde. Toen desondanks de breuk zich in de loop van 1894 voltrok – en nu voorgoed, gooide Vliegen, teleurgesteld over de wending die de dingen namen, de gewezen predikant met zijn geld en zijn burger-komaf alsnog op één hoop met andere vertegenwoordigers der bourgeoisie. Toch heeft hij hem in zijn geschiedwerk *De dageraad der volksbevrijding*

met veel waardering geportretteerd. De waardering scheen echter niet wederzijds. Want toen de enorme deining rondom de spoorwegstakingen in 1903 de arbeidersbeweging wederom in twee vijandige kampen uiteen deed vallen, was het de intussen anarchist geworden Domela Nieuwenhuis die olie op het vuur goot en de teleurstelling om het fiasco deed ontaarden in emotionele woede-uitbarstingen tegen het veronderstelde (nooit bewezen) 'verraad' van de sociaal-democraten, Vliegen voorop. Meer nog dan 1894 werd 1903 de waterscheiding tussen de 'oude' beweging en de moderne. Vliegens partijgenoot Jan van Zutphen verwoordde in *Het Volk* de ontgoocheling over het optreden van de door hem eens zo vereerde Nieuwenhuis, dat 'in niets meer herinnerde aan den kampvechter voor de paria's der maatschappij, die met nobele, hooge motieven tegen de leugen in onze samenleving te velde trok'.

Vliegen/Troelstra

Zijn naam is al gevallen en meer nog dan Ferdinand Domela Nieuwenhuis is hij een sleutelfiguur in het leven van Vliegen: Pieter Jelles Troelstra. Ruim dertig jaar liepen hun loopbanen parallel en opereerden zij gezamenlijk in de voorste linies van de sociaal-democratie; in het oog van de buitenwereld meestal zij aan zij, achter de schermen niet zelden tegenover elkaar. Rivalen kan men hen eigenlijk niet noemen. Terwijl Troelstra een sterke behoefte had een hoofdrol te spelen en als leider te worden erkend (net als zijn tegenvoeter Domela was hij op dat punt uiterst lichtgeraakt), was Vliegen heel anders. Zeker, ook voor hem waren 'de beweging' en zijn eigen leven ten nauwste met elkaar verbonden, ook hij wilde invloed hebben en sturen, maar hij kon er heel goed mee leven dat het licht van de schijnwerpers op anderen viel en niet op hem. Hij dacht sterker vanuit het collectief, de organisatie, hechte aan organisatorisch optreden, binnen de lijnen van meerderheidsbesluiten genomen door de daartoe bevoegde organen,

en kon woedend worden als partijgenoten regels en procedures aan hun laars laptten en door een *Alleingang* voldongen feiten schiepen. Niet omdat hij een letterknecht was, maar omdat die regels bescherming boden tegen solistisch optreden en desintegratie.

Juist dat solistisch optreden nu was bij uitstek de stijl van Troelstra. Al voordat de oprichting van de SDAP haar beslag kreeg, had hij zich daardoor een slechte reputatie verworven onder de toch al niet grote groep arbeiderspropagandisten uit de 'oude beweging' die zijn standpunten (strijd voor een betere kieswet en deelname aan verkiezingen) deelden. Vliegen, behorend tot die groep, zag hoe Troelstra alles naar zich toe probeerde te trekken en was er de man niet naar dit passief te ondergaan. Toen de pogingen tot bundeling van voor de politieke actie operende socialisten in het voorjaar van 1894 dreigden uit te lopen op een Troelstra-show, schreef Vliegen aan Schaper ronduit 'dat wij dergelijke dingen niet moeten dulden', en nam hij het initiatief tot het opstellen van een verklaring die 'het niet-volgen van den democratischen weg' door Troelstra openlijk afkeurde.

Vliegen en Schaper, gezamenlijk front makend tegen Troelstra's sterallures – dat patroon zou zich herhalen. In zijn *Gedenkschriften* stelt Troelstra het voor alsof *hij* van meet af aan de werkelijke leider der SDAP was, die om tactische redenen het organisatorische gedoe overliet aan anderen, bij voorkeur aan 'arbeidersfiguren die zich in de beweging hadden ontwikkeld'. Al spoedig werd hij gekozen tot lid van de Tweede Kamer en daar bouwde hij aan zijn roem; intussen, zo schrijft hij, 'had ik in het Partijbestuur vrij onbestreden de politieke leiding, waarbij Vliegen en Schaper mij veelal ter zijde stonden'. Als ergens in die vier delen memoires de waarheid geweld wordt aangedaan, is het hier wel. Onbestreden was Troelstra's leiding allerminst. Vliegen en Schaper stonden hem veelal juist *niet* ter zijde. Als iets onbestreden was, althans sedert Troelstra's eclatante verkiezingsoverwinning in maar liefst drie noordelijke districten tegelijk in het

jaar 1897, dan was dat hooguit het feit dat Troelstra, gezien zijn inzet, zijn eerezucht en redenaarstalent, en gezien ook de mogelijkheden die het kamerlidmaatschap bood, heel goede en misschien wel de beste papieren had om dat leiderschap te verwerven.

Hij had alles van de 'coming man'. In de ogen van tijdgenoten was de welbespraakte Friese advocaat echter niet de enige die eraan kwam. Een van die tijdgenoten wees op Vliegen als 'een der weinigen uit de arbeidersklasse die zelfstandig optreden verstaat en voldoende ontwikkeld is om als leider voorop te gaan'. Die eerste jaren na de breuk met de 'oude beweging' schenen deze typering te bevestigen. Vliegen was opsteller van het befaamde manifest der 'twaalf apostelen', 'Aan de Sociaaldemokraten in Nederland', en leidde de oprichtingsvergadering der SDAP. Hij maakte van meet af aan deel uit van het partijbestuur en werd bij de verdeling van functies speciaal belast met internationale contacten. In de zomer van 1896 nam hij samen met Henri Polak en Troelstra deel aan het Internationaal Socialistisch Congres te Londen. In de jaren 1897, 1898 en 1899 leidde hij de partijcongressen. Zijn werk in Maastricht moest hij in 1897 met pijn in het hart voor de tweede keer afbreken en nu voorgoed, maar daar stond tegenover dat hij door zijn verhuizing naar Rotterdam in het hart van het partijleven belandde. In Rotterdam werd immers *De Sociaal-Demokraat* uitgegeven, de enige partijkrant die na opheffing van een aantal regionale bladen overbleef, en bovendien zetelde hier het dagelijks bestuur. Vliegen werd eerst redacteur, later hoofdredacteur van de krant (Troelstra werd vanaf 1897 door zijn kamerlidmaatschap in beslag genomen) en in 1898 bovendien voorzitter van het partijbestuur. Hij schreef brochures, nam deel aan het werk van verschillende commissies, vertegenwoordigde de SDAP in het Centraal Bureau voor Sociale Adviezen en op congressen van uiteenlopende aard – kortom, ontplooidde die verbluffende mate aan activiteit die hem tot op hoge leeftijd zou kenmerken.

Hij ging geen enkele klus uit de weg, was voor alles inzetbaar. Alleen een gooi naar het kamerlidmaatschap scheen voor deze uitgesproken voorstander van parlementair optreden voorlopig niet aan de orde. Onder het heersende districtenstelsel boden de noordelijke provincies op dat moment de SDAP de beste kansen op het veroveren van kamerzetels; kandidaat-kamerleden als Troelstra en Schaper waren allebei zelf uit deze contreien afkomstig, een kandidatuur van de zuiderling Vliegen lag kennelijk minder voor de hand. Hij stond zelf in elk geval niet te dringen; 'ik gevoel maar weinig voor de politieke klimmerij en maakte ze alleen mee omdat ze noodzakelijk is'. Maar de plannen voor een eigen SDAP-dagblad namen vastere vormen aan en wat was logischer dan dat Vliegen, langzamerhand een geroutineerd persman en voortreffelijk ingevoerd in alles wat de partijgenoten bezighield, daarvan de hoofdredacteur zou worden?

Plotseling, in het najaar van 1899, kwam er in de opgaande lijn van zijn loopbaan een breuk. Wat er precies gebeurd is zal wel nooit helemaal worden opgehelderd, maar alles wijst op een liaison tussen Vliegen en de eveneens in Rotterdam wonende Aaltje Meines Hijlkema. Dat zou op zichzelf geen probleem hoeven zijn, maar beiden waren getrouwd met anderen. Aaltje was de echtgenote van Hessel Poutsma. Deze Poutsma, Rotterdams partijgenoot en drukker, die tevens lid was van de dagbladcommissie en in de produktie van het te stichten sociaal-democratische dagblad een belangrijke rol hoopte te gaan spelen, heeft zich waarschijnlijk over Vliegen beklaagd; misschien bij Troelstra, een oude bekende van hem. Er dreigde een schandaal. En dat moest koste wat het kost vermeden worden.

De zaak kwam in het partijbestuur. Vliegen ontkende 'de feiten' niet; evenmin sprak hij het onomwonden oordeel van zijn collega-partijbestuursleden tegen, dat hun voorzitter 'zich onmogelijk gemaakt heeft als publiek persoon'. Wel weerde hij dat de verhalen die Poutsma vertelde niet klopten, of althans niet helemaal, en in brieven aan vrienden zou hij

dat herhalen. Volgens hem leefden Poutsma en diens vrouw 'als kat en hond'. Kon in een huwelijk dat feitelijk niet meer bestond, van echtbreuk of overspel worden gesproken? Maar Vliegen kon Poutsma's verhalen niet openlijk gaan weerleggen 'omdat ik anders een definitieve hereeniging tusschen hem en zijn vrouw verhinder, die ik weer gaarne zag plaats hebben'. Aangezien de mannen onder elkaar de zaak betitelden als een 'abnormaliteit' en Vliegen zich achteraf zelfs heeft afgevraagd of hij niet de dupe was van een intrige tussen Troelstra, Poutsma en zijn vrouw, kan men vermoeden dat deze vrouw in de hele affaire een actieve rol heeft gespeeld.

Hoe dan ook, over de kern van de zaak bestond geen verschil van mening en over de oplossing eigenlijk ook niet: Vliegen moest weg. Men was het erover eens dat hij zijn posities in de leidende organen van de SDAP, met andere woorden zowel zijn voorzitterschap als zijn redacteurschap, moest opgeven, maar dat de partij hem de in deze omstandigheden pijnlijke aftocht naar een andere woonplaats en een nieuwe broodwinning zou vergemakkelijken. Hij zou 150 gulden krijgen om een en ander te kunnen dragen en bovendien zou zijn salaris als redacteur worden doorbetaald tot aan het partijcongres, te houden in het volgende voorjaar. Werd het dagblad inderdaad opgericht, dan kon Vliegen daar correspondent van worden vanuit zijn nieuwe woonplaats: Parijs.

Verbanning – het woord gebruikte hij later zelf, en alles wat daarbij hoort zou inderdaad zijn deel worden. Heimwee; terug willen, maar niet mogen; vervreemding... Toch scheen hij er aanvankelijk volledig mee akkoord. Het verslag van de betreffende besprekingen lijkt bepaald niet op het protocol van een strafproces tegen Vliegen. Het had er meer van weg dat de partijleiding met medewerking van Vliegen in tamelijk grote harmonie zocht naar de meest effectieve manier om de SDAP te beschermen tegen de wraakzucht van Poutsma – met wie men op het punt van ruzies en dreigende schandalen enige ervaring had. Om Poutsma ertoe te bewegen zijn mond te houden, moest men de man iets kunnen bieden.

Vliegens verdwijnen, weg uit de partijleiding en weg uit Rotterdam, was het zwijggeld voor Poutsma.

De toezegging over een correspondentschap bij de op te richten krant maakte intussen wel duidelijk dat de partij Vliegen bepaald niet voorgoed afschreef. En zijn nieuwe bestemming was geen strafkolonie. Parijs was het middelpunt van de wereld! Hij had de stad al eens bezocht, in 1889, vanwege het internationale socialistencongres. Voor het jaar 1900 stond wederom zo'n congres op de agenda, plus een wereldtentoonstelling, en beide zouden plaatsvinden in datzelfde Parijs. Zoals in 1883 Amsterdam met zijn tentoonstelling de typograaf Vliegen aanlokkelijk scheen, zo was het nu Parijs, dat de journalist Vliegen interessante mogelijkheden leek te bieden. Iemand met zijn talenkennis, zijn journalistieke ervaring en zijn contacten in de arbeidersbeweging van verschillende Europese landen moest er toch een redelijk inkomen bij elkaar kunnen schrijven.

Maar in 1883 had hij alleen met zichzelf rekening te houden. Nu was hij getrouwd en had hij drie kinderen, twee jongens, elf en vijf jaar oud, en een dochtertje van twee. De kinderen pasten zich in hun nieuwe woonplaats al gauw aan, de jongens leerden de taal spelenderwijs en brachten trots erekaarten van school mee naar huis. Maar hun moeder, voor wie de landverhuizing en alles daaromheen om meer dan een reden pijnlijk zal zijn geweest, vond er haar draai niet. 'Nu moet ik ook nog op mijn ouden dag fransch gaan leren,' schreef ze ironisch aan een vriendin. Bovendien was er de paradoxale omstandigheid dat Vliegens bekendheid met en connecties in de arbeidersbeweging hem niet alleen hielpen maar ook in de weg zaten: hij merkte bij ontmoetingen dat de mensen die hem van vroeger of van naam kenden vraagtekens plaatsten bij zijn plotselinge emigratie, ook al vroegen ze niet ronduit naar de redenen. Al met al had hij het gevoel dat er maar één manier was om zijn plaats in de beweging en het respect van zijn geestverwanten te herwinnen: terug naar Nederland, en dáár 'flink werken in 't belang der zaak'. Zo

mooi als zijn nieuwe woonplaats ook zijn mocht, vooral in de lente, Vliegen had meer dan een reden om vanuit Parijs herhaaldelijk bij vrienden als Wibaut, Van der Goes en Pieters erop aan te dringen te lobbyen voor zijn spoedige terugkeer.

Dat was niet gemakkelijk. Al wilden de meeste vooraanstaande figuren in de partij de Limburger absoluut niet kwijt, toch betekende de affaire dat hij voor onbepaalde tijd naar een plaatsje in de coulissen werd verwezen. Troelstra behoorde tot degenen die vonden dat die onbepaalde tijd niet te kort moest wezen; terwijl daarentegen de warmste blijken van sympathie en steun juist kwamen uit de kring van linkse kunstenaars en intellectuelen die zich sedert kort bij de SDAP hadden aangesloten (de Wibauts, het echtpaar Roland Holst, en Herman Gorter). Troelstra had Vliegens positie als hoofdredacteur van *De Sociaal-Demokraat* overgenomen en zou in 1900 als hoofdredacteur van de nieuwe krant *Het Volk* optreden. Tegenover Vliegens gedwongen vertrek en zijn verlangen terug te keren op een post in de beweging, nam Troelstra een dubbelzinnige houding aan. Aan de ene kant scheen hij Vliegen ervan te willen doordringen dat hij, Troelstra, hem om zijn grote verdiensten voor de beweging wilde behouden, dat hij hem 'vriendschappelijk gezind' bleef, dat hij zich zou inspannen om hem een correspondentschap aan het op te richten dagblad te bezorgen. Ook gaf hij hem vóór zijn vertrek naar Parijs een aanbevelingsbrief mee voor *La petite république*. Aan de andere kant sloeg hij een zedenprekerige toon tegen hem aan, sprak hij van Vliegens 'mispas' en van de 'zeer onsympathieke daden' waartoe deze had geleid. Geen wonder dat Vliegen de gedachte be kroop dat Troelstra deze gelegenheid met beide handen had aangegrepen om hem kwijt te raken.

Dat wat Troelstra zijn 'mispas' noemde en de onevenredig zware straf die erop volgde betekenden een forse aanslag op zijn incasservermogen. Zou hij zich maar niet liever helemaal uit de beweging terugtrekken en een gewoon burgermansbaantje zoeken? Hij zou altijd weer als letterzetter kun-

nen gaan werken – maar dat lokte hem niet erg. Beroerd van al het gekonkel in het kleine wereldje der Nederlandse sociaal-democratie, maakte hij plannen om nog veel verder weg te trekken, naar Transvaal. Maar op andere momenten stak de vechtjas in hem weer de kop op en overwoog hij desnoods zonder goedkeuring van ‘de bazen’ naar Nederland terug te keren. Er school een wrange ironie in het feit dat over de redenen van zijn plotselinge verdwijnen sluiers moesten blijven hangen, en dat juist hij, gewend zich zonder reserves in het vuur van de strijd te storten, op de achtergrond moest blijven zonder de partij, het congres, uit te kunnen leggen waarom. ‘Ik hel nog altijd over naar de mening dat de volle waarheid eigenlijk het beste was,’ meende hij zelf.

Maar de kansen keerden. Niet Vliegen, maar Poutsma was ten slotte degene die ontgoocheld naar Zuid-Afrika vertrok – mét zijn gezin. Zijn hoop op een belangrijke functie bij *Het Volk* ging niet in vervulling; in plaats daarvan hing hem een faillissement boven het hoofd. Zijn verdwijnen zal Vliegens terugkeer hebben vergemakkelijkt. Aan die terugkeer werden intussen door het partijbestuur wel voorwaarden verbonden. Voorlopig, in elk geval tot na de kamerverkiezingen van 1901, zou Vliegen zich op de achtergrond moeten houden. Een door hem samengestelde verkiezingsbrochure mocht wel verschijnen, maar niet zijn naam dragen. Als spreker optreden was voorlopig verboden.

Was het vertrek van de Poutsma’s een meevaller, Vliegen had opnieuw geluk toen er een vacature in de *Volk*-redactie kwam. Het partijbestuur was eenstemmig van mening dat Vliegen de aangewezen opvolger was. In maart 1902 kreeg Vliegen zijn vaste positie aan *Het Volk* als redacteur buitenland. De krant was gevestigd in Amsterdam en deze stad was inmiddels ook zijn nieuwe woonplaats geworden.

Zijn eerder aangehaalde opmerking over de ‘politieke klimmerij’ laat zien hoe sterk in de jaren rond de eeuwwisseling de gedachtenwereld van de oude beweging met haar weerzin tegen carrièremakers en parlementair geknoei nog in

PRIJS 15 CENT

De Matrozenopstand in de Zwarte Zee.

Verhaal der gebeurtenissen aan
boord van het Russische Oorlog-
schip „Knjas Potemkin” door

A. MATOUCHENKO

Machinist-kwartiermeester aan boord der „Potemkin”

VERTAALD DOOR W. H. VLIEGEN

■ MET PORTRET VAN DEN SCHRIJVER. ■

P.415
72

H. A. WAKKER & Co. — ROTTERDAM — MCMV.

Door Vliegen uit het Frans vertaalde brochure over een episode uit de Russische Revolutie van 1905. In een voorwoord noemde de vertaler de actuele gebeurtenissen in Rusland 'belangrijker dan ergens sinds een heele eeuw hebben plaatsgehad'.

hem voortleefde. De spoorwegstakingen van 1903, meesterlijk beschreven in Rütters klassieke studie, maakten daar voorgoed een eind aan. Het schitterende perspectief van een succesvol gezamenlijk optrekken met oude en nieuwe strijdmakers tegen de klassevijand week al ras voor de diepste ontgoocheling en verbittering.

Terwijl de gebeurtenissen in die bewogen maanden van 1903 zoals we zagen de kloof tussen Vliegen en Domela met alles waar deze voor stond onoverbrugbaar maakten, brachten ze diezelfde Vliegen eigenlijk voor het eerst op één lijn met Troelstra. Beiden beleefden ze de cruciale maanden op sleutelposten. Terwijl Troelstra hoofdredacteur was van *Het Volk*, mocht Vliegen de mede door hem opgerichte SDAP weer voor het eerst officieel vertegenwoordigen in het Comité van Verweer. Van dit comité werd hij tevens secretaris. Vanuit de coulissen terug op de voorgrond – maar in de denkbaarst ondankbare rol.

Wat nu in Nederland gebeurde had de inmiddels veertigjarige Vliegen in zekere zin al een keer eerder meegemaakt, maar dan in Maastricht in de jaren 1895-1896: een grote stakingsbereidheid bij een zwakke organisatie. Hij was van meet af aan niet optimistisch over de kansen van een algemene staking, maar zag in dat die er waarschijnlijk toch zou komen en meende aanvankelijk dat het mogelijk moest zijn om er vanuit het Comité van Verweer het karakter van een manifestatie aan te geven. Het was de via Vliegen verkregen informatie over de stemming onder het spoorwegpersoneel die Troelstra ertoe bracht zijn geruchtmakende artikel 'Wat nu?' te publiceren, dat een politieke staking ontraadde. Zoals bekend brak de staking toch uit; ze bereikte haar doel niet, maar lokte wel een repressie uit van ongekende afmetingen. De sociaal-democraten in het Comité van Verweer kregen stromen drek over zich heen. Op het SDAP-congres van 1903 waar het fiasco uitvoerig werd besproken, verdedigde Vliegen Troelstra's veronderstelde zwenking met kracht van argumenten.

Bracht het jaar 1903 Vliegen ondanks alles een come-back als publiek persoon, voor Troelstra werd het een dieptepunt. Zijn solistisch en onvast optreden oogstte kritiek aan alle kanten. Niet alleen latere communisten als Gorter en Pannekoek, maar ook iemand als Schaper beschouwde Troelstra's optreden bij de spoorwegstakingen als een van de treffendste illustraties van zijn falend leiderschap. Troelstra, gedesillusioneerd door zoveel gebrek aan begrip en respect, legde het hoofdredacteurschap neer.

In de zes jaren die volgden spitsten de tegenstellingen zich toe. Opnieuw, als in de periode die voorafging aan de stichting van de SDAP, vormden politieke en persoonlijke conflicten een onberekenbaar, explosief mengsel. Debatten over theorie, strategie en tactiek kregen een dosis venijn omdat de werkelijke inzet steeds meer Troelstra's leiderschap werd. Zoals hij zelf in elke opposant een potentiële Brutus zag, zo zagen velen in de partij hem als Caesar, strevend naar alleenheerschappij. Het resultaat van dat alles was een scheuring, die niet minder dan die van 1894 een stempel zou drukken op velen die haar meemaakten. Een belangrijke minderheid van de intellectuelen en kunstenaars rondom de marxistische periodieken *De Nieuwe Tijd* en *De Tribune* werd voorgoed van de partij vervreemd.

Vliegen was om zijn onorthodoxe opvattingen regelmatig het mikpunt van hen die in genoemde bladen de zuiverheid van het marxisme en de noodzaak van een principiële politieke lijn verdedigden tegenover al wat in hun ogen 'burgerlijk' was en naar 'opportunisme' zweemde. Toch behoorde hij niet tot degenen die een breuk wilden forceren. 'Onze opvatting der dingen is zoo breed dat er heel veel ruimte van beweging in is,' schreef hij eens aan een der *Nieuwe Tijd*-redacteuren, Frank van der Goes. Debat, polemiek, het bestaan van verschillende stromingen, het waren verschijnselen die bij het leven hoorden en die vriendschappelijke contacten en waardering dwars door die stromingen heen niet uitsloten. Vliegen zelf zou zijn hele leven op tal van momenten

publiekelijk afwijkende standpunten innemen en toch tegelijk als partijvoorzitter het streven naar een gemeenschappelijke noemer, naar eenheid symboliseren. Maar de 'ruimte van beweging' waarover hij in de aangehaalde brief sprak, was niet onbeperkt. Wanneer partijgenoten het in hun kritiek op elkaar te bont maakten; wanneer de onderlinge meningenstrijd belangrijker dreigde te worden dan de strijd tegen de gezamenlijke tegenstander, dan vond ook Vliegen dat daartegen opgetreden kon en moest worden. Een breuk moest worden vermeden, maar niet tot elke prijs. Was een breuk onafwendbaar, dan diende zo te worden gemanoeuvreed dat de groep die buiten boord viel (of geduwd werd) zo klein mogelijk bleef.

Anders dan Vliegen, trachtte Troelstra, nog altijd de eerste man in de SDAP-kamerfractie, zich in de richtingstrijd op te werpen als de man van het midden. Hij speelde graag de alziende stuurman die als geen ander het schip der partij op koers wist te houden tussen de klippen ter linkerzijde – de neiging tot revolutionaire fraseologie der intellectuelen – en de zandbanken aan de rechterkant – het gevaar vast te lopen in 'gewone' hervormingspolitiek. Ging het erom de marxisten in een hoek te drijven, dan bestookte hij hen met soortgelijke kritiek als Vliegen, Schaper, Spiekman en Helsdingen. Kwam het hem echter beter uit zich van laatstgenoemden te distantiëren, dan deed hij dat zonder scrupules. Zo had hij er geen moeite mee om Vliegen, die in veel opzichten sedert 1903 zijn bondgenoot was, in het openbaar af te schilderen als een man van uiterst rechts en zelfs afglijdend naar de Vrijzinnig Democraten. Het laatste was in de verhoudingen zoals ze destijds waren een van de ergste dingen die van een sociaaldemocraat gezegd konden worden. De Vrijzinnig Democraten waren immers 'bourgeois' en wie naar hen afgleed was dus al hard op weg klasseverraad te plegen. Geen wonder dat de samenwerking tussen Troelstra enerzijds, Vliegen en Schaper anderzijds, trekken van een monsterverbond vertoonde, en dat de toon in de briefwisseling tussen Troelstra

en Vliegen nu eens vriendschappelijk, dan weer fel-verwijtend is.

Wie in de jaren en maanden voorafgaand aan de scheuring van 1909 achter de schermen kon kijken, ontdekte dat als het ging om de vrijheid van meningsuiting binnen de partij, niet Troelstra de middenman was, niet Vliegen de rechtse diehard. Eerder was het andersom. Troelstra, gesteund door Schaper en Helsdingen – alle drie lid van de Tweede Kamer – stuurde aan op een hardere aanpak van de linkse luizen in de pels, terwijl de Amsterdammers Vliegen en Wibaut, samenwerkend in het dagelijks bestuur der partij, tot het laatst kansen op verzoening zonder royementen trachtten te benutten.

Maar de harde kern der oppositie – Wijnkoop, Van Ravesteijn en Ceton – wilde geen verzoening. De breuk werd in de eerste maanden van 1909 een feit. Politieke prenten uit die dagen tonen Troelstra als streng-gebiedend vorst met hermelijnen mantel en rijksappel; voor de drie weerspannige *Tribune*-redacteuren staan hakbijlen, galgen en guillotines klaar. Schaper en Vliegen figureren als beulsknecht en beul. Niet onaardig, maar ook niet helemaal juist, al was het maar omdat de afgebeelde executie der Tribunisten in werkelijkheid ook wel iets had van een collectieve zelfverbranding. Het gevolg was in ieder geval dat de Nederlandse sociaal-democratie, die in de internationale familie van socialistische partijen toch al tot de lilliputters behoorde, nu voorgoed was gespleten. Veelzeggend was het commentaar van de Vlaming Camille Huysmans 'dat in de Belgische partij de verhoudingen driemaal erger zijn, doch wij trekken er ons minder van aan'.

Succes zegt niets over de kwaliteit van een standpunt, maar een feit blijft dat in de jaren na de scheuring van 1909 de zaak der Tribunisten, te weten de door hen opgerichte Sociaal-Democratische Partij weinig weerklank vond, terwijl het de SDAP voor de wind ging. De uitslagen van de verkiezingen die kort na de scheuring plaatsvonden, vielen overigens tegen. Voor Vliegen persoonlijk betekenden ze een belangrijk

keerpunt, omdat hij nu zelf kamerlid werd. Hij bleef tevens redacteur van *Het Volk* en voorzitter van het partijbestuur, hetgeen een combinatie van functies opleverde die uniek zou blijven in de partijgeschiedenis.

Kwam de toenemende invloed van de partij al tijdens de grote kiesrechtacties in de jaren 1910-1912 op spectaculaire wijze tot uiting, het jaar 1913 bracht de grote sprong voorwaarts. De SDAP klom bij de kamerverkiezingen van 7 naar 18 zetels en werd als een der eerste sociaal-democratische partijen ter wereld voor de vraag geplaatst of zij zou deelnemen aan een coalitiekabinet met niet-socialisten. Ze was op een zakelijke benadering van die kwestie eigenlijk absoluut niet voorbereid. Toch had het 'ministerialisme' al bij verschillende gelegenheden (zoals de internationale congressen te Parijs in 1900 en te Amsterdam in 1904) tot diepgaande debatten onder socialisten geleid, debatten die ook aan de Nederlanders bepaald niet ongemerkt voorbij waren gegaan. Volgens een in 1900 aangenomen en in 1904 opnieuw bevestigde resolutie-Kautsky was socialistische deelname aan coalitiekabinetten slechts in uitzonderlijke gevallen toelaatbaar.

Was daarvan in Nederland in 1913 sprake? Nee, zo leek het aanvankelijk; de vrijzinnigen waren immers in de positie om een kabinet te formeren dat met parlementaire steun der SDAP werk kon gaan maken van enkele politieke verlangens waarvoor zowel de vrijzinnigen als de socialisten campagne hadden gevoerd: algemeen kiesrecht en staatspensioen. Regeringsdeelname van SDAP'ers leek daarvoor niet nodig en dus niet gewenst. Dat beeld veranderde toen duidelijk werd dat de vrijzinnigen er anders over dachten. Ze voelden er weinig voor de gevangenen te worden van een niet in de regering vertegenwoordigde fractie van socialisten. Ze boden de SDAP daarom drie ministersportefeuilles aan. Werden die niet geaccepteerd, dan was het nog maar de vraag hoe de regeringssamenstelling zou worden en wat er terecht zou komen van kiesrecht en staatspensioen.

Intensieve discussies in de boezem van de SDAP volgden.

De voorstanders van regeringsdeelname trokken aan het kortste eind. Voor de meerderheid die zich tegen regeringsdeelname kantte speelde vooral de angst een rol. Angst, dat de partij zou worden 'ingepakt' door de vrijzinnigen; dat het verschil tussen de partij van het opstandige proletariaat en die van de vooruitstrevende burgerij zou vervagen, en dat de SDAP daardoor van haar eigen aanhang vervreemd zou raken. Ofschoon Troelstra niet licht tilde aan de invoering van het algemeen kiesrecht en het staatspensioen, beheerste die angst ook hem. Vliegen en Schaper hadden er minder last van. 'De partij is niet van kraakporcelein,' meende Vliegen. Goed, er zou misschien 'een enkeling' kunnen overstappen naar Wijnkoops SDP. En wat dan nog?

De meerderheid van de partijleiding keek er anders tegen aan en besloot de ministersportefeuilles te weigeren. Toen Troelstra formateur Bos hiervan op de hoogte bracht, concludeerde deze dat zijn opdracht een nieuw kabinet samen te stellen 'gevormd uit de gehele linkerzijde der Staten-Generaal' dus onuitvoerbaar was. Niet alleen hijzelf, ook de partij die hij vertegenwoordigde wenste immers geen minderheidskabinet. Een spoedige verwezenlijking van de zowel door vrijzinnigen als door socialisten gepropageerde en door de verkiezingsuitslag binnen bereik gekomen hervormingen werd daarmee hoogst onzeker. Vliegen en Schaper stapten nu op eigen houtje naar Bos toe om na te gaan of er misschien nog een weg terug was. Ofschoon Troelstra deze daad zeer hoog opnam – hij heeft zelfs de term paleisrevolutie gebruikt – stemde hij ermee in dat de kwestie in dit nieuwe, niet door iedereen voorziene stadium zou worden voorgelegd aan een buitengewoon partijcongres. Op dit congres, gehouden te Zwolle in augustus 1913, hield een kleine meerderheid vast aan het oorspronkelijke besluit: niet meeregeren, in elk geval niet op dit moment.

Voor *alle* standpunten was veel te zeggen. Wie kon weten hoe een meeregeren zou uitpakken? Wie kon weten hoe een weigering zou uitpakken? Toekomstvoorspellingen over de

gevolgen van het een of het ander waren per definitie hoogst speculatief. Het algemeen kiesrecht kwam er wél, ook zonder SDAP-ministers, maar tegen de prijs van een 'rechtse' onderwijsregeling. Het staatspensioen kwam er ten slotte ook, maar pas veel en veel later.

Curieus is opnieuw de rol van Troelstra in deze aangelegenheid. Meer dan wie ook belichaamde hij de ambivalentie van de jonge sociaal-democratie: gevoelsmatig revolutionair, verstandelijk daarentegen overtuigd van de noodzaak de massa te winnen door praktische hervormingsarbeid met alle consequenties van dien. Rüter spreekt in dit verband van Troelstra's 'gespletenheid van geest', die in de ogen van deze historicus 'de volstrekte voorwaarde was voor zijn leiderschap van de SDAP'. Was het inderdaad zó erg: dat deze partij alleen iets kon worden onder de leiding van een geestelijk gestoorde? Want dat is waar Rütters formulering op neer komt. Vaststaat in ieder geval dat een dergelijk leiderschap geschikter was warme gevoelens te wekken bij de eigen aanhang dan bij degenen die dagelijks met hem moesten samenwerken. Het spreekt boekdelen dat Troelstra niet zozeer om zijn daden en nog minder om zijn denkbeelden befaamd werd maar vooral als symbool, als bewogen strijder. '1913' bewijst dat Troelstra als politicus geen succes was. De zwenkingen die hij maakte pasten misschien voor hemzelf in een consistente strategie, maar bleken in hun uitwerking zowel binnen als buiten de eigen kring verwarrend en ongeloofwaardig.

Vliegen van zijn kant zou de weigering der portefeuilles blijven beschouwen als een der grootste fouten die de partij ooit heeft gemaakt. De verhouding tussen partijvoorzitter Vliegen en partijleider Troelstra bleef ook nadien moeizaam. Nederland mocht dan tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal blijven, de neutraliteit van de twee meest vooraanstaande sociaal-democraten in dit land was dubieus. Terwijl Vliegen zich sterk betrokken voelde bij het lot van de geallieerden, lagen de sympathieën van Troelstra eerder aan de kant van de Duitsers. Vliegen wierp in de eerste oorlogsda-

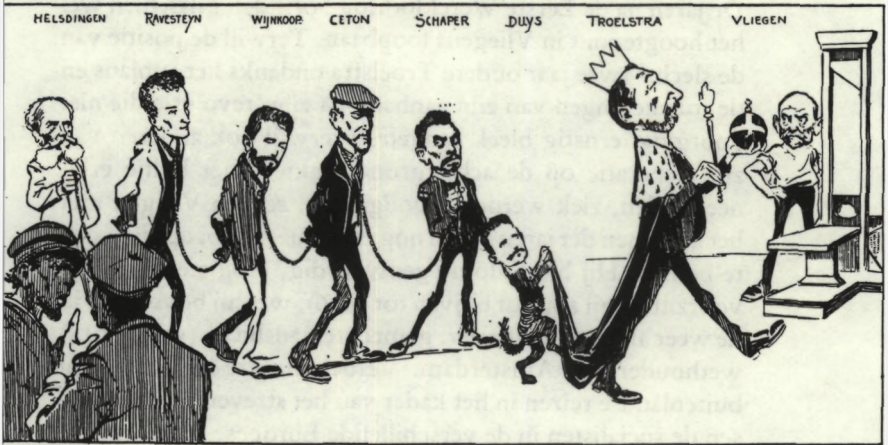
gen zelfs in het publiek de vraag op of ingrijpen (lees: oorlogsdeelname) van Nederland ten gunste van België en Frankrijk 'uit een oogpunt van zelfbehoud geen wijze politiek is'. Hij achtte de kans aanwezig dat Nederland door een Engelse schending van de Nederlandse neutraliteit onvrijwillig tot oorlogsdeelname gebracht kon worden, en wel aan Duitse kant. Als het er dan toch van komen moest, kon men beter meteen zelf partij kiezen, maar dan voor de goede kant, dat wil zeggen die van de geallieerden. Troelstra reageerde fel en het scheelde niet veel of deze zaak had Vliegen zijn plaats in de redactie van *Het Volk* gekost. Ook nadien bleef hun houding ten opzichte der oorlogvoerenden verschillend. Vliegen sprak zelf in dit verband van 'een zeer groot gevoelsverschil' en onderdrukte met moeite zijn lust hierover openlijk met Troelstra te polemiseren.

Toen in november 1918 laatstgenoemde, sterk onder de indruk van de gebeurtenissen in Duitsland, ook voor Nederland de revolutie aankondigde, was het hek van de dam. De partijleiding, die net zo min als haar parlementaire voorman over een actieplan tot overname van de Staat der Nederlanden beschikte, werd van alle kanten bestormd met vragen van partijleden en afdelingen wat er gedaan moest worden, respectievelijk wat er ging gebeuren. Typierend is de wijze waarop Vliegen ze beantwoordde: Wacht het congres af. Of de eerst min of meer gesuggereerde en vervolgens min of meer herroepen staatsgreep de partij op de lange duur heeft geschaad of niet, dat zal wel ten eeuwigden dage een omstreden kwestie blijven. Hoe dan ook, de gang van zaken op dat novembercongres, geen partijcongres maar een congres van SDAP en NVV gezamenlijk, mag in veel opzichten symbolisch heten. Troelstra zou op de eerste congresdag de politieke inleiding houden; hij liet het echter, als zo vaak in zijn lange loopbaan, afweten. Zoals het de dag tevoren Schaper was geweest die in een uiterst vijandige Tweede Kamer het optreden van zijn ingestorte voorman van de noodzakelijke follow-up moest voorzien (wat hij op indrukwekkende wijze

deed), zo was nu op het congres Vliegen de aangewezen figuur om in plaats van Troelstra de partij respectievelijk de gehele 'moderne' arbeidersbeweging weer op één lijn te krijgen. Zijn opzet was, zonder Troelstra's persoon of positie ter discussie te stellen, toch diens koers te corrigeren of, in zijn eigen woorden, de actie op de legale weg terug te brengen. Ofschoon hij de leider dus betrekkelijk buiten schot liet, bleek toch bij veel congresgangers de indruk te bestaan dat hij en de andere voormannen Troelstra het liefst wilden laten vallen. Misschien was dat ook wel zo, maar, zoals Vliegen later opmerkte, 'Troelstra was nu eenmaal geen figuur, die men gemakkelijk verloochent'. Zozeer was Pieter Jelles al tijdens zijn leven uitgegroeid tot symbool van de beweging, dat zijn mede-apostelen, zeker op dat kritieke moment, hem onmogelijk konden afdanken; ze gunden de tegenstanders het plezier niet, nog afgezien van de vraag of de eigen aanhang het had geslikt. Op de tweede congresdag verscheen Troelstra alsnog. Hij zag er deerniswekkend uit en kreeg een ovatie. Hij sprak, en kreeg weer een ovatie. Het partijcongres in het voorjaar van 1919 vertoonde een soortgelijk beeld: de brokkenpiloot werd toegejuicht, en het waren zijn opposenten, de Schapers en de Vliengers, die de verwijten kregen.

Het was een hele kunst om zich naast iemand als Troelstra op het voorste plan te handhaven zonder hoorndol te worden of zichzelf te verloochenen. Toen Troelstra aan het eind van zijn leven zijn memoires publiceerde, vol zelfrechtvaardiging en verwijten naar links en naar rechts, reageerden Schaper en Vliegen ieder op hun eigen wijze. Schaper, gekwetst, kwam in 1933, tot woede van de Troelstra-vereerders, met tegenmemoires. Vliegen deed er het zwijgen toe, en beperkte zich tot een persoonlijke brief aan de zieke voorman. In zijn SDAP-geschiedschrijving plaatst hij weliswaar hier en daar een kritische kanttekening, maar respect voor Troelstra's persoon en prestaties overheerst.

Het laatste bedrijf van het Deventersche drama.

Spotprent op de breuk in de SDAP, 1909. Koning Troelstra en beul Vliegen. Tekenaar onbekend.

De jaren na de Eerste Wereldoorlog vormden misschien wel het hoogtepunt in Vliemens loopbaan. Terwijl de positie van de slechts twee jaar oudere Troelstra ondanks het applaus en de toejuichingen van zijn aanhang na zijn 'revolutie die niet doorging' ernstig bleek aangetast; terwijl ook anderen van zijn generatie op de achtergrond raakten, het bijtje erbij neerlegden, ziek werden, doodgingen, scheen Vliegen met het klimmen der jaren alleen nog maar meer hooi op zijn vork te nemen. Hij bleef alomtegenwoordig. Nog steeds partijvoorzitter (hij zou dat blijven tot 1926), was hij bovendien in de weer als parlementariër, gemeenteraadslid en (vanaf 1914) wethouder van Amsterdam. Verder maakte hij een aantal buitenlandse reizen in het kader van het streven de sfeer tussen de socialisten in de verschillende Europese staten te verbeteren en de Tweede Internationale weer op poten te zetten. Hij publiceerde tussen de bedrijven door ook nog de eerste twee delen van zijn veelgeprezen SDAP-partijgeschiedenis *Die onze kracht ontwakende deed*.

Omdat het zelfs voor een Vliegen allemaal een beetje te veel werd, liet hij het wethouderschap van Amsterdam vallen voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer. In 1924 verhuisden hij en vrouw van Amsterdam naar Den Haag. Niet alleen gezondheidsredenen, ook andere omstandigheden maakten het in zekere zin gemakkelijker het geliefde maar kille en vochtige Amsterdam te verlaten. De kinderen waren nu het huis uit, waardoor het daar volgens hun vader 'wel wat leeg en triest' was geworden. Oude Amsterdamse vrienden vielen weg: De Roode, zijn oud-collega bij *Het Volk*, was vertrokken naar Genève; Van Kuijkhof, lange jaren zijn rechterhand als partijsecretaris, was in 1921 overleden. Aan de andere kant bleven er ook na zijn vertrek in de hoofdstad genoeg capabele partijgenoten over om onder de bezielende leiding van Wibaut een socialistische gemeentepolitiek vorm te geven.

Hemzelf trok op dat moment de landelijke politiek sterker. Het algemeen kiesrecht was ingevoerd, de SDAP was in de Tweede Kamer de op een na grootste groepering geworden – en leek niet heel Europa een periode van socialistisch bestuur tegemoet te gaan? Vliegen, in 1922 zestig jaar geworden, stond in de startblokken om in de sociaal-democratische kamerfractie een leidende rol te gaan spelen. Mocht de meerderheid van die fractie het willen, dan zou hij Troelstra's plaats als eerste man innemen. Maar het liep anders. Toen de fractie in 1925 na Troelstra's vertrek uit het parlement een nieuwe voorzitter koos, kreeg Vliegen vier stemmen. Zelf stemde hij overigens op de man die met 16 van de 20 stemmen werd gekozen: J.W. Albarda. Troelstra zelf zag in Albarda de meest geschikte opvolger, al had Albarda's wethouderschap in Den Haag de man in zijn ogen meer tot regent dan tot strijder en volkstriebun doen uitgroeien. Ook Vliegen, die tot 1937 Albarda's rechterhand in de kamerfractie zou blijven, vond Albarda 'te weinig strijdlustig', maar meende 'dat hij de beste van 't span is, als men er van uit gaat dat 't een van de jongeren zijn moest, wat ik best vind'. Albarda was op dat ogenblik 48 jaar.

Intussen had zich op het politieke toneel in de persoon van de vakbondsman Roel Stenhuis een nóg jongere gepresenteerd, die in Troelstra's ogen zeer veelbelovend was en dat ook graag wilde weten. 'Stenhuis vertelt aan wie het weten wil dat Troelstra hem heeft gezegd in hem den voortzetter van zijn politiek te zien. Hij voelt zich als had hij den profetenmantel geërfd,' merkte Vliegen op. Met de vergrijsde profeet had Stenhuis niet alleen grote capaciteiten als redenaar en agitator gemeen, maar ook een brandende eerezucht. In de SDAP had hij in de eerste oorlogsjaren behoord tot de oppositie tegen de godsvredepolitiek van de partijleiding. In 1919, op zijn 34ste, was hij voorzitter van het sterk gegroeide NVV geworden en bovendien voorzitter van de AJC, waar hij het nogal goed kon vinden met een andere Troelstra-bewonderaar: Koos Vorrink.

Evenals Troelstra zocht Stenhuis een tussenweg tussen het communisme aan de ene kant en de doorgaans als reformisme betitelde opvattingen van Vliegen en Schaper aan de andere. De tijd leek er rijp voor. Voor iemand met enig temperament was het toch ondenkbaar dat de toekomst niet méér in petto zou hebben dan traag en saai van verkiezing naar verkiezing en van hervorminkje naar hervorminkje sukkelen? Door een 'aktieve dreiging van de arbeidersmassa' was veel meer te bereiken en daartoe moest de vakbeweging nadrukkelijker dan tot dusverre het terrein van de politiek betreden. Pogingen een grotere vakbondseenheid tot stand te brengen waren weliswaar op niets uitgelopen, maar de succesvolle agitatie rondom de vlootwet in 1923 had gedemonstreerd wat een gezamenlijke inzet van SDAP en NVV, geheel in de traditie van de kiesrechtbeweging van voorheen, vermocht.

Nauwe samenwerking tussen partij en vakbeweging werd trouwens ook door vooraanstaande SDAP-leiders bepleit. Niemand minder dan Troelstra zag het als een eis des tijds. Regelmatiger samen overleggen kon in elk geval geen kwaad. Daarnaast wilde het NVV ruimer vertegenwoordigd worden in de Tweede-Kamerfractie. Ook dacht men over deelneming van het NVV aan de opstelling van het verkiezingsprogram.

In het najaar van 1924 zou een en ander worden besproken in enkele gezamenlijke vergaderingen. Vliegen formuleerde een aantal stellingen om de bevoegdheden van vakverbond en partij af te bakenen. Rechtstreekse bemoeienis van het NVV met bij voorbeeld de kandidaatstelling wees hij van de hand. De gang van zaken tijdens de bijeenkomsten waarop deze stellingen werden besproken, maakte duidelijk dat ook hier weer de gedachtenwisseling over feitelijke toestanden en al dan niet wenselijke veranderingen werd doorkruist door persoonlijke ambities en wantrouwen. Schaper bracht openlijk Stenhuis' eerzucht ter sprake en voegde eraan toe dat men beweerde dat hij zelf partijvoorzitter wilde worden – waarop Stenhuis onmiddellijk riep: 'Namen noemen, wie heeft dat

gezegd! Vliegen, meer dan Schaper tot diplomatie geneigd, vond de verlangens van het NVV om in de Kamer vertegenwoordigd te zijn legitiem en peinsde er niet over om Stenhuis (al vanaf zijn jonge jaren SDAP-lid, tenslotte) het recht op een politieke rol te ontzeggen. Wat hem echter te ver ging was dat Stenhuis die rol wilde spelen *via* de vakbeweging; dat hij bevoegdheden van de partij wilde overhevelen naar het NVV, respectievelijk naar een 'Centrale Raad van de Arbeid' waarin beide samengingen, of zelfs naar een Arbeiderspartij opgebouwd volgens het model van de Engelse Labour Party. Al gauw bleek dat Stenhuis' benadering van het onderwerp niet volledig door zijn collega's in het NVV werd gedragen.

Niettemin werd de verhouding tussen vakverbond en partij slechter. Geconfronteerd met onrust en boosheid uit de SDAP-afdelingen nam Vliegen het in 1925 als congresvoorzitter op voor Stenhuis' vrijheid van meningsuiting; achter de schermen was zijn toon echter minder vriendelijk. Steeds vaker en eigenmachtiger opereerde het NVV immers op terrein dat traditioneel ofwel door de partij of althans door beide gezamenlijk werd betreden. 'Heb je gezien wat Stenhuis ons nu weer levert? We kunnen nu geen stroohalm meer toegeven,' schreef Vliegen aan Troelstra, toen bekend was geworden dat het NVV het groots te vieren afscheid van Troelstra in september 1925 wilde aangrijpen om een 'congres van de arbeid' te houden. Zo'n evenement was ongetwijfeld bedoeld als opmaat tot de vorming van de door Stenhuis beoogde Arbeiderspartij. Wat bezielde die man, de bijl aan de wortels van de bestaande organisaties te leggen zonder dat de hoogste organen, de congressen, eraan te pas kwamen? Dit was geen gewoon verschil van mening over tactiek; het was een aanslag op het bestaan zelf van de door Vliegen opgerichte en geleide partij. Enkele felle artikelen van de partijvoorzitter in *Het Volk* luidden een ware anti-Stenhuis-campagne in. Ten slotte werd in gezamenlijk overleg een compromis gesloten: rondom Troelstra's afscheid in september zou een gezamenlijk congres plaatsvinden, maar dan wel met een gewijzigd programma.

Hoeveel kanttekeningen men ook kon maken bij Stenhuis' optreden, zijn verhalen vertegenwoordigden – al was het maar door zijn functie in het NVV, en daarnaast door alle deining die was ontstaan – méér dan de individuele oprisping van een machtswellusteling. Vandaar Vliegens voorstel om Stenhuis op het eerstvolgende reguliere SDAP-congres de gelegenheid te geven zijn reorganisatieplan aan de partij voor te leggen. Daarbij zou een en ander vooral 'zo concreet mogelijk' moeten worden uitgewerkt. Van NVV-zijde had men liever gezien dat zo'n congres een in een gezamenlijke commissie voorgekookte beslissing op zijn bordje kreeg. Maar Vliegen keerde de zaak om: een commissie met een dergelijke ingrijpende opdracht kon alleen door een congres worden ingesteld.

Stenhuis nam de uitdaging aan. Maar wat hij het in april 1926 te Rotterdam gehouden congres voorlegde was opnieuw een serie beschouwingen over de ontwikkeling van het kapitalisme – niet het doorrekenen van de organisatorische consequenties van zijn Labour Party. Ook liet hij de vraag onbeantwoord hoe die nieuwe opzet tot machtsvergroting van de arbeidersbeweging zou leiden. Hierop werd hij door de geroutineerde congresvoorzitter Vliegen (volgens zijn eigen telling was dit het 25ste partijcongres dat hij voorzat) onmiddellijk gepakt.

Het blokkeren van organisatorische veranderingen was voor Vliegen overigens geen doel op zichzelf. Veel belangrijker was voor hem de aard van de motieven die Stenhuis tot zijn suggesties brachten. Stenhuis meende dat de verhoogde revolutionaire spanningen in Europa eenwording van economische en politieke arbeidersorganisaties noodzakelijk maakten; het proletariaat moest een buitenparlementaire vuist kunnen maken, niet alleen om een aanslag op de politieke rechten van de arbeiders te kunnen afslaan, maar ook om offensief te kunnen optreden. Gezien de 'crisis in permanentie' waarin het kapitalisme was geraakt, moest de socialistische arbeidersbeweging thans 'alle geëigende machtsmidde-

len' inzetten om 'de kapitalistische politiek en ekonomie te overwinnen'. Van revolvers, bommen en granaten was weliswaar geen sprake, maar de geoefende luisteraar kon hier toch onmiskenbare echo's waarnemen van de revolutionaire aspiraties van 1918 en 1903.

Ook een man als Vliegen kon zich nog wel een situatie voorstellen waarin de gewone parlementaire middelen en het bewandelen van de wettelijke weg niet meer toereikend waren. Maar Stenhuis scheen dergelijke situaties in het Nederland van de jaren twintig aanzienlijk dichterbij te achten dan de leden van het partijbestuur. Zijn denkbeelden waren bepaald niet onzinnig, maar hij verzwakte zijn eigen kansen door al te individualistisch opereren. Over zijn congresrede had hij zijn NVV-collega's niet geraadpleegd, 'onorganisatorisch' optreden dat hem dan ook ter plekke voor de voeten werd gegooid. Zijn tegenspelers, zowel in de vakbeweging als in de partij (Vliegen in de eerste plaats), had hij schromelijk onderschat. Ondanks het applaus waarmee verschillende van zijn gespierde uitspraken waren begroet, bleek tegen zijn argumentatie zoveel weerstand te bestaan dat Vliegen na Stenhuis' weerwoord een repliek van zijn kant overbodig achtte. Het niet erg revolutionaire voorstel tot instelling van een commissie die een onderzoek zou moeten doen naar de mogelijkheid en wenselijkheid van een Arbeiderspartij, werd weggevaagd. Slechts twaalf afgevaardigden stemden vóór. Zo bleek Stenhuis met zijn Arbeiderspartij, bedoeld om zelf de leiding van de beweging in handen te krijgen en wel zo spoedig mogelijk (en daarbij Vorrink als tweede man in te schakelen), ver over dat doel heen te hebben geschoten. Gelukt was hem wel wat maar weinigen lukte: de oude Vliegen in de gordijnen te jagen. In zijn SDAP-geschiedenis *Die onze kracht ontwakende deed*, verschenen in de jaren twintig, hield de partijvoorzitter Stenhuis belerend voor 'dat een beweging als de socialistische geen deeg is dat men naar eigen wil in verschillende vormen kan gieten, maar een gegroeid organisme, dat met zijn wortels vastzit in historische bodem en daaruit alleen nieuwe krachten putten kan'.

Intussen had Stenhuis zoveel partij- en vakbondsfunctionarissen tegen zich in het harnas gejaagd, dat hij in 1928 het voorzitterschap van het NVV moest neerleggen. Datzelfde jaar werd de samenwerking van vakbeweging en partij geïnstitutionaliseerd in de 'Algemeene Raad'; een jaar later volgde de oprichting van De Arbeiderspers. Tegenstellingen en competentiestrijd tussen SDAP en NVV zouden echter ook daarna van tijd tot tijd weer opplaaien. Opvattingen als die van Stenhuis – het kapitalisme komt er niet meer bovenop, het is op sterven na dood, wij moeten in de aanval – wonnen in het begin van de jaren dertig tijdelijk veld. Ze bleven begrijpelijkerwijs een bron van spanning vormen en beheersten het partijcongres van 1932. Evenals in 1926 stond hier het duo Vliegen (die het congres voorzat) en Albarda (als Troelstra befaamd om zijn magistrale redevoeringen) op de bres voor de partijkoers. Tegenover zich zagen zij een overwegend jongere garde die een offensiever optreden verlangde. Anders dan in 1926 kwam het nu tot een scheuring. Het aantal van hen dat de partij verliet – onder hen Roel Stenhuis – was aanzienlijk groter dan in 1909; het liep in de duizenden. Toch zou de nieuwe partij die uit de breuk voortkwam, de OSP, geen serieuze, blijvende concurrent voor de oude blijven.

Vliegen/Vorrink

Ten tijde van de scheuring van 1932 (de derde in de geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratie, de derde ook waarbij Vliegen een sleutelrol vervulde) was hij in zijn zeventigste jaar. De toekomst van de SDAP ging hem nog altijd zeer ter harte. De lankmoedigheid die hij als partijbestuurder aan de dag legde jegens de querulanten en neuroten waar de beweging altijd zo rijk aan is geweest (een tijdgenoot noemde hem zelfs 'ongeschikt om een royement uit te spreken tegen den ondulbaarsten opstandeling'), maakte plaats voor doortastende hardheid wanneer er sprake was van georganiseerde, systematische oppositie; dan doemde het spook van *De*

Tribune weer op. Intussen scheen de roem die met het jarenlange prominent-zijn gepaard ging hem tamelijk onverschillig te laten. Te goed besepte hij de vergankelijkheid ervan: 'Als ik er aan denk hoe bijvoorbeeld de beste voorgangers in de beweging een paar jaar na hun dood volkomen vergeten zijn, dan maak ik mij daaromtrent niet veel illusies. Wie denkt nog aan Helsdingen, aan Van Kol, aan Sannes? Alleen Troelstra leeft nog wat voort, maar hoe lang nog?'

Wie meent dat dergelijke relativerende overpeinzingen hem langzamerhand in de stemming brachten om zich uit het politieke leven terug te trekken, vergist zich. Integendeel – het vooruitzicht wellicht spoedig aan de kant te worden gezet, benauwde hem. Toen A.H. Gerhard in 1931 de Tweede Kamer verliet, was Vliegen de nestor van de fractie geworden. Daar was hij niet blij mee: 'Als ik zoo in de partij de stemmen hoor om de ouderen op zij te zetten, dan zie ik aankomen dat ik in 1933 ook niet zal terugkeeren. Ik krijg dan volledige rust en daar ben ik een beetje bang voor.'

Zijn vrees bleek voorbarig; hij mocht in 1933 nog voor vier jaar bijtekenen. Maar dat de aandrang op de ouderen om plaats te maken voor jongeren in de partij sterker werd, was een feit. De tegenvallende ontwikkeling van het stemmen- en zeteltal, gevoegd bij de geringe neiging van een hele reeks in de strijd vergrijsde pioniers om vrijwillig met pensioen te gaan, vormde voor ambitieuze jongeren een levensgroot obstakel.

Een van die jongeren was Koos Vorrink. Hij was voor in de veertig – piepjong dus, in de ogen van het gevestigde partij kader. Niettemin lukte Vorrink wat Stenhuis niet was gelukt: zijn invloedrijke positie in een nevenorganisatie exploiteren om een leidende post in de partij te veroveren. Dank zij een doelgerichte mobilisatie van AJC'ers en oud-ACJ'ers wist Vorrink zich door zoveel SDAP-afdelingen naar voren te laten schuiven als kandidaat-voorzitter, dat andere kandidaten zich terugtrokken.

Nu was het voorzitterschap van de SDAP per traditie een

functie zonder glamour. Het hoofdredacteurschap van de partijkrant, het leiderschap van de sociaal-democratische fractie in de Kamer, dat waren de belangrijkste posten. De partij werd niet geleid door een mijnheer (laat staan door een mevrouw), maar bestuurd door een collectief, dat dan ook partijbestuur heette. Zo'n gezelschap had natuurlijk wel een voorzitter nodig – en een secretaris. Terwijl de functie van secretaris, aanvankelijk gecombineerd met het penningmeesterschap, al vroeg een betaalde baan was geworden, bleef het voorzitterschap lange tijd een onbezoldigde nevenfunctie. Of de betrokkene beschikte over voldoende jeugdig elan en een dynamische uitstraling, vroeg niemand zich af – als hij maar kon voorzitten. Vliegen kon het; daarom was zijn jarenlange voorzitterschap onomstreden. Weliswaar zag menigeen in hem de aartsvader van het revisionisme en het reformisme in de partij, de man van rechts, de vleesgeworden gematigdheid; maar zijn zakelijkheid en zijn neiging tot bemiddelen en verzoenen maakten hem bij uitstek geschikt zowel het partijbestuur als de congressen te presideren. Hij benadrukte graag dat het PB geen debating-club moest worden; het moest zaken doen, geschillen oplossen, knopen ontwarren 'en zitten ze al vast, doorhakken'.

Koos Vorrink had over dat voorzitterschap heel andere ideeën. Tot op de dag van zijn verkiezing als voorzitter der SDAP, 1 april 1934, had hij nooit van enig partijbestuur deel uitgemaakt; hij had daarvoor wel kandidaat gestaan maar nooit genoeg stemmen gekregen. Van verknochtheid aan wat in dat college gebruikelijk was, had hij dus geen last. Al snel werd duidelijk dat democratische procedures hem ongeduldig maakten. Kon het niet allemaal sneller en energiever? Kon het dagelijks bestuur niet meer zaken afdoen, was het nu echt nodig al die kwesties in het voltallige partijbestuur te brengen?

Daarbij drong de nieuwe voorzitter zich op soms hinderlijke wijze als persoon naar voren. Tekenend is de discussie in het partijbestuur over de samenstelling van een commissie

Portret van W.H. Vliegen, ca. 1937, tekenaar onbekend.
(Collectie IISG.)

die moest ontwerpen wat later het Plan van de Arbeid zou heten. Volgens partijsecretaris Woudenberg moest Vorrink als voorzitter hier qualitate qua deel van uitmaken. Vliegen reageerde prompt dit niet in te zien; dat zou dan immers voor alle commissies gelden? Als men economische kennis als criterium hanteerde, kwam Vorrink niet in aanmerking, zo gaf Vliegen onomwonden te kennen. Liever zag hij iemand als Van den Tempel benoemd, of Drees. Evenals Albarda sloeg ook Vliegen Vorrink in intellectueel opzicht niet hoog aan ('Vorrink moet nog veel studeren,' heette het dan). Bovendien merkte de gewezen voorzitter al gauw dat het dagelijks bestuur in zijn nieuwe samenstelling niet erg veel respect toonde voor de traditionele bevoegdheden van partijbestuur, partijraad en congres – een tendens waar hij bij herhaling tegen protesteerde.

Toen in 1935 de kandidaatstellingen voor de Eerste Kamer aan de orde kwamen bleek dat het hoofdstuk 'verjonging' met de verkiezing van Vorrink tot voorzitter bepaald niet was afgesloten. Het begon nu pas! Een deel van het partijbestuur zag het kamerlidmaatschap van oudgedienden als Wibaut, Oudegeest en Henri Polak graag beëindigd. Vliegen voelde er weinig voor al deze veteranen 'een schop te geven', maar hij vond aanvankelijk een meerderheid van verjongers tegenover zich. Een van degenen die klaar stonden de vrijkomende zetels te bezetten was Vorrink. Deze zei het wat pijnlijk te vinden erover te spreken omdat hij er zelf bij betrokken was – maar toch. 'Wij moeten er weer toe komen, dat onze Partij naar buiten de indruk maakt van een Partij van jonge frisse mensen te zijn,' zo sprak Vorrink zijn collega-partijbestuursleden toe. 'Een zekere verjonging moet er plaats vinden in het belang van de Partij en in het belang van de toekomst der Partij.'

Vorrink kreeg zijn zin. Hij werd inderdaad lid van de Eerste Kamer, nadat het SDAP-congres formeel had besloten een leeftijdsgrens te trekken. Van nu af waren oudere socialistische leden in hun eigen organisatie tweederangs burgers. Partijgenoten,

die de vijfenzestigjarige leeftijd hadden bereikt, moesten voortaan voor functies welke zij in of namens de partij bekleedden, bedanken om plaats te maken voor jongeren 'tenzij het Partijbestuur om bepaalde redenen op hun aanblijven bijzondere prijs stelt'.

Het bleek de nodige moeite te kosten dit achterdeurtje open te krijgen. Als voor *iemand* een uitzondering moest worden gemaakt, dan toch zeker voor Henri Polak – zo be-toogde Vliegen. Haalde de partij de oude Polak – fel tegenstander van het nationaal-socialisme – weg uit de Eerste Kamer, zou dat dan niet de indruk wekken alsof men de NSB een plezier wilde doen? Ten slotte liet een meerderheid van partijbestuurders zich alsnog overtuigen dat voor Polak een uitzondering moest worden gemaakt.

Was er sprake van een generatiekloof? Het lijkt een retorische vraag. Natuurlijk stonden ervaren ouderen tegenover veranderingsgezinde jongeren, maar bij nadere beschouwing blijkt het beeld gecompliceerder. Was bij voorbeeld een man als Vliegen inderdaad de representant van het conservatisme in de partij, de remmende kracht die het streven van vernieuwers als Vorrink trachtte te stuiten? Het tegendeel lijkt waar. Hij dweept niet met de jeugd, maar inhoudelijk en politiek gezien liep hij in sommige opzichten voor zijn partij uit. Terwijl menig partijbestuurder, ook een man als Drees, al te snelle, rigoureuze koerswijzigingen afwees om psychologische redenen ('de arbeiders zijn er nog niet aan toe'; 'de leden zullen het niet begrijpen'), bleef Vliegen gewoontegrouw zijn eigen inzichten ventileren, ook als die niet populair waren.

Interessant is zijn reactie op het werk van de commissie die in 1933 was ingesteld om te rapporteren over herziening van de tactiek en verandering van het partijprogramma – een commissie waarin Vorrink een actieve rol had gespeeld. Of-schoon het door deze commissie geproduceerde 'Herzieningsrapport' achteraf wordt beschouwd als de voorbode van het nieuwe beginselprogramma van 1937, concludeerde de

commissie zelf dat een nieuw program niet nodig was. Als reden werd aangevoerd dat een besluit in die richting *op dat moment* een verkeerde en nadelige indruk zou kunnen maken (het zou te zeer lijken op zwichten voor de druk van rechts). Vliegen vond dat een slecht argument en meende dat een herziening niet lang kon uitblijven.

Waar de commissie op de gevolgen van de economische crisis voor andere klassen wees en de arbeiders waarschuwde tegen 'klasse-egoïsme', sprak Vliegen van 'gulden woorden', die overigens volgens hem door het gros der in de vakbeweging opgevoede arbeiders niet gemakkelijk zouden worden verstaan. Zijn kijk op het NVV was er door de jaren heen niet veel positiever op geworden. De socialistische opbouw ver-eiste een andere mentaliteit: bereidheid tot het offer.

Waar het ging om het zoeken naar bondgenoten en verbreiding van de aanhang stonden zijn denkbeelden eveneens dicht bij die van Vorrink. Diens opvatting dat 'de eenheid der arbeidersklasse voor de sociaal-democratie in Nederland in veel hogere mate eenheid met de christelijke en katholieke democratische arbeidersmassa's dan met de zogenaamde revolutionaire groepen betekende', was eigenlijk ook die van Vliegen, zij het dat het voor Vliegen vooral een kwestie was van rekenen.

Ter zake van ontwapening had Vliegen als lid van de Nederlandse delegatie van harte meegewerkt aan de daartoe belegde internationale conferentie te Genève, maar sedertdien was de internationale situatie drastisch verslechterd. Daarom was het in zijn ogen onrealistisch te blijven ageren voor nationale ontwapening nú. Toen hij dit in een congresrede met zoveel woorden uitsprak veroorzaakte dat veel commotie. Weliswaar had Vliegen nadrukkelijk aangetekend dat wat hij betoogde *niet* het standpunt van het partijbestuur was, dat hij slechts zijn persoonlijke mening gaf; maar menigeen was er door de jaren heen aan gewend geraakt dat het woord van Vliegen, gesproken tijdens een partijcongres, per definitie heel wat meer vertegenwoordigde dan een 'persoonlijke mening'.

Niet alleen inzake de nationale verdediging, ook in een hele reeks andere belangrijke en minder belangrijke kwesties die in de partij leefden, waren Vliegens opvattingen voor de krachten die de partij in een door het fascisme bedreigde wereld van haar eiland af wilden halen, eerder een steun dan een obstakel. Hij steunde de aanvaarding van de democratie als beginsel en de aanvaarding van de monarchie als feit, onderschreef de resolute afwijzing van samenwerking met de communisten, internationaal en in eigen land. Hij steunde de opstelling en aanvaarding van het nieuwe beginselprogramma, de regeringsdeelname, het zingen van het Wilhelmus in de arbeidersmuziekverenigingen, en het accepteren van lintjes door socialisten. Waar hij bezwaar tegen maakte waren twee verschijnselen die allebei in Koos Vorrink belichaamd schenen: de sluipende tendens tot uitholling van de partijdemocratie, en de neiging politiek te bedrijven via show en demagogie. Het Plan van de Arbeid steunde hij, maar de manier waarop er propaganda voor werd gemaakt lag hem niet. Volgens hem moest er veel minder tamtam gemaakt worden en moest de actie 'veel meer op het verstand gericht worden'. Dat was niet alleen een kwestie van smaak, maar ook van effectiviteit; hij wees er fijntjes op dat het ledental notabene in het kwartaal waarin het Plan-congres plaatsvond, niet steeg maar daalde.

Minder bazuingeschal, meer argumenten! Tekenend was ook de discussie over het idee bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer met één lijststaanvoerder voor het hele land te komen. Vorrink was daarvan een voorstander, hij wilde Albarda als 'de incarnatie onzer beweging' op de voorgrond stellen. Voor Vliegen was zo iets eerder een teken van geestelijke armoede. Drees en Woudenberg deelden Vorrinks standpunt evenmin. De partijvoorzitter haalde bakzeil. Dat gebeurde opnieuw toen hij een gooi deed naar een kandidatuur voor de Tweede Kamer bij de in 1937 te houden verkiezingen. Behalve Vorrink zelf bleken er in de partijleiding nauwelijks voorstanders van een combinatie van het partij-

voorzitterschap met het lidmaatschap van de Tweede Kamer. Nauwkeuriger gezegd: men voelde er weinig voor de *op dat moment* fungerende voorzitter ook nog eens in de Tweede Kamer te hebben. De man mocht dan zijn sporen hebben verdiend als agitatorische kracht, 'daarvoor geeft men in de Kamer geen sou', zoals Albarda zei.

Leverden de verkiezingen van 1937 (de eerste sedert het leeftijdenbesluit van de SDAP) Vorrink dus geen zetel in de Tweede Kamer op, ze brachten wel een drastische verjonging van de fractie. Een van de veteranen die de Kamer verlieten was Vliegen. Pleidooien, onder meer van De Zeeuw, om Vliegen voor de Kamer te behouden, hadden niet gebaat. Het vooruitzicht van getouwtrek om zijn persoon lokte hem niet erg, hij kende inmiddels de weerzin in het partijbestuur tegen zetelvaste oudjes te goed, en hield de eer liever aan zichzelf. In een brief aan het partijbestuur had hij meegedeeld, geen nieuwe kandidatuur voor de Kamer meer te aanvaarden.

Toen de nieuwe Kamer aantrad, herdacht voorzitter Aalberse met weemoed de velen die niet in dit lichaam terugkeerden. Namen wilde hij niet noemen, maar hij maakte één uitzondering en wel voor Vliegen, de 'nestor der Kamer', die 'zoo lange jaren in deze vergaderzaal met zijn gaven heeft gewoerd ter behartiging van de Landsbelangen, zooals zijn overtuiging hem die deed zien'. Toen het staatshoofd eind augustus verjaarde kreeg Vliegen als een der eerste sociaaldemocraten een koninklijke onderscheiding. Ofschoon hij ook nu bepaald niet van plan was uit te gaan rusten, werd hij geleidelijk aan op zijn beurt een levend symbool. Hij belichaamde de continuïteit van de beweging; de trots op haar verleden, haar tradities, haar strijd lust, maar ook het streven de barrières op te ruimen die haar scheidden van 'het enige, dat wij nodig hebben: macht in het land'. Geen wonder dat ook na de instelling van de leeftijdsgrens de afdelingen hem kandidaat bleven stellen voor het partijbestuur. Tot 1939 bleef hij er lid van. Toen hij in laatstgenoemd jaar van het

partijbestuur geen dispensatie kreeg om zich opnieuw kandidaat te stellen voor de Haagse gemeenteraad (waarvan hij sedert 1927 lid was), trok hij daar voor zichzelf de conclusie uit dat men hem dan ook als lid van het partijbestuur waarschijnlijk niet langer dispensatie zou willen verlenen. Ofschoon Drees hem voorhield dat hij dit verkeerd zag – een gemeenteraad was toch iets heel anders dan een partijbestuur – weigerde hij op zijn besluit terug te komen.

Zo kwam een eind aan een uitzonderlijk lang lidmaatschap van het bestuur der SDAP (1894-1899 en 1906-1939). Door een benoeming tot buitengewoon lid van de partijraad bleef Vliegen toch nog bij de zaken betrokken en kon hij in augustus 1939, toen de partij voor het eerst sedert 1913 de vraag moest beantwoorden of zij de haar aangeboden ministerszetels zou aanvaarden, voor de tweede keer zijn ‘aanpakken!’ laten horen. ‘Laten wij er nu niet al te lang over bomen,’ maande hij. Daar bleek weinig behoefte aan. Van een serieuze discussie, van enige oppositie was deze keer nauwelijks sprake. Met op één na algemene stemmen steunde de partijraad het voorstel tot deelname aan het ministerie-De Geer.

Een maand later brak in Europa oorlog uit. En eer er een jaar verstreken was had die oorlog ook de Nederlandse grenzen overschreden. Het leger werd overrompeld, regering en koningin vluchtten, Rotterdam werd gebombardeerd, lag in puin. Ook in de hoofden en harten van talloze Nederlanders heerste chaos, rookten ruïnes.

Koos Vorrink, voorzitter van de SDAP, zwenkte in die eerste oorlogsmaanden van het ene uiterste naar het andere. Nadat hij in de meidagen eerst leiding had gegeven aan de militaire bewaking van de gebouwen van de krant en de partij, deed hij een poging naar Engeland te vluchten. Toen die mislukte meende hij voor de illegaliteit te moeten kiezen, zonder overigens zelf te weten wat dat in de gegeven omstandigheden zou moeten inhouden. Een ontmoeting tussen Koos Vorrink en Arnold Meijer van het Nationaal Front maakte het er voor velen niet beter op. Vorrinks toch al niet sterke

prestige in de SDAP werd door een en ander nog verder aangetast. Voor menig een had hij afgedaan. Hij leek passief toe te zien hoe onder leiding van Van der Veen en Van Overbeek de bladen van De Arbeiderspers zich in een de Duitsers welgevallige richting ontwikkelden. Is er eigenlijk wel een partijbestuur? vroeg Vliegen zich, tijdens een op 14 juli gehouden partijraadsvergadering, hardop af. Niet Vorrink, maar Drees, fractievoorzitter in de Tweede Kamer, hield tijdens die vergadering een beschouwing over de vooruitzichten van de partij, respectievelijk de beweging in de nieuwe omstandigheden. Illegale actie verwierp hij. Samenwerking met de bezetter kon nodig zijn. Zeer kritisch sprak hij echter over de koers van de krant. Een motie die erop neerkwam dat de krant niet meer als orgaan van de beweging mocht worden beschouwd, werd aangenomen – merkwaardigerwijs tegen de zin van Vorrink.

Pas toen een week later de NSB'er Rost van Tonningen, door Seyss-Inquart tot Kommissar für die Marxistischen Parteien benoemd, zijn autoriteit opdrong aan De Arbeiderspers, de SDAP, de Vara en een reeks zusterorganisaties, reageerde ook Vorrink resoluut afwijzend. De landelijke leiding van de partij, bij monde van Kees Woudenberg en Vorrink, weigerde Rost elke medewerking. Maar hoe moest het met de neveninstellingen? Doorgaan? Ophouden? Vorrink scheen het laatste te willen, maar de manier waarop hij dat aan de betrokkenen kenbaar maakte (zo schold hij de Vara-bestuurders uit voor 'verraders') was van dien aard dat er weinig gezag van uitging. Op zoek naar goede raad, naar rugdekking ook voor hun plannen voorlopig het werk voort te zetten, klopten verschillende functionarissen van De Arbeiderspers bij Vliegen aan. Later kwamen Vara-mensen met soortgelijke vragen.

Men mag aannemen dat Vliegen, die jarenlang nauw betrokken was geweest niet alleen bij de partij maar ook bij de krant en de omroep, die sedert een jaar min of meer gedwongen aan de kant stond, de gang van zaken met groeiende on-

gerustheid en ergernis heeft gevolgd. Zijn handen jeukten. Het partijbestuur en in het bijzonder Koos Vorrink schoten in zijn ogen schromelijk te kort. Vorrink was niet de solide, koelbloedige figuur die nodig was. Het was een romanticus – als Troelstra destijds. Een van de eerste taken van een partijvoorzitter was volgens Vliegen ‘dat hij het apparaat in orde houdt’ en juist dat werk scheen een man als Vorrink zelfs in gewone tijden te minachten. En die zorg voor het apparaat, voor de partij-organisatie maar ook voor het hele netwerk van met de partij verbonden organisaties en instellingen, was in de ogen van Vliegen urgenter dan ooit. Uitgerekend op een moment dat er vooral onder het kader, onder de bezoldigden die aan een van die instellingen werkzaam waren, een schreeuwende behoefte was aan instructies, aan duidelijke leiding, bleef die achterwege. Opnieuw, als in 1903, als in 1918, dreigde door onbezonnenheid alles wat was opgebouwd verloren te gaan.

Tegen deze achtergrond gezien is het niet zó vreemd dat de vroegere partijvoorzitter, gevraagd om advies, zijn mening niet onder stoelen of banken stak. En die mening luidde, kort en goed: doorgaan. Niet met de partij – die bestond volgens hem immers niet meer – maar wel met het werk aan de neveninstellingen. De overwegingen die hem daartoe brachten waren nuchter, als altijd. Van Duitsgezindheid was bij hem absoluut geen sprake. Opvattingen als die van de Vara-bestuurders Pleysier en De Vries, en ook van de Belgische socialist Hendrik de Man, erop neerkomend dat door de Duitse bezetting en de ineenstorting van de burgerlijke democratie de kansen voor het socialisme eigenlijk groter werden, onderschreef Vliegen niet. Hij rekende op een niet al te lange oorlog en zijn voornaamste argument voor ‘doorgaan’ was het belang van behoud van de met zoveel moeite opgebouwde instellingen zelf. Liever een krant met een, tijdelijk, ergelijke inhoud, dan helemaal géén krant. Voor de omroep gold wat hem betrof hetzelfde. De overgrote meerderheid van de Nederlandse arbeiders zou volgens hem niet echt vatbaar

blijken voor nationaal-socialistische propaganda – ook al werd die rechtstreeks vanuit de eigen vroegere organisaties gevoerd. In augustus formuleerde hij zijn standpunt op schrift. Niet bedanken voor de Vara noch voor het Instituut voor Arbeiders-Ontwikkeling, niet uitreden, niet het abonnement op de krant opzeggen. Maar, zo voegde hij eraan toe, als de bezetting blijvend zou zijn, ‘dan zal zeker het ogenblik komen, waarop de sociaal-democraat niet anders kan doen dan alles los te laten, tenzij zijn levensnoodzaak hem tot een andere houding zou dwingen’.

Vorrink was woedend; Drees en Scheps probeerden Vliegen tot andere gedachten te brengen. Tevergeefs. Nadien moest Vliegen zelf constateren dat van zijn verklaring nog maanden later, toen de krant inmiddels aanzienlijk verder naar nationaal-socialistisch vaarwater afdreef, gretig misbruik werd gemaakt. Ook op de naoorlogse partijconferentie waar een en ander besproken werd erkende hij dat. Zijn pogingen in de loop van het najaar en de winter 1940-1941 daar een eind aan te maken haalden niets uit. Zo speelde hij ongewild de NSB'ers in de kaart. De reële schade die zijn advies aanrichtte is uiteraard moeilijk te meten. Evenals in België waren er ook in Nederland nogal wat functionarissen van sociaal-democratische organisaties die sowieso wilden doorgaan en elk argument, elke steun was hun daarbij welkom. ‘Dat er een autoriteit van het formaat en prestige van Vliegen, een van de laatsten van de “Twaalf Apostelen” van de partij bleek te zijn op wie men zich beroepen kon, vaak overigens zonder de complete tekst van zijn advies nauwkeurig te kennen, vergrootte de verwarring aanmerkelijk,’ oordeelt mevrouw Fraenkel. Hoe dan ook, de verdere ontwikkeling gaf hun die in de zomer van 1940 in tegenstelling tot Vliegen voor radicale non-coöperatie hadden gepleit, gelijk. Anderen die, dikwijls vanuit even fatsoenlijke motieven, kortere of langere tijd op hun post bleven, zouden het na de bevrijding bezuren.

De oorlogsmaanden kropen voorbij. Vliegen onderging ze

in gedwongen passiviteit: geen partij meer om zich druk over te maken; geen radio; kranten waar niets in stond; minder gelegenheid tot contact met familie en vrienden... Zijn vrouw overleed, zijn zoon Hub werd opgepakt, zelf moest hij uit Den Haag evacueren naar Wassenaar. Hij vermagerde sterk, maar overleefde.

De bevrijding gaf hem nieuwe energie. 'Het heuglijke feit is er. Hitler verschwunden, de Nazi's verpletterd... Kon ik nu nog maar wat doen!' In een brief aan een van zijn zoons liet hij zijn gedachten gaan over de toekomst van de partij. Wie zouden de leidende krachten worden? Hij vreesde dat Vorrink, die geweldige spraakwaterval, de hoofdrol voor zich zou opeisen. Van hem had hij als 'opbouwende kracht' geen grote verwachtingen.

Het opgaan van de SDAP in een nieuw, breder geheel steunde hij, maar de ideologische fanfares eromheen klonken hem vals in de oren. Dat mensen als Willem Banning, oude vriend en geestverwant van Vorrink, over het reformisme en het proletarisch sentiment spraken als over achterhaalde zaken, hinderde hem. Op de kort na de bevrijding belegde partijconferentie verklaarde Vliegen, zelf een van degenen te zijn die door het proletarische sentiment in de beweging waren gekomen. 'Banning stelt daar tegenover het rechtsbesef. Dat is voor mij geen tegenstelling. Dat is hetzelfde. Dat is precies dezelfde gedachte en hetzelfde gevoel.'

Vliegen scheen het levende bewijs dat een verleden opgebouwd uit proletarisch sentiment, marxisme en reformisme, niet per se een beletsel hoefde te vormen om in politieke gezindheid ten slotte dáár te belanden waar de Vorrinks en de Bannings langs heel andere wegen gekomen waren.

Een half jaar later, in februari 1946, woonde hij het opheffingscongres bij. Dezelfde Vliegen die in 1894 de oprichtingsvergadering van de SDAP had voorgezeten – een feit waar hij graag met enige trots aan herinnerde – hield ruim een halve eeuw later de lijkrede. Maar voor rouw was weinig reden: de SDAP ging immers *vrijwillig* op in een grotere com-

binatie waarin zijzelf, haar mensen, haar tradities, een centrale plaats bleven innemen. Voor de voorstanders der opheffing betekende Vliegens loyaliteit intussen een welkome steun in de rug. Koos Vorrink merkte later op dat Vliegens 'werkelijk grote houding' tegenover de opheffing der SDAP hem (Vorrink) in staat had gesteld heen te stappen over de 'zeer felle controverse' uit het eerste jaar van de bezetting.

In de nieuwe Partij van de Arbeid bekleedde Vliegen geen functies meer, maar hij deed als vanouds mee, schreef artikelen, hield toespraken. In contacten met oude vrienden plaats- te hij wel vraagtekens bij de lancering van de nieuwe partij: 'Het is niet altijd gemakkelijk bij alle leden een familietrek te ontdekken. Bovendien bleef het succes uit, in de politiek nu eenmaal de beslissende factor.'

Hij bleef reizen: optreden. Voor de 1 mei-viering trok hij naar Almelo, waar hij een ouderwets lange toespraak hield. Toen weer naar Maastricht, waar hij te midden van oude vrienden en bekenden het veertigjarige bestaan van de socialistische harmonie 'Ster der Toekomst' mee vierde. Het bleek zijn laatste gang. Hij werd ziek en stierf kort daarop, 84 jaar oud, te Bloemendaal, op 29 juni 1947. Zijn familie en zijn partij begroeven hem op Westerveld.

Besluit

In dit artikel heb ik de persoon en het leven van Willem Hubert Vliegen reliëf willen geven door hem te plaatsen naast en tegenover andere prominenten van de Nederlandse arbeidersbeweging. Het bezonnen optreden dat hem, niet van meet af aan maar gaandeweg wel steeds sterker kenmerkte, was mede de vrucht van zijn ervaringen met hen. Zo loyaal als hij was jegens de zaak, en zo collegiaal jegens personen, zo weinig volgzaam toonde hij zich ten opzichte van figuren die zich geroepen achtten tot een messiasrol. Hij kende de werking van charisma, maar was er zelf tamelijk immuun voor. Jarenlang was hij erin getraind tegenspel te moeten bieden

aan leiders die zichzelf te belangrijk vonden, en die minder zwaar dan hijzelf tilden aan het behoud van het moeizaam opgebouwde en kwetsbare geheel van de arbeidersorganisatie en instellingen, vooral wanneer een hoger belang, een historisch moment om 'grote daden' scheen te vragen. Grote daden die, naar de berekeningen van Vliegen, het schip een flinke kans bezorgden op de klippen te slaan.

Mede daardoor wekte de oudere Vliegen bij velen de indruk van een uiterst koel en beheerst, van alle spontaneïteit gespeend verstandsmens – hetgeen hij van huis uit beslist niet was – en maakten zijn verknochtheid aan het historisch gegroeide en zijn nuchtere scepsis tegenover de waan van de dag hem in ogen van bevlogen jongeren tot een man van het verleden.

Verschillende aspecten van Vliemens leven en werk zijn in deze beschouwing onderbelicht gebleven. Op zijn geschriften, zijn internationale activiteiten, zijn rol in de socialistische gemeentepolitiek, zijn persoonlijk en familieleven ben ik niet of nauwelijks ingegaan. Ook liet ik nogal wat figuren die gedurende kortere of langere tijd belangrijk voor hem waren onbesproken. In een latere, uitvoeriger publikatie hoop ik een en ander recht te doen. Voor commentaar en tips houd ik mij aanbevolen.

Bronnen

De citaten zijn afkomstig uit werken van W.H. Vliegen zelf en andere geschied- en memoireschrijvers; uit gepubliceerde en ongepubliceerde brieven; uit notulen, verslagen en periodieken. Korthedshalve vermeld ik hier van de relevante literatuur alleen de belangrijkste gepubliceerde levensschetsen: A. Mellink, 'W.H. Vliegen, politikus-geschiedschrijver', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* 1980, p. 10-47; A. Mellink, 'Vliegen, Wilhelmus Hubertus', in: *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* I, p. 141-144; A.A. de Jonge,

'Vliegen, Wilhelmus Hubertus', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland 1*, Den Haag 1979, p. 620-622.

Dank ben ik verschuldigd aan de familieleden en de oud-SDAP'ers die zo vriendelijk waren mijn vragen te beantwoorden en mij materiaal ter inzage gaven. De biografie waarvan dit artikel een voorstudie is, zal uiteraard een meer gespecificeerde verantwoording van bronnen en literatuur bevatten.

Personenregister/Personalia auteurs

- Aalberse, Petrus Josephus
 Mattheus: 176
 Adenauer, Konrad: 51
 Albarda, J.W.: 163, 168,
 172, 175, 176
 Alin, Aleksandr: 125
 Alisade, Aras: 118
 Amerongen, Martin van: 87
 Amsberg, Kiki van: 113
 Arbatov, J.: 59
 Axen, Hermann: 86
- Baars, Jan: 105
 Bagehot, Walter: 45
 Bahr, Egon: 12
 Balfour, Arthur James: 45
 Banning, Willem: 64, 65,
 66, 94, 181
 Barents, Jan: 53-55
 Batbayer, Bat-Erdeneen:
 124
 Battek, Rudolf: 131
 Bauer, Otto: 45
 Beek, Relus ter: 73
 Beel, Louis J. Maria: 96, 98
 Bergh, Harry van den: 83
 Berzins, Uldis: 123
 Biermann, Wolf: 72
 Bismarck, Otto Eduard
 Leopold: 136
- Blankenburger, Rudi: 70,
 73, 86, 87
 Bloemendaal, Wim: 69
 Boelganin, Nikolaj
 Alexandrovitsj: 57
 Boomen, Berend Jan van
 den: 20
 Bos, Dirk: 157
 Brandt, C.D.J.: 50, 52, 68
 Brandt, Willy: 11, 12, 52,
 80
 Brugmans, H.: 112
 Brzezinski, Z.R.: 28, 44
 Bugaj, Rysgard: 127
 Bujak, Zbigniew: 127
 Burger, Jaap: 57, 70, 71
 Buskes, Jan: 58, 65
- Cals, Joseph Maria L.Th.:
 74
 Cammelbeeck, George: 77
 Canak, Nenad: 122
 Ceton, Jan Cornelis: 155
 Chroesjtsjov, Nikita: 11,
 55, 57, 59, 68
 Cohen Stuart, A.B.: 49
 Cunesco, Sergej: 127
- Daalder, H.: 18, 44

- Dankert, Piet: 72, 79, 80,
83
- Day, Alan J.: 20
- Dertliev, Peter: 119
- Deutsch, Karl W.: 44
- Diamond, L.: 45
- Dienstbier, Jiri: 130
- Doevanow, Sergej: 122
- Domela Nieuwenhuis,
Ferdinand: 21, 138-143,
150
- Drees, Willem: 57, 95, 98,
105, 172, 173, 175, 177,
178, 180
- Dubcek, Alexander: 130
- EEKMAN, T.: 66
- Eisenhower, Dwight
David: 103
- Finer, S.E.: 29
- Fraenkel-Verkade, E.: 180
- Fransen, Huub: 58
- Friedrich, Carl J.: 28, 44
- Geer, Dirk Jan de: 177
- Geremek, Bronislaw: 126
- Gerhard, A.H.: 169
- Gjinushi, Skender: 118
- Glimmerveen, Henk: 87
- Goedhart, F.J. (Frans): 63,
78, 86, 107-109
- Goes, Frank van der: 149,
153
- Goes van Naters, Marinus
van der: 50, 113
- Gomulka, Wladyslaw: 56
- Gorbatsjov, Michail: 13, 14
- Gorter, Herman: 149, 153
- Gortzak, Wouter: 19
- Goulooze, Daan: 95, 109,
110
- Groot, Paul de: 95, 100,
101, 103, 107, 109, 110,
113
- Hartog, F.: 67
- Hattum, F.W.D.C.A. van:
109
- Havel, Vaclav: 43, 130
- Havemann, Robert: 72
- Hek, Arie van der: 73
- Helsdingen, Willem Pieter
Gerard: 154, 155, 169
- Heuvel, Ien van den: 80, 83
- Hitler, Adolf: 9, 52, 90, 91,
98, 181
- Hofman, Maria Margaretha
(Greetsje): 140, 148, 181
- Honecker, Erich: 14, 78
- Horak, Jiri: 129
- Horn, Gyula: 120
- Hoxha, Enver: 14
- Husak, Gustav: 14
- Huysmans, Camille: 155
- Hijlkema, Aaltje Meines:
146, 147
- Ikonowicz, Peter: 126
- Jeltsin, Boris: 127
- Jokel, Richard: 52, 67

- Jonge, A.A. de: 183
- Kadt, Jacques de: 50, 54-57,
60-63, 65, 66, 68, 93
- Kautsky, Karl: 154
- Kennedy, John F.: 11
- Kileev, Sergej: 126
- Kis, Janos: 120
- Knollema, Piet: 72
- Koeremans, Anton: 95, 100
- Koellasi, Mohammed: 122
- Koesjimow, Dos: 122
- Kok, Wim: 78
- Kol, Henri Hubert van: 169
- Komarek, Valtr: 129
- Korte, Rudolf Willem de:
78
- Korzec, Michel: 16
- Kosjelow, Alexander: 124
- Krikorian, Jean: 118
- Krolikowski, Werner: 71,
85
- Kucan, Milan: 129
- Kuron, Jacek: 126
- Kuijkhof, J.G. van: 162
- Lammers, Han: 76-78, 80,
81, 83, 84, 87
- Lenin, Nikolaj: 27
- Linz, J.J.: 45
- Lipset, S.M.: 45
- Lipski, Jan Jozef: 126
- Louw, André van der: 69-
71, 77, 79
- Lubbers, Ruud: 78
- Macartney, C.A.: 45
- Malenkov, Georgi: 54
- Man, Hendrik de: 179
- Marshall, George C.: 97
- Mazar, Zeljko: 123
- Mazowiecki, Tadeusz: 126
- Mellink, A.: 183
- Meulen, G.R. van der: 68
- Meijer, Arnold: 104, 177
- Meijer, Wim: 77
- Milosavljeski, Slavko: 124
- Milosevic, Slobodan: 121,
122
- Modzelewski, Karol: 127
- Moetsjaidze, Goeram: 119
- Mosca, Gaetano: 44
- Mozer, Alfred: 56, 63
- Multatuli: 137
- Mussert, Anton Adriaan:
90, 104
- Nagel, Jan: 19, 69-72, 74,
83, 85
- Nalpatian, Mario: 118
- Nantoi, Oazu: 124
- Neeven, Jacques: 19
- Nikonov, A.D.: 59
- Notermans, J.M.: 135
- O'Donnell, G.: 45
- Orlow, Boris: 128
- Oudegeest, Jan: 172
- Overbeek, Gerard Pieter
Jan van: 178
- Palme, Olof: 13

- Pannekoek, Anton: 153
 Patijn, C.L.: 55, 57, 63, 65,
 76
 Pejanovic, Mirko: 119
 Perry, Jos: 21
 Petrasovits, Anna: 120
 Pieters, G.H.: 149
 Pleysier, Arie: 179
 Podkonicsky, Istvan: 120
 Poel, Cor van de: 87
 Polak, Henri: 145, 172, 173
 Polak Emzn, Wim: 77
 Popovski, Kiro: 124
 Postma, Jan: 103
 Poutsma, Hessel: 146-148,
 150
 Pucnik, Jozef: 128

 Raay, C.J. van: 139-142
 Rakcevic, Zarko: 125
 Ravesteyn, Willem van: 155
 Renner, Karl: 45
 Reve, Karel van het: 63
 Ribicic, Ciril: 129
 Roemjantsjew, Oleg: 128
 Roethof, Hein: 84
 Roland Holst, Henriëtte:
 149
 Roland Holst, R.N.: 149
 Roode, Jan de: 162
 Rost van Tonningen,
 Meinoud Marinus: 178
 Rüter, Anton Jan Constant:
 152, 158
 Ruygers, Geert: 49, 63-65

 Saatpalu, Vello: 119
 Sakalas, Aloyzas: 123
 Sannes, G.W.: 169
 Schaft, Hannie: 103
 Schaper, Johan Hendrik
 Andries: 144, 146, 153-
 155, 157, 159, 160, 164,
 165
 Schaper, Bertus: 63
 Scheps, J.H.: 180
 Schermerhorn, Willem: 95
 Schiller, Karl: 80
 Schmelzer, Wilhelmus
 Klaas Norbert: 74
 Schmitter, Ph.C.: 45
 Schrieder, Joseph: 102-
 104, 109
 Schurer, Fedde: 58, 63
 Seggelen, Jan van: 86
 Seyss-Inquart, Arthur: 178
 Simons, Hans: 113
 Smits, Hans: 68
 Snellen, Jan: 73, 86
 Spiekman, Hendrik: 154
 Stalin, Josef: 44, 53, 54, 55,
 65, 90, 91, 94, 95, 97, 107
 Stankovic, Ljubisa: 122
 Stenhuis, Roel: 21, 163-167,
 169
 Stoel, Max van der: 68
 Stoph, Willi: 69, 71, 85
 Sugonjoko, Oleksander:
 125

 Tempel, Jan van den: 172
 Thomassen, Wim: 67

- Tinbergen, Jan: 58-62, 65, 68
- Tito: 14
- Tkatsjow, Michas: 132
- Troelstra, Pieter Jelles: 21, 142-147, 149-155, 157-165, 168, 169, 179
- Ulbricht, Walter: 73
- Uijen, Franciscus Jacobus: 84
- Uyl, Joop den: 57, 63, 79, 80
- Veen, Y.G. van der: 178
- Verkade, W.: 49
- Verkijk, Dick: 69, 71, 85
- Vermeer, Evert: 60-62, 65, 68
- Verrips, Ger: 20
- Verwey-Jonker, Hilda: 63
- Vliegen, Ferdinand: 140
- Vliegen, Hub: 181
- Vliegen, Willem Hubert: 21, 134-184
- Volkow, Leonid: 128
- Vondeling, Anne: 74, 80, 86
- Voogd, Jaap: 68
- Vorrink, Irene: 77
- Vorrink, Koos: 21, 61, 67, 91, 92, 99, 100, 102-104, 106-110, 113, 163, 167, 169, 182
- Vries, De: 179
- Vujic, Anton: 123
- Waals, Anton van der: 102, 104
- Wagenaar, Gerben: 99, 101, 103, 110
- Walesa, Lech: 126
- Walkowski, Ernst: 73, 86
- Wasik, Stanislaw: 126
- Wehner, Herbert: 80
- Weiss, Peter: 131
- Whitehead, L.: 45
- Wibaut, Florentinus
Marinus: 149, 155, 162, 172
- Wiedijk, C.H.: 113
- Wielenga, Friso: 50, 66
- Willems, Joan: 57, 68
- Wilson, Thomas
Woodrow: 24
- Woudenberg, Kees: 172, 175, 178
- Wijnkoop, David: 155, 157
- Zakelj, Viktor: 129
- Zeeuw, Anton Bernard de: 176
- Zjdanov, Andrie
Aleksandrovitsj: 97
- Zutphen, Jan van: 143
- Zvetkovic, Jovan: 121

Berend Jan van den Boomen (1948) was van 1973 tot 1990 als medewerker verbonden aan de pvdA-fractie in de Tweede Kamer. Thans is hij directeur van de Alfred Mozer Stichting, het Oost-Europa Instituut van de Partij van de Arbeid. Hij publiceerde over buitenlands- en veiligheidspolitieke onderwerpen enkele artikelen in *Socialisme en Democratie* en *Voorwaarts*.

H. Daalder (1928) studeerde politieke en sociale wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam en de London School of Economics. Hij is sinds 1963 hoogleraar in de wetenschap der politiek aan de Rijksuniversiteit te Leiden. In 1990 verscheen een selectie van opstellen van zijn hand onder de naam *Politiek en historie: opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap* (Amsterdam, Bert Bakker). Een daarvan 'Government and Opposition in the New States' (p. 300-318), geschreven in 1965, had tot thema de (geringe) kansen op de ontwikkeling van democratische verhoudingen in de 'nieuwe staten'. Het vormt in zekere zin een tegenhanger van zijn artikel in dit *Jaarboek*.

Alan J. Day (1942) is free-lance publicist te Londen. Was hoofdredacteur van *Socialist Affairs*, maandblad van de Socialistische Internationale. Tegenwoordig is hij redacteur van *The Annual Register (A Record of World Events)*, opgericht in 1758 te Londen. Hij publiceerde diverse malen in *Socialisme en Democratie* over Britse partij en vakbeweging en is de auteur van *Political Parties of the World* (Londen 1988).

Wouter Gortzak (1931) is journalist. Hij was eerder onderwijzer en studeerde af als sociograaf aan de Universiteit van Amsterdam. Van 1964 tot 1974 was hij redacteur van de *Groene Amsterdammer*, van 1975 tot 1981 directeur van de Wiardi Beckman Stichting en van 1981 tot 1987 hoofdredacteur van *Het Parool*.

Jacques Neeven (1956) is historicus. Hij studeerde aan de Universiteit van Amsterdam en was van 1986 tot 1990 werkzaam als redacteur bij het persbureau Associated Press. Momenteel is hij als stafmedewerker verbonden aan de Werkgroep Oost-Europa Projecten te Utrecht en is hij eindredacteur van het tijdschrift *Oost-Europa Verkenningen*. Hij publiceert regelmatig over Oost-Europa.

Jos Perry (1950) is werkzaam als historicus, vertaler en redacteur. Zijn proefschrift *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* verscheen in 1983 bij Van Gennep te Amsterdam. Behalve artikelen in *De Gids*, *Maatstaf*, *Socialisme en Democratie* publiceerde hij tevens *Jongens op kostschool. Het dagelijks leven op katholieke jongensinternaten* (Utrecht 1991). Hij bereidt momenteel een biografie voor van Willem Hubert Vliegen.

Ger Verrips (1928), romanschrijver zowel als essayist, was in de jaren 1953 tot 1975 lid van de CPN, redacteur van *De Waarheid* van 1960 tot 1969, aangesloten bij de Partij van de Arbeid in de jaren 1948 tot 1952 en opnieuw vanaf 1986. Hij is sedert 1985 redacteur van *Socialisme en Democratie*. Verrips bestudeert onder andere de geschiedenis van de CPN in de periode 1938-1991 op grond van particuliere, partij- en rijksarchieven en van interviews met betrokkenen. Voor zijn researchkosten ontving hij een bijdrage van het Fonds voor Bijzondere Journalistieke Producties.